

Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ

На правах рукопису

ЛЕПІШ НАТАЛІЯ ЯРОСЛАВІВНА

УДК 340.132.6

**АКТИ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія правових та політичних вчень

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник
Настасяк Ірина Юріївна,
кандидат юридичних наук, доцент

Львів – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ	
ТЕОРІЇ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА	10
1.1 Теоретико-методологічні засади дослідження	10
1.2 Наукове розуміння тлумачення норм права	26
Висновки до розділу 1	39
РОЗДІЛ 2. ЮРИДИЧНА ПРИРОДА	
АКТІВ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА	40
2.1 Поняття, ознаки та функції актів тлумачення норм права	40
2.2 Структура актів тлумачення норм права	60
2.3 Видова характеристика актів тлумачення норм права	73
Висновки до розділу 2	88
РОЗДІЛ 3. ДІЯ АКТІВ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА	90
3.1 Оприлюднення актів тлумачення норм права	90
3.2 Дія актів тлумачення норм права в часі	101
3.3 Дія актів тлумачення норм права у просторі	113
3.4 Дія актів тлумачення норм права за колом осіб	122
Висновки до розділу 3	132
РОЗДІЛ 4. ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ АКТІВ	
ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА	135
4.1 Місце та роль актів тлумачення норм права у правовій діяльності та регулюванні суспільних відносин	135
4.2 Чинники, що зумовлюють необхідність актів тлумачення норм права в сучасній Українській державі	149
4.3 Проблеми забезпечення ефективності актів тлумачення норм права.....	160
Висновки до розділу 4	177
ВИСНОВКИ	180
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	188

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проблема тлумачення була і є однією з центральних у теорії права. Мистецтво тлумачення правових норм становить сутність юриспруденції й основу професійної підготовки юристів. Ані правотворчість, ані реалізація, ані систематизація нормативно-правових актів не є можливі без фахової інтерпретаційної діяльності.

Ефективне функціонування правової системи суспільства, вдосконалення інтерпретаційної практики, зміцнення законності та правопорядку в суспільстві багато в чому залежать саме від знання сутності і функціональної ролі інтерпретаційних актів як основного засобу встановлення змісту і форми правових явищ. Необхідність вивчення природи актів тлумачення норм права полягає в тому, що саме в них закріплюються та виражаються зовні основні елементи змісту і процедурно-процесуальні форми правотлумачної діяльності. З огляду на це виникла потреба розробити принципово нове комплексне теоретично обґрунтоване й емпірично апробоване вчення про акти тлумачення норм права як особливий та ефективний засіб вирішення юридичних конфліктів у правотворчості і правозастосуванні. Отже, проблема розуміння актів тлумачення норм права наразі набуває загальнотеоретичної та прикладної зумовленості.

Характеризуючи стан наукової розробки проблеми актів тлумачення норм права у сучасній вітчизняній теоретико-правовій думці, доцільно виділити низку досліджень, у яких висвітлено різні аспекти означеної проблематики. Це праці Ю. Власова, В. Гончарова, Ж. Дзейко, А. Зайця, О. Капліної, Т. Коломоєць, А. Кордун, Б. Малишева, Л. Матвєєвої, Д. Михайловича, Л. Луць, І. Настасяк, Н. Пархоменко, П. Рабіновича, Ю. Тодики, Л. Чулінди, З. Юдіна. У контексті вибраної проблематики з-поміж новітніх наукових доробків заслуговують на увагу роботи А. Зубенко, яка розглядає, зокрема, закономірності актів тлумачення норм права в системі правових актів.

Утім, попри наявність досліджень проблеми актів тлумачення норм права, потрібно вказати на низку положень, які спричиняють невідповідність рівня її

розробки потребам сучасної юридичної теорії і практики. Зокрема, у сучасній теорії держави і права актуалізуються питання щодо переосмислення ознак, видів, функцій, структури та дії (у часі, просторі та за колом осіб) інтерпретаційних актів, їх співвідношення з правовими актами. Адекватне розуміння природи актів тлумачення норм права має вагоме значення для оптимального розподілу ресурсів юридичної практики задля вирішення найважливіших завдань, які стоять перед українським суспільством.

Викладені вище обставини дають змогу стверджувати про актуальність теми дисертації, зокрема питань, пов'язаних з юридичною природою актів тлумачення норм права, а також із визначенням необхідності розробки питань, пов'язаних з місцем та роллю цих актів у правовій діяльності й регулюванні суспільних відносин.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано в контексті наукових досліджень Львівського державного університету внутрішніх справ за напрямками: «Проблеми реформування правової системи України» (державний реєстраційний номер 0112U007492), «Держава і право: філософсько-правовий та теоретико-історичний виміри» (державний реєстраційний номер 0113U002433).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дисертаційної роботи – комплексно на загальнотеоретичному та прикладному рівнях проаналізувати юридичну природу актів тлумачення норм права та окреслити можливості подальшого використання отриманих наукових результатів у практичній діяльності.

Для досягнення поставленої мети сформульовано такі *завдання*:

- визначити методологічні засади дослідження теорії тлумачення норм права;
- здійснити загальнотеоретичну характеристику тлумачення норм права;
- проаналізувати зміст, ознаки та функції актів тлумачення норм права;
- розкрити структуру актів тлумачення норм права;
- охарактеризувати види актів тлумачення норм права;
- дослідити процес оприлюднення актів тлумачення норм права;

- виявити особливості дії актів тлумачення норм права в часі, просторі та за колом осіб;

- розкрити місце і роль актів тлумачення норм права у правовій діяльності та регулюванні суспільних відносин;

- виокремити та проаналізувати чинники, що зумовлюють необхідність актів тлумачення норм права в сучасній Українській державі;

- висвітлити проблемні аспекти забезпечення ефективності актів тлумачення норм права.

Об'єкт дослідження – процес тлумачення норм права і пов'язані з ним суспільні відносини.

Предмет дослідження – загальнотеоретичні та прикладні особливості актів тлумачення норм права.

Методи дослідження. Задля забезпечення об'єктивності, всебічності і повноти дослідження, а також для отримання науково обґрунтованих і достовірних результатів у дисертації використано систему загальнонаукових та конкретно-наукових методів пізнання, зокрема: метод філософської герменевтики, що інтегрує знання про тлумачення – юридичні, логічні, лінгвістичні, психологічні, історичні, соціально-політичні тощо (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1, розділ 3); діалектичний метод, виявом якого є всебічне дослідження тлумачення норм права, його взаємозв'язку з іншими правовими явищами: правотворчістю, правозастосуванням, правореалізацією (підрозділи 1.2, 2.1, 4.1); системний метод, за допомогою якого встановлено взаємозв'язок одного акта тлумачення з іншими, близькими йому за змістом, а також з правовим актом, який тлумачиться (розділи 2, 3); структурний аналіз, на основі якого розкрито внутрішню будову актів тлумачення норм права (підрозділ 2.2); функціональний метод, що передбачає вивчення функцій різних видів інтерпретаційних актів (підрозділ 2.1); порівняльний метод, котрий використано для з'ясування спільного й відмінного між видами інтерпретаційних актів у межах офіційного або неофіційного тлумачення норм права, шляхом їх порівняння, розрізнення за відповідною ознакою або властивістю (підрозділи 2.1, 2.3); цільовий метод, за допомогою якого з'ясовано мету і завдання акта тлумачення норм права

(підрозділ 2.1, розділ 4); метод класифікації, який застосовано, зокрема, для здійснення видової характеристики актів тлумачення норм права (підрозділ 2.3); метод документального аналізу, що дав змогу окреслити напрямки удосконалення теоретичних засад і практики тлумачення норм права; метод узагальнення використано для формулювання прикінцевих положень проведеного дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є одним із перших в Україні досліджень, у якому комплексно на загальнотеоретичному та прикладному рівнях досліджено юридичну природу актів офіційного і неофіційного тлумачення норм права.

У дисертації запропоновано низку положень, з яких одні є новими, інші – містять елементи наукової новизни. Зокрема,

уперше:

- всебічно досліджено структуру актів офіційного та неофіційного тлумачення норм права, під якою пропоновано розуміти їхню будову, тобто розташування основних елементів і зв'язків, які забезпечують збереження їхніх (актів) необхідних властивостей і функцій при впливі на них різноманітних внутрішніх і зовнішніх, об'єктивних і суб'єктивних чинників правової дійсності;

- виявлено та схарактеризовано особливості процесу оприлюднення актів тлумачення норм права;

- комплексно проаналізовано дію актів тлумачення норм права в часі, просторі та за колом осіб з докладним висвітленням найбільш дискусійних теоретичних і практичних аспектів проблеми;

- на дисертаційному рівні розглянуто питання забезпечення ефективності актів тлумачення норм права, з огляду не лише на їхню формальну (юридичну) ефективність, а й на економічність, корисність, істинність, соціальну цінність та інші характеристики;

удосконалено:

- методологію наукового дослідження тлумачення норм права задля повного та аргументованого висвітлення вибраної проблематики;

- наукове трактування змісту і юридичних властивостей актів тлумачення норм права, з огляду на це запропоновано оновлену дефініцію поняття «акт тлумачення норм права» – це результат інтелектуально-вольової діяльності суб'єкта тлумачення, спрямований на роз'яснення дійсного змісту норми права третім особам задля забезпечення єдності у правильному розумінні і реалізації чинних норм права;

- положення щодо сутності функцій актів тлумачення норм права. Визначено, що це відносно відокремлені напрямки однорідного прогресивного впливу актів тлумачення на свідомість і поведінку людей, у яких виявляється їхня природа і відображається загальносоціальна і спеціально-юридична роль у правовому регулюванні суспільних відносин;

- видову характеристику актів тлумачення норм права, в основу якої покладено їх поділ на акти офіційного та неофіційного тлумачення;

набули подальшого розвитку:

- науковий підхід щодо розуміння змісту тлумачення норм права як встановлення (з'ясування, роз'яснення) їх дійсного змісту, що спрямовано на розкриття вираженої в них волі законодавця задля забезпечення єдності у правильному розумінні і реалізації чинних норм права;

- положення щодо місця і ролі актів тлумачення в різних видах правової діяльності, а також у регулюванні суспільних відносин;

- уявлення про чинники, що зумовлюють необхідність актів тлумачення норм права, зокрема в умовах розвитку сучасної Української держави.

Практичне значення одержаних результатів полягає в розв'язанні важливої для української теоретико-правової науки проблеми, що становить науково-теоретичний і практичний інтерес. Зокрема, сформульовані в дисертації положення та висновки можуть бути використані у:

- *науково-дослідницькій сфері* – для подальшого дослідження загальних і спеціальних питань правотлумачної діяльності;

- *правотворчій сфері* – для вдосконалення законодавства, що регламентує інтерпретаційну діяльність;

- *правозастосовній діяльності* – для забезпечення уніфікованого і правильного розуміння законів, а отже, гарантування законності прийнятих на практиці рішень;

- *навчальному процесі* – положення та висновки дисертації можуть бути впроваджені в процес викладання курсів «Теорія держави і права», «Проблеми теорії держави і права», «Тлумачення правових норм», використані при підготовці науково-методичних посібників, текстів лекцій, а також у науково-дослідній роботі студентів (акт впровадження додається).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаною науковою працею. Запропоновані в роботі висновки та положення сформульовано на основі особистих досліджень. У разі використання матеріалів інших дослідників зроблено відповідні покликання.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації, теоретичні та практичні висновки, результати дослідження були обговорені та одержали схвалення на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ. Найважливіші висновки дослідження були апробовані на науково-практичних заходах: Звітній науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 28 вересня 2012 р.); Науково-практичному семінарі «Забезпечення органами внутрішніх справ європейських стандартів прав людини у своїй діяльності» (м. Львів, 7 грудня 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Эффективность государства и права: современный взгляд» (м. Москва, 28 грудня 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні та практичні проблеми адаптації нації національного законодавства України до світових стандартів правового регулювання» (м. Донецьк, грудень 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції (м. Краків, 29/01/2013–31/01/2013); Міжнародній науково-практичній конференції «Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні» (м. Одеса, 1–2 березня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні та практичні

проблеми правового регулювання суспільних відносин» (м. Харків, 2–3 березня 2013 р.); Звітній науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 27 вересня 2013 р.).

Публікації. Основні положення та висновки, сформульовані в дисертації, викладено в 13 публікаціях, з яких 4 – наукові статті у фахових виданнях України та 1 – наукова стаття у фаховому виданні Росії.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які містять дванадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 214 сторінок, з них 187 сторінок – основний текст і 27 – список використаних джерел (311 найменувань).

РОЗДІЛ 1

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ТЕОРІЇ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

1.1 Теоретико-методологічні засади дослідження

Право як система правових норм є результатом роботи досить складного державного механізму. І від того, наскільки він досконалий, безпосередньо залежить надійність регулювання соціальних взаємодій у державі. Тому якість нормотворчої діяльності – це і якість самого права [136, с. 4]. Правильне ж розуміння і застосування закону і підзаконних актів неможливе без встановлення їх справжнього сенсу та змісту. І коли в процесі правозастосування «встановлено достовірність та обов'язковість норми і перевірено її текст, – писав понад сто років тому І. Михайловський, – настає наступна стадія, яка зумовлює застосування цієї норми: з'ясування її змісту. Ця стадія іменується тлумаченням» [131, с. 412].

Сьогодні проблема розбудови України як правової держави, у якій забезпечуватиметься верховенство права, проблема тлумачення актів законодавства набувають першочергового значення. Це зумовлено передусім досвідом, який у сфері правозастосування мало наше суспільство напередодні історичного повороту до ідеї правової держави та принципу верховенства права [149, с. 23]. По-друге, цей процес нерозривно пов'язаний з прийняттям низки нових законодавчих актів, які покликані врегулювати суспільні відносини та поширювати принцип верховенства права. Однак під час правозастосовної діяльності ми часто стикаємося з правовими нормами, які суперечать одна одній, спостерігаємо прогалини в законодавчому регулюванні. Це свідчить про низький рівень законодавчої техніки на етапі ухвалення нормативно-правових актів. Суперечності також виникають у разі неправильного розуміння сутності правової норми самим суб'єктом правозастосовної діяльності через низький рівень його правової культури та правосвідомості [158, с. 47].

Будь-який текст має значення та зміст, які можуть бути розкриті за допомогою відповідної інтерпретації. Текст у класичному юридичному розумінні є частиною понятійної спільності, у центрі якої є знак. Поняття тексту закону

передбачає, що письмове повідомлення функціонує як знак. З одного боку, воно виражається зовні літерами та їх сполученням зі словами. З іншого – відтворює сенс, початковий і зумовлений правильністю знаків. Щоб з'ясувати зміст правового тексту, юристи використовують два типи операцій: правову герменевтику і тлумачення права. Мета першої операції – виявити за допомогою правил тлумачення феномен права, мета другої – розпізнати волю законодавця.

Взагалі питання про природу інтерпретаційних актів та їх місце у правовому регулюванні суспільних відносин багато в чому залежить від того, що треба розуміти під юридичним тлумаченням загалом.

Тлумачення юридичного тексту – це складна і багатогранна діяльність різних суб'єктів права, спрямована на роз'яснення змісту правової норми.

Тлумачення правових норм має соціально-політичне спрямування, адже пов'язане з вираженням у праві волі панівного класу. У демократичному суспільстві тлумачення правових норм має на меті правильне застосування розпоряджень, що містяться в них, за конкретних умов. Цього неможливо домогтися без чіткого уявлення про зміст чинних правових норм. Щоб, скажімо, видати новий правовий акт чи систематизувати наявні, потрібно знати дійсну волю законодавця [142, с. 50].

Для успішного функціонування, як вважає О. Осауленко, послідовного вдосконалення та розвитку права потрібне правильне розуміння всіма членами суспільства змісту і призначення його норм. Ось чому тлумачення правових норм посідає вагомe місце в юридичній літературі [159, с. 193] та відіграє важливу роль у механізмі правового регулювання суспільних відносин, яка спрямована на осмислення норм права, розуміння їх справжнього змісту [57, с. 419].

Питання тлумачення норм права є традиційним у юридичній науці. Воно є найважливішою умовою їх правильного розуміння і застосування. Якби тлумачення не було, складний процес правореалізації був би вкрай важким, а в деяких випадках взагалі неможливим. Необхідність у тлумаченні підтверджена багатовіковим правовим досвідом та юридичною практикою [135, с. 42].

Слово «тлумачити» в українській мові означає «визначити зміст, роз'яснити, з'ясувати суть чого-небудь; давати якесь пояснення» або «висвітлювати певним чином, розуміти так чи інакше що-небудь; трактувати» [265, с. 126].

Термін «інтерпретація» походить від латин. «interpretation» – роз’яснення, тлумачення. При цьому український термін «тлумачення» більш відповідає термінові «інтерпретація», ніж російське слово «толкование». Російський термін «толковать» є ширшим за змістом, оскільки означає також «обговорювати», «обмірковувати». У сучасній англійській мові термін «interpretation» дослівно означає не тільки трактовку «толмач» – переклад (усний), що відповідає давньоруському слову «толмач» – перекладач, що показує близькість термінів «інтерпретація» та «тлумачення» в українській мові. У широкому розумінні інтерпретацію можна визначити як опанування реальності за допомогою значущих висловів. У більш вузькому розумінні, «інтерпретація... – це робота мислення, що полягає в розшифруванні суті, яка стоїть за очевидним змістом, у розкритті рівнів значення, які містяться у буквальному значенні..., інтерпретація має місце там, де є багатоскладовий зміст, а саме в інтерпретації виявляється множинність змістів». Враховуючи етимологію обох термінів, зміст їх загальномовного значення, можна зробити цілком логічний та обґрунтований висновок, що терміни «тлумачення права (законодавства)» та «інтерпретація права (законодавства)» є тотожними [86, с. 30].

У ході інтерпретації поглиблюється наше розуміння певного явища чи процесу, оскільки різні значення постійно доводиться зіставляти з фактами і даними, звертатися до інтуїції, яка дає нам гіпотези, здогадки, припущення. За допомогою логіки ми робимо висновки, а сам процес понятійного розуміння можна зіставити з методом сходження від абстрактного до конкретного знання. Як слушно зауважено у вітчизняній правовій літературі, аксіоматичним є те, що принципи, функції, структура, дія будь-якого феномену у правовій площині зумовлюються саме його природою та змістом [144, с. 19], тому власне розгляд будь-якого явища, зокрема правового, неможливий без визначення відповідного поняття. І перш ніж досліджувати взаємозв’язок між видами актів тлумачення, їх дією в часі, просторі, за колом осіб, місцем та роллю у правовому регулюванні та у вдосконаленні чинного законодавства, потрібно закласти своєрідний «фундамент», методологічну базу дослідження. Тобто важливо визначитися з методами, за допомогою яких визначатимемо процес тлумачення правової норми та її кінцевий результат – видання акта тлумачення.

Нині проблема методології дослідження є актуальною для будь-якої науки, оскільки її досягнення значною мірою визначаються розвитком власного методологічного апарату [115, с. 48].

Під методологією варто розуміти концептуальну єдність низки компонентів. Вона не є локальною дисципліною, що існує ізольовано від усього комплексу наук, але внутрішньо іманентно всій науці і кожній її окремій галузі. З огляду на універсальність методологія є загальним науковим керівництвом до дії, підґрунтям усієї системи знань, пізнавальним стрижнем будь-якої галузі науки [80, с. 95].

Методологія юридичного дослідження, зокрема інституту акта тлумачення норм права, є складною та багаторівневою системою, до якої входять принципи, парадигми, підходи, методи і категорії [45, с. 73].

Розуміння необхідності розробки та вивчення методології інтерпретаційного акта поступово зріє серед науковців [149, с. 24]. Так, відомі дослідники порівняльного права Р. Давид і К. Жоффре-Спінозі пишуть: «Зміст підготовки юриста не в тому, щоб він вивчив... чинні сьогодні норми... Для юриста є важливим розуміння структурного взаємозв'язку норм, термінів, якими ці норми оперують, способів, якими користуються для фіксації норм та їх погодження між собою» (див.: [51, с. 19]).

У правознавстві методологію права розглядають як різновид загальної наукової методології (вчення про методи), що наділена своєю специфікою, вирізняється особливостями об'єкта, функцією і метою пізнання. Методологія – це система підходів, методів і способів наукового дослідження, теоретичні засади їх використання у процесі вивчення державно-правових явищ [305, с. 48].

Термін «методологія» грецького походження (від гр. *methodos* – шлях дослідження, пізнання та гр. *logos* – вчення, тобто вчення про метод). Методологія вивчає теоретичні проблеми шляхів і засобів наукового пізнання та закономірностей наукового дослідження як творчого процесу. Становлення методології як зрілого і всебічного вчення про принципи, методи і прийоми пізнання відбулось у філософії Нового часу в XVII–XVIII ст. у зв'язку з бурхливим розвитком науки. Відтоді розробка наукової методології стала центром теоретичної думки. Сучасна класифікація методів і прийомів пізнання враховує і своєрідність, і

зв'язок різних методів: конкретних наук, загальнонаукових, емпіричного пізнання, загальнофілософських [115, с. 48–49].

Основною категорією методології є метод – спосіб досягнення поставленої мети [169, с. 43], спосіб побудови й обґрунтування системи знань, сукупність прийомів та операцій практичного й теоретичного осягнення державно-правової дійсності [275, с. 48].

Термін «метод» ввели у наукову лексику стародавні греки. Під ним розуміють спосіб пізнання, дослідження явищ природи і суспільного життя. Якщо предмет науки відповідає на запитання «що вивчає наука?», то метод – «як наука вивчає свій предмет?». Успішність наукового пошуку, глибина пізнання реальної дійсності багато в чому залежать від методів, які використовують дослідники [243, с. 31–32].

Удосконалювання методології, на думку Ю. Оборотова, визначається не тільки потребами сучасної юридичної практики, а й інтелектуальними інвестиціями у формі залучення до новітніх технологій досліджень [152, с. 33].

Об'єкт, предмет, мета і завдання дисертаційної роботи зумовлюють вибір методів. Потрібно охарактеризувати методологію дисертації, розкривши окремі групи методів правової науки, з огляду на їх застосування для виконання поставлених завдань. Ідеться про використання не будь-якого методу, а саме методу наукового пізнання. Метод наукового пізнання є способом здобуття виявлених, переконливих фактів про реальну дійсність, знань про наявні між її явищами зв'язки і залежності, про закономірні тенденції її розвитку, узагальнення здобутих знань та їх оцінки. Кожна галузь науки має свої, властиві тільки їй методи дослідження, проте часто для повного дослідження предмета використовують методи інших наук [115, с. 49].

Самостійність будь-якої юридичної науки визначається наявністю використовуваної системи методів. Потрібно зазначити, що в сучасній літературі науковці дотримуються, по суті, єдиного підходу до тлумачення поняття методу дослідження – це чітко визначений прийом дослідження, який застосовує юридична наука, щоб одержати істинні знання про предмет [78, с. 13].

Як правило, розвиток методу дослідження завжди пов'язаний з двома чинниками: а) врахування тенденцій та досягнень певної науки; б) певний ступінь правонаступності, що забезпечує врахування вже досягнутих наукових результатів.

У процесі пізнавальної діяльності кожен з методів, що застосовується, не існує ізольовано, а взаємодіють між собою, формуючи категорію методології [78, с. 14].

Методологічні основи кожної конкретної науки завжди існують поза нею, за її межами і не виводяться із самого дослідження. Розрізняють чотири структурні рівні методології:

- фундаментальна, загальнонаукова або філософська методологія;
- загальнонаукова методологія, яка визначає конкретно наукові принципи тієї чи іншої наукової галузі;
- конкретно наукова методологія або часткова методологія;
- методи і техніка дослідження, що застосовуються для вирішення спеціальних дослідницьких завдань у межах тієї чи іншої науки [52, с. 49].

Сучасна юридична література характеризується різноманітністю поглядів на класифікацію методів. Найпоширенішими є такі підходи до класифікації:

- а) загальний (діалектико-матеріалістичний) – метод, що поширюється на всі науки та характеризує всі етапи наукових досліджень;
- б) загальнонаукові методи, що поширюються на всі юридичні науки та забезпечують їх єдність (основними серед них є метод порівняння, абстрагування, синтез та системно-структурний метод);
- в) спеціальні – методи, які розробляє окрема наука і які визначають її особливості (серед них – математичний, статистичний, кібернетичний, конкретно-соціологічний);
- г) приватні – методи, що їх використовують лише галузеві юридичні науки (формально-логічний, метод тлумачення) [153, с. 26–29].

Провідний російський дослідник О. Черданцев класифікує методи лише за одним критерієм, визначаючи їх як загальнонаукові, та поділяє їх на:

- 1) загальні – методи, які використовують усі науки;
- 2) приватно-наукові – методи, які використовує одна наука;
- 3) спеціальні – методи, які використовує група наук [288, с. 30–36].

А. Машков у своїх наукових працях виділяє такі групи методів:

1. Філософські: діалектичний, метафізичний, аналітичний, інтуїтивний, феноменологічний, герменевтичний.

2. Загальнонаукові: системний, структурно-функціональний, кібернетичний, моделювання, формалізації.

3. Приватнонаукові – методи, що застосовуються в тій чи іншій галузі науки (методи механіки, фізики, хімії, біології інших наук).

4. Дисциплінарні – методи, що застосовуються в тій чи іншій дисципліні.

5. Міждисциплінарні – синтетичні, інтегративні методи, які використовуються на стику наукових дисциплін [127, с. 213].

Кожен підхід до визначення методології є логічним з позиції окремого автора. Різноманітність підходів до класифікації методів дослідження зумовлена ступенем поширеності методів на різні науки, а також можливістю визнання філософії фундаментальною суспільною наукою, що характеризує особливості розуміння навколишнього світу суб'єктів наукової діяльності [78, с. 17].

Методологічну обґрунтованість кваліфікованого тлумачення засвідчує, зокрема, необхідність роз'яснювальної роботи, коментування оновленого законодавства, потреба розробки рекомендацій щодо адаптації українського законодавства до норм міжнародного права [293, с. 30].

Тлумачення правових норм та його результат (інтерпретаційний акт) неможливі без використання тих чи інших методів тлумачення. Вони мають велике значення для забезпечення якості інтерпретаційної діяльності. Від того, наскільки добре інтерпретатор володіє методологією тлумачення правових норм, залежить якість акта тлумачення норм права [265, с. 166].

Кожен метод має свою сферу застосування та відображає лише якийсь аспект наукового дослідження. Отож, методи можуть бути ефективним інструментарієм лише сукупно, і необґрунтоване ігнорування якогось окремого способу теоретичного пошуку здатне призвести до недостовірного наукового результату [57, с. 34].

Одним з перспективних напрямків розвитку методології вітчизняного правознавства є поглиблення філософсько-правових досліджень. Д. Керімов вважає, що «філософія права виступає фундаментальною основою будь-якого правового дослідження» [115, с. 52].

За словами І. Усенка, сьогодні жодна з основних філософських систем не має монополії на істину, а сучасна наука щоденно «дає» нові філософські підходи які

більшою чи меншою мірою містять раціональне зерно і загалом збагачують методологічний арсенал дослідників. Філософські методи прокладають шлях до єдино правильного, справді наукового пізнання предмета дослідження, розуміння природи і сутності закономірностей його функціонування, допомагають побачити в частковому, конкретному – загальне, у поверховому – глибоке, у випадковому – необхідне, у довільному – знайти причину, зрозуміти зв'язок залежностей між явищами та сутностями і відтак отримати істинні знання [293, с. 30].

Пізнання методологічних засад правоінтерпретаційної діяльності є необхідною передумовою забезпечення її ефективності та обґрунтованості. У юридичній науці, поряд із класичною методологією, дедалі ширше використовують сучасну (некласичну та посткласичну) методологію. Відбувається так звана юридизація методів інших наук та формування нових дисциплін на стику юриспруденції і суміжних наук. Однією з таких дисциплін є герменевтика – спеціальна наука, яка досліджує методологію, загальні закономірності та практику тлумачення (інтерпретації) змісту письмових текстів [125, с. 49].

Термін «герменевтика» грецького походження, що має, на думку П. Рікера, три основні значення: 1) висловлювати що-небудь, говорити, вимовляти; 2) пояснювати, висловлювати, викладати, інтерпретувати сказане; 3) тлумачити сказане іншою мовою, перекладати [222, с. 20–21]. Справді, будь-яке розуміння, зокрема й теоретико-наукове пояснення, згідно з поглядами Г. Гадамера, є інтерпретацією, якої стосується герменевтика як практика тлумачення [24, с. 361].

Герменевтика інтегрує всі знання про інтерпретацію – юридичні, логічні, лінгвістичні, психологічні, історичні, соціально-політичні та ін. Інтерпретація правових явищ – це складова частина загальнофілософської теорії інтерпретації явищ людської культури [125, с. 49].

У герменевтиці інтерпретацію визначають, по-перше, через рух думки інтерпретатора – від частин до цілого або від цілого до частин (в обох випадках виникає герменевтичне коло: щоб зрозуміти ціле, треба спочатку зрозуміти його частини, а для розуміння частин – потрібно заздалегідь мати уявлення про ціле); по-друге, шляхом ототожнення думок інтерпретатора зі змістом тексту (первинна інтерпретація) або навпаки – через усунення від тексту, розгляд його збоку

(вторинна інтерпретація); по-третє, через культурний контекст осмислення, у який занурюється текст: на першому плані контекст, у якому він створювався, або контекст, у якому він сприймається [152, с. 27–28].

Залежно від різних традицій герменевтикою можна вважати вчення про інтерпретацію знаків і розуміння смислів у вигляді теорії мистецтва розуміння, певних правил (методів, технік), інтерпретації, мистецтва їх застосування, а також самого процесу тлумачення (герменевтичний текст). Існують різні способи, чи жанри, інтерпретації: читання, міркування (бесіда, діалог), художній переклад, есеїстика. Есеїзм окреслює ті феноменологічні риси, які об'єднують усі варіанти визначень герменевтики, а саме: визначеність пристрастності, готовність до розуміння, здатність до розмови, спроможність розуміти і тлумачити. Герменевтика пов'язана із грою, оскільки вона створює специфічний настрій напруги і переживання, впливає як процес на самих учасників розмови [77, с. 20–21].

Отже, у методології дисертаційної роботи конкретизуються окремі положення філософської герменевтики щодо пізнання закономірностей акта тлумачення норм права.

Опишемо найголовніші, на нашу думку, методи, що стосуються дослідження.

Діалектичний метод поширюється на всі етапи пізнавальної діяльності, його використання приводить до нагромадження теоретичної і практичної інформації про тлумачення правових актів та складання і реалізацію актів тлумачення. За допомогою діалектичного методу державно-правові та буденні явища вивчаються у взаємозв'язку, вони перебувають у постійній динаміці, у розвитку на ґрунті дії законів переходу від поступових кількісних змін до корінних якісних перетворень, боротьби між старим і новим у суспільному житті. Виявом діалектики є вимога всебічного підходу до явищ, що вивчаються, у підсумку якого досліджуються всі сторони явища, всебічність виявляється у використанні різних методів дослідження, вимога взаємозв'язку полягає в дослідженні тлумачення разом з іншими правовими явищами: правотворчістю, правозастосуванням, правореалізацією [115, с. 54].

Центральне місце серед методів посідає системний метод. Під системним методом акта тлумачення норм права потрібно розуміти сукупність прийомів,

використання яких, ґрунтуючись на зіставленні двох або більше юридичних норм, дозволяє розкрити зміст норми, що тлумачиться [268, с. 37].

За допомогою системного методу можна встановити системний зв'язок одного акта тлумачення з іншими, близькими йому за змістом. В одних випадках це дозволяє всебічно розглянути перший акт тлумачення без зміни його змісту, в інших, близьких за змістом актах тлумачення, – може доповнити розпорядження досліджуваної норми, уточнити її, унеможливити виникнення прогалин і непорозумінь у разі її застосування. Метод допомагає зрозуміти системний зв'язок між інтерпретаційними актами, сферу їх дії, коло осіб, яких вони стосуються [142, с. 125].

Встановлення зв'язку між двома актами тлумачення є підставою для проведення різноманітних розумових операцій з боку інтерпретатора. Деякий практичний і теоретичний інтерес становить розгляд різних видів зв'язків між нормами права, які потрібно врахувати під час тлумачення. З погляду системи законодавства, це можуть бути зв'язки між нормами акта тлумачення, що містяться:

- в одній статті;
- в одному інтерпретаційному акті, одному розділі, главі акта тлумачення;
- у різних розділах, главах та інших частинах акта тлумачення;
- у різних інтерпретаційних актах, прийнятих різними державними органами

[117, с. 110–111].

Ці зв'язки можуть існувати комплексно. З погляду системи права, це можуть бути зв'язки акта тлумачення:

- одного інституту;
- різних інститутів, але однієї галузі;
- різних галузей [117, с. 110–111].

Взагалі метод дозволяє пізнати цілісність процесу тлумачення у взаємодії офіційного та неофіційного тлумачення норм права, як складових однієї системи, що набувають нових властивостей, яких немає у випадку їх існування окремо. Завдяки цьому методу можна простежити все розмаїття зв'язків інституту актів тлумачення з іншими правовими інститутами, встановити, що життя системи визначається процесом зміни і стабілізації, збереженням традицій і збагаченням

новаціями, а тривале порушення балансу цих процесів обертається руйнацією системи [115, с. 54]. Саме тому, на нашу думку, завдання наукового дослідження, з позиції системного методу, полягає в тому, щоб визначити структуру того чи іншого акта тлумачення, функції кожного з його елементів, їх взаємозв'язки з іншими елементами інтерпретаційного акта [57, с. 32].

Взятий абстрактно, безвідносно до предмета, метод дослідження не зможе стати джерелом поглиблення знань, але в разі його вмілого вибору і використання, метод зможе раціоналізувати пізнавальну діяльність інтерпретатора, забезпечити його наукову коректність і практичну результативність. Врешті-решт, він дозволяє систематизувати й оцінити нагромаджені фактичні дані про інтерпретаційний акт, зробити прогноз на майбутнє [243, с. 31–32].

За допомогою системного методу суб'єкт правотлумачення уточнює смислове значення офіційного або неофіційного акта тлумачення, доходить висновку про можливість її реалізації щодо конкретної ситуації. Може бути визначена сфера дії акта тлумачення в часі, намічене коло суб'єктів, на яких він поширює свою дію, виділені конкретизаційні положення, виявлені правотворчі помилки, колізії акта тлумачення, прогалини правового регулювання [70, с. 264–265].

Функціональний метод передбачає вивчення функцій, які застосовуються під час створення різних видів інтерпретаційних актів. Метод з'ясовує, які саме функції виконують відповідні акти тлумачення. Так, відомо, що акти тлумачення мають деякі загальні риси, різні за своїм конкретним змістом, характером дії, функціональним призначенням. Є акти тлумачення дозвільні і заборонні, регулятивні і охоронні, зобов'язувальні і уповноважувальні, заохочувальні і стимулювальні тощо [241, с. 64].

Функціональний метод – це метод з'ясування правових норм, за допомогою якого інтерпретатор системно враховує умови і факти, за яких реалізується акт тлумачення. Тобто для з'ясування сенсу акта тлумачення недостатньо брати до уваги тільки її формальний аналіз і загальні умови реалізації. Насамперед це стосується тлумачення так званих оцінних термінів (поважні причини, істотний збиток, крайня необхідність тощо). З огляду на особливості місця, часу та інших чинників одні й ті самі обставини можуть бути визнані поважними або

неповажними, істотними або несуттєвими. Іноді законодавець прямо зобов'язує суб'єктів права враховувати різні конкретні умови, тобто звернутися до функціонального тлумачення. До прикладу, у цивільному законодавстві вказується, що при визначенні розміру компенсації моральної шкоди повинні враховуватися вимоги розумності і справедливості, а також фактичні обставини, за яких була заподіяна моральна шкода, та індивідуальні особливості потерпілого. Ще один приклад: визначаючи розмір аліментів (в акті тлумачення у вигляді судового рішення) на неповнолітніх дітей, суд також зобов'язаний враховувати матеріальний або сімейний стан сторін та інші обставини, які варті уваги [266, с. 132].

Порівняльний метод використано для з'ясування спільного й відмінного між видами інтерпретаційних актів у межах офіційного або неофіційного тлумачення норм права, шляхом їх порівняння, розрізнення за будь-якою ознакою або властивістю. Порівняльно-правові дослідження дуже корисні для правореалізації правової реформи в державах, що перебувають на трансформаційному етапі розвитку, до яких належить Україна, оскільки є можливість вийти за межі догматичної дискусії в межах національного права й запропонувати методологічні підходи з урахуванням вітчизняного досвіду. Порівняння має сенс лише в тому випадку, якщо акти тлумачення схожі або тотожні [165, с. 25].

Враховуючи досягнення відомого фахівця у галузі порівняльного правознавства Ю. Тихомирова, можна сформулювати такі елементи порівняльного методу, як:

- вивчення різноманітних нормативно-правових масивів з питань регулювання процесу тлумачення та наявних правових систем;
- опанування способів їх зіставлення, їх оцінка;
- використання способів відображення та сприйняття зазначених нормативно-правових масивів у тих чи інших правових системах;
- знання загальних тенденцій і закономірностей розвитку неофіційного тлумачення норм права різних країн [115, с. 58].

Порівняльне правознавство допомагає обрати оптимальне, з погляду існуючого досвіду, рішення, а з іншого – позбавляє від ризику піти протиправним шляхом, який став скривдженим. Жоден інтерпретаційний акт не розробляється без

вивчення законотворчими органами відповідних порівняльно-правових матеріалів. Також створюючи новий інтерпретаційний акт, національний законодавець звертається до вже наявних та діючих норм зарубіжного права, тобто до таких, щодо яких уже нагромаджено досвід їх практичного застосування [165, с. 26].

Перевагою порівняльного методу є можливість порівняти акти тлумачення в різних країнах, виявити переваги і недоліки конкретного виду акта тлумачення тощо. Це дозволяє виявити межі і можливості перенесення іноземного досвіду правового розвитку в конкретний регіон чи державу [243, с. 37–38].

Цільовий метод є якнайповнішою гарантією правильного тлумачення конкретної статті. Часткове тлумачення статті без вживання цільового методу завжди небезпечне та може призвести до порушення сенсу конкретної статті, використуваної на практиці [78, с. 357–358].

Із застосуванням цільового методу з'ясовують ціль та завдання видачі акта тлумачення норм права. Метод спрямований на з'ясування мети щодо видання акта тлумачення. Досить часто вказівка на мету міститься в самому акті тлумачення, як правило, у преамбулі. Іноді мета може логічно випливати з його змісту або з назви акта тлумачення, його окремих норм, статей, розділів [241, с. 64].

Суть історичного методу полягає в тому, що процес розвитку державно-правових явищ відновлюється у всій своїй різноманітності, в усій повноті – з усіма випадковостями, зигзагами, що перекручують об'єктивну логіку розвитку. За допомогою історичного методу процес розвитку акта тлумачення норм права досліджується в часі. Цей метод дозволяє виявити зміни, що відбуваються з актом тлумачення в конкретні періоди його еволюції в різних країнах, його специфіку та динаміку розвитку. При цьому жоден з історичних типів не можна розглядати як закінчений етап інституту акта тлумачення [243, с. 37].

Історичний метод дослідження інституту акта тлумачення норм права дозволяє пізнати генезис та розвиток формування самого акта, виявити внутрішні і зовнішні зв'язки, закономірності і суперечності. Завдання історичного методу зводиться до того, щоб встановити значення й особливості офіційного і неофіційного акта тлумачення норм права та розглянути динаміку його історичного розвитку [232, с. 14].

Саме метод дає змогу виявити сутність акта тлумачення через звернення інтерпретатора до історії його прийняття, а також цілі і мотиви, що зумовили введення акта тлумачення до системи правового регулювання. Наприклад, Європейський суд з прав людини та Конституційний Суд України використовують історичний метод у процесі інтерпретації змісту Конвенції. Для кращого її розуміння Європейський суд враховує певні історичні чинники, які стали поштовхом для її прийняття. Зрозуміло, що ефективність використання історичної ситуації, а відповідно, й ефективність застосування історичного способу тлумачення залежать від використання Європейським судом підготовчих документів, оскільки саме вони дають змогу інтерпретаторові глибше вникнути в суть історичних обставин прийняття такого важливого міжнародно-правового документа, з'ясувати передумови цієї події, проаналізувати політичну та соціально-економічну атмосферу, що склалася на той час. Знання історії дадуть змогу простежити хід подій до і на час прийняття Конвенції, що, безумовно, стане у пригоді інтерпретаторові [274, с. 88–89].

Варто виділити і логічний метод, який в межах означеної розвідки полягає у використанні правил формальної і діалектичної логіки для з'ясування значення норми акта тлумачення шляхом встановлення логічних зв'язків і співвідношення її частин (гіпотези, диспозиції, санкції). Використовуючи цей метод, у багатьох випадках потрібно здійснити логічне перетворення тексту статті інтерпретаційного акта, у низці випадків важливо вивести вторинні норми, використовуючи силогізми, аналогії, доведення до абсурду чи інші логічні прийоми. Існує спеціально-юридичний метод, як особливий метод під час з'ясування значення змісту акта тлумачення, який припускає використання юридичного інструментарію, що дозволяє вивчити змістовну характеристику конструкції норми і техніко-юридичних засобів, за допомогою яких виражена воля законодавця [303, с. 62].

Логічний метод дослідження акта тлумачення дає змогу з'ясувати зміст інтерпретаційного акта за допомогою законів логіки (тотожності, суперечності, виключеного третього, достатньої підстави) і логічних прийомів (логічного перетворення; виведення норм із норм; висновків із понять; висновків за аналогією; висновків від протилежного; доведення до абсурду; висновків з умовиводу ступеня) [70, с. 222].

Коли використовують цей метод, застосовують закони логіки не розрізнено, а у взаємозв'язку, вони взаємозумовлені. Жоден з них не може розкрити себе повністю, якщо їх застосувати відірвано один від одного. Тільки разом вони є засобом пошуку дійсного значення інтерпретаційного акта та їх подальшого кваліфікованого застосування [70, с. 230].

За допомогою логічного методу з'ясовується передусім внутрішня (логічна) структура акта тлумачення, взаємозв'язок згадуваних уже його елементів – гіпотези, диспозиції та санкції; усуваються можливі логічні суперечності, коли одне твердження унеможлиблює інше; аналізуються й оцінюються переносне значення, співвідношення духу і букви тлумачного правила [48, с. 181].

Правопізнавальний метод у сфері тлумачення тексту законів (юридичний і фактичний аналіз за перевагою). Як би точно, чітко і зрозуміло не було визначено статейну норму, це ще не усуває неминучості з'ясування її сенсу у вживанні на практиці. Це явище має підставою передусім те, що стаття не дається ізольовано, а у зв'язку з попередніми та подальшими статтями, завдяки чому вона набуває свого належного сенсу (контексту). Уже тільки це правильне тлумачення тексту вимагає обов'язкового звернення до контексту, незалежно від того, чи чітка і зрозуміла вона сама собою у ході її читання. Контекстний контроль – це необхідна вимога техніки тлумачення статті [80, с. 357].

Не менш важливим є також культурологічний метод, який припускає дослідження акта тлумачення норм права як невіддільної частини соціального регулювання разом з мораллю, етикою, релігією. Єдність культурологічної та історичної методологій забезпечує розвиток акта тлумачення з боку її соціально-духовного змісту [114, с. 60].

Охарактеризуймо культурологічний метод інтерпретаційного акта:

- у рамках культурологічного методу акт тлумачення має сенс у своїх єдиних духовно-емпіричних втіленнях, які є характеристиками конкретної історичної епохи та цивілізаційних умов їх існування;

- передбачає пізнавальний процес як витлумачувальний, тобто як раціональне суміщення будь-якого предмета тлумачення (ситуації, події, акта, тексту, рішення) з готовими, як «символізація» культурних форм у соціальний зміст;

- допомагає перетворити історико-культурне минуле змісту акта тлумачення на соціально-духовне сьогодення;

- у межах методу нагромадження змістовності акта тлумачення є самодостатнім процесом, не пов'язаним із звичайними для наукового мислення узагальненнями та абстрагуваннями;

- використання методу дозволяє (і вимагає) вирішувати всі пізнавальні завдання, як завдання адаптації, соціалізації, культуризації, і саме тому метод є адекватним для осмислення комплексу проблем правового виховання [114, с. 60–61].

Щодо застосування культурологічного методу, то, зауважимо, він не є специфічною методологією теорії держави і права, хоча сфера його застосування у цій теорії не обмежена. Однак у цій теорії існують предметні сфери, для яких культурологічна методологія є адекватною і вимагає свого обов'язкового застосування. Це сфера порівняльного правознавства; сфера, що охоплює інтерпретаційно-тлумачну теорію і практику; сфера юридичної герменевтики; сфера, що охоплює духовні (ментальні) основи державно-правового життя, зокрема утримання громадської й індивідуальної правосвідомості; комплекс проблем, пов'язаних з переведенням нормативно-ціннісного ладу права в культурні форми правомірної поведінки.

Отже, сутність культурологічної методології акта тлумачення виражається в тому, що вона послугувала встановленню органічного зв'язку між соціальними і культурними вимірами державно-правового життя, правотворення і правореалізації [114, с. 61].

Отже, запорукою правильної реалізації юридичних норм є з'ясування їх сенсу і змісту, чого можна досягти, використовуючи прийоми тлумачення норм права. Процес тлумачення протікає у свідомості людини у вигляді різних внутрішніх інтелектуально-вольових операцій, із застосуванням найрізноманітніших методів пізнання правової дійсності. У дослідженні ми виходили з позицій плюралістичного підходу (мультипарадигмального [133, с. 5]), що зумовлений багатоваріантною методологією, яка повною мірою може представити процес тлумачення норм права та його інтерпретаційні наслідки – видання акта тлумачення. Саме правильно вибрані методи та методологія дали змогу нам чітко сформулювати об'єкт, предмет, мету, завдання дослідження, а відтак і висновки.

1.2 Наукове розуміння тлумачення норм права

Тлумачення норм права формувалося історично, діяльність юристів стародавнього Риму дала поштовх формулюванню вчення про тлумачення законів. Саме тут, імовірно, вперше постають і деякі питання динамізму під час тлумачення юридичних норм. М. Боголепов зазначав, що «...укладачі законів XII таблиць могли упустити з поля зору деякі відносини, а наступний за законом XII таблиць час міг створити зовсім нові відносини чи змінити старі. Законодавство в ті часи порівняно рідко приходило на допомогу потребам часу». Тлумачення законів XII таблиць, за допомогою якого вдавалося усувати прогалини тодішнього законодавства, – чи не найперший в історії приклад еволюційного тлумачення юридичних норм. Юристи стародавнього Риму були добре обізнані в риториці, вміли маніпулювати текстом, переконуючи суд в необхідності прочитання закону – залежно від потреб клієнтів [46, с. 12].

Імператор Юстиніан у VI ст. н. е. заборонив тлумачення своїх Дигестів, бо всі неясності, на його думку, були усунуті, і не залишилося підстав для сумнівів. Буржуазні ідеологи періоду сходження буржуазії до влади (Монтеск'є, Беккарія, Марат) вимагали точної відповідності букві закону, виступали противниками тлумачення закону судами. Це була своєрідна реакція на сваволю феодального суду. Прийшовши до влади, буржуазія наділяє суд правом тлумачити закон відповідно до його «духу» і «розуму». Це право було зафіксовано уже в Кодексі Наполеона [29, с. 176–177].

Тлумачення правових норм виступає механізмом для з'ясування справжнього змісту правового припису, подолання колізій та прогалин у законодавстві. Проте роль тлумачення правових норм для забезпечення законності й удосконалення законодавства не достатньо враховують юридична наука та юридична практика [158, с. 47]. Тут доречно навести думку провідної російської вченої в галузі законодавчої техніки В. Чинної, яка стверджує, що «доволі часто практики скептично ставляться до теорії права. Однак ні один правозастосовний акт не складається без звернення до правил тлумачення права» [292].

Тлумачення норм права посідає надзвичайно важливе місце у складних процесах впливу права на життя, взаємодії закону з реальними відносинами, із вчинками людей. Воно є однією із центральних ланок у процесі застосування права – у процесі аналізу юридичних норм, правової кваліфікації і винесення рішення. Із цих позицій, кожний акт застосування права є й результатом тлумачення норм права. Для того щоб застосувати ту чи іншу норму права, треба з'ясувати її зміст, а в деяких випадках і роз'яснення потрібні [241, с. 54].

Так, на думку Б. Малишева, тлумачення норм права є найважливішим елементом і застосування права, і реалізації права взагалі, адже результатом тлумачення є, по-перше, з'ясування змісту права поведінки, що міститься в нормі права, а по-друге, індивідуалізація цього правила поведінки стосовно конкретних осіб та обставин справи. Тобто тлумачення норм права виступає своєрідною інтелектуальною рушійною силою всього процесу правового регулювання [117, с. 76].

Для того щоб запропонувати авторську дефініцію поняття «тлумачення норм права», потрібно виділити та схарактеризувати його істотні ознаки.

Процес тлумачення обов'язковий під час реалізації правових норм у діяльності суду, прокуратури, органів внутрішніх справ та інших державних органів, при укладенні угод та договорів, у роботі органів громадськості, у ході здійснення громадянами юридично значущих дій. Окрім цього, без тлумачення неможливо створити нові приписи, оскільки в розвиненій системі законодавства більшість норм, які видаються, пов'язані з уже наявними законодавчими положеннями. Важливе значення має тлумачення для створення різноманітних збірників та довідників із законодавства, для обліку нормативних актів, для підготовки збірників законів держави [50, с. 239].

Згідно з «класичною» теорією тлумачення Савіньї, завдання полягає в тому, щоб «подумки поставити себе на місце законодавця і штучно повторити його дії». Отже, тлумачення – це «реконструкція думки, що міститься в законі». Власне, Савіньї мав на увазі не відтворення глибоко особистих переживань, причетних до процесу нормотворчості людей, а тих міркувань і думок, якими законодавець мав би послуговуватись як «представник народного духу». Загалом

ця ідея Савіній, з огляду на потреби і зміст демократичної легітимації норм права, має бути відтворена так: метою тлумачення є формування думок законодавця в тому вигляді, який здатний привести до консенсусу [284, с. 37].

У процесі пізнання як інтелектуально-вольової діяльності використовуються способи, прийоми і правила тлумачення, які є інструментами процесу пізнання права, тобто використовуються юридичні та інші спеціальні, зокрема лінгвістичні, знання, обсяг використання яких залежить від особливостей підготовки суб'єкта пізнання і які забезпечують зрозумілість значення правових норм, що тлумачаться. З усієї сукупності способів тлумачення передусім використовується юридико-лінгвістичне тлумачення [294, с. 19].

На думку М. Матузова тлумачення права – це необхідний і важливий елемент правореалізаційного процесу, зокрема у правозастосуванні. Перш ніж застосувати ту чи іншу норму права, потрібно з'ясувати її реальний зміст, а в деяких випадках і роз'яснити. Тлумачення – це складна і багатоаспектна діяльність різних суб'єктів, яка має інтелектуально-вольовий характер і спрямована на пізнання і пояснення змісту правових норм [252, с. 281].

З приводу визначення і змісту тлумачення права в літературі існують різні думки. Одні автори розуміють під цим лише з'ясування, інші думають, що зміст тлумачення правових норм складає їх роз'яснення, треті визначають тлумачення як єдність того й іншого. Переконливою, є третя позиція, оскільки в першому і другому випадку очевидний односторонній підхід [79, с. 307].

Тлумачення права зумовлене потребою з'ясувати і роз'яснити точний сенс і зміст нормативно-правових розпоряджень у процесі правотворчої і правозастосовної діяльності. У випадку недосконалості й неадекватного використання законодавчої техніки, відсутності точної, зрозумілої мови нормативного акта, деякі поняття і положення формулюються не конкретно, а іноді й двозначно, через що і виникають колізії [95, с. 181].

Ю. Власов вважає, що з'ясування виступає самостійним процесом пізнання норми права. Коли зміст норми роз'яснюється іншим, з'ясування і роз'яснення становлять єдиний процес, спрямований на доведення змісту норми права до

третіх осіб. Отже, тлумачення норм права складається з двох частин: з'ясування і його результату та роз'яснення [38, с. 10].

З'ясування правових норм можна визначити як внутрішній процес мислення суб'єкта тлумачення, спрямований на пізнання і розкриття дійсного змісту норми права, та результат цього процесу. З'ясування норми має на меті встановити її зміст у повному обсязі. Отже, з'ясування правових норм можна розглядати у двох аспектах. По-перше, це внутрішній процес мислення, здійснюваний суб'єктом за допомогою певних способів тлумачення і спрямований на пізнання та розкриття волі законодавця, вираженої в нормі права. По-друге, це певний результат з'ясування, до якого приходять суб'єкт тлумачення в процесі пізнання змісту норми права [142, с. 63].

Тлумачення як внутрішній розумовий процес, що відбувається у свідомості особи, яка застосовує правову норму, – це необхідний підготовчий етап, передумова для правильного вирішення конкретної справи, проведення кодифікації, складання картотек законодавства, обліку нормативних актів. З'ясування характеризує гносеологічну природу тлумачення і спрямоване на пізнання права. Тлумачення-з'ясування становить внутрішній розумовий процес, що відбувається у свідомості самого суб'єкта і спрямований на з'ясування норми права самим суб'єктом. Це з'ясування для самого себе, і тому воно не має зовнішніх форм вираження. У ході з'ясування воно не має зовнішніх форм вираження. Під час з'ясування інтерпретатор використовує різні прийоми тлумачення, що забезпечують процес пізнання. Тут використовують мовно-граматичний, логічний, історико-політичний і систематичний способи тлумачення. З'ясування є необхідною умовою для реалізації права у всіх формах і, наголосимо знову, завжди передує роз'ясненню [142, с. 63–64].

Роз'яснення – це вираження назовні висновків, яких дійшов інтерпретатор у підсумку усвідомлення норми права щодо сенсу і змісту державної волі, яка в ній міститься [106, с. 200].

Результати інтелектуально-вольової діяльності об'єктивуються в акті роз'яснення, мотивувальній частині правозастосувального акта або в юридичній пораді [294, с. 19].

На думку Ю. Власова, роз'яснення норм права – це діяльність суб'єкта тлумачення, яка має зовнішній вираз і спрямована на пояснення третім особам дійсного змісту правової норми, та результат цієї діяльності. Роз'яснення здійснюється в тих випадках, коли внаслідок з'ясування норми права та отримання його результату суб'єкт тлумачення вважає за потрібне дати більш розгорнуте пояснення змісту цієї норми для її правильного й однакового розуміння іншими особами [38, с. 11].

Суб'єкт тлумачення (інтерпретатор) спочатку усвідомлює дійсний зміст норми права, тобто з'ясовує для себе, які вона встановлює права й обов'язки, за яких умов може або повинна застосовуватись тощо, а потім у тій або іншій формі роз'яснює цей зміст іншим суб'єктам. Варто мати на увазі, що об'єктом тлумачення є не думки або наміри суб'єкта правотворчості, а його воля, яка об'єктивно виражена в конкретних правових приписах, що містяться в чинних нормативно-правових актах [106, с. 200].

Є фахівці і навіть спеціально уповноважені на те органи, від яких очікують ґрунтовного роз'яснення права. Вони не можуть обмежуватися з'ясуванням правового змісту для себе; вони повинні об'єктивувати свою інтелектуальну роботу у вигляді спеціальних актів тлумачення норм права. Отже, з одного боку, важко уявити, щоб роз'яснення могло існувати без з'ясування права. З іншого боку, важко розглядати з'ясування як самоціль. Воно також виражається зовні в якихось актах або діях. У цьому бачиться єдність з'ясування і роз'яснювання права. І те, і інше покликане забезпечити правильне здійснення правових норм [104, с. 440].

Зовнішні результати, які адресовані іншим суб'єктам, згодом виражаються в письмовій чи усній формі. До письмових форм вираження належать офіційні документи й акти; до усних – поради і рекомендації. Тож, роз'яснення правових норм є не що інше, як виклад змісту державної волі, вираженої в нормативно-правових актах [142, с. 65].

Співвідношення з'ясування та роз'яснення має встановлюватись за цільовим призначенням тлумачення правових норм [142, с. 153].

У теорії юридичного тлумачення як системи знань про основні закономірності з'ясування і роз'яснення змісту правових норм, згідно з

поглядами М. Воппенка, можна виділити дві складові частини: правотлумачну техніку (вчення про способи тлумачення) і вчення про акти тлумачення [41, с. 6].

Будь-яке роз'яснення норм права (офіційне і неофіційне) завжди закінчується відповідним результатом, що виражається в акті тлумачення відповідної норми права [142, с. 153].

Акт тлумачення норм права або ще його називають інтерпретаційний акт – є третім елементом, що завершує процес тлумачення. Співвідношення акта тлумачення із з'ясуванням і роз'ясненням розглядається у спеціальній літературі на прикладі взаємозв'язку філософських категорій змісту і форми. При цьому з'ясування і роз'яснення виступають у вигляді специфічного змісту поняття, а акт тлумачення є формою. Акт тлумачення становить собою специфічний спосіб вираження пізнавальної діяльності, спрямованої на з'ясування і роз'яснення змісту правових норм. Тлумачення права, взяте в цілісності змісту – з'ясування і роз'яснення виражається в цьому акті, який слугує зовнішньою оболонкою процесу пізнання і пояснення змісту правових норм. Акт тлумачення оформляє свій внутрішній зміст і є способом його існування [233, с. 12].

Результат тлумачення залежить від багатьох об'єктивних (особливості мови й текстуального оформлення правової норми; наявність системних зв'язків між нормою, що тлумачиться, та іншими нормами; специфіка конкретних обставин, до яких норма права застосовується, тощо) і суб'єктивних чинників (правова свідомість особи, котра здійснює тлумачення, рівень її правових знань, професійної підготовки тощо) [265, с. 128].

Як вважає О. Головка, тлумачення правових норм можуть використовувати з різною метою:

по-перше, норми права можуть досліджуватися в суто пізнавальних цілях, для підвищення рівня правової культури;

по-друге, юридичного тлумачення може вимагати конкретна життєва ситуація, що потребує належного вирішення. Наприклад, особа, яка бажає займатися підприємницькою діяльністю, вивчає чинні в цій сфері нормативні акти;

по-третє, метою інтерпретації правових норм може бути донесення їхнього дійсного змісту до інших осіб (скажімо, підготовка коментарю до якогось кодексу).

Усі ці випадки об'єднує основна вимога – встановлення дійсного, правильного змісту правових норм [254, с. 177].

Для кращого розуміння сутності тлумачення потрібно розглянути, що становить собою об'єкт і предмет тлумачення норм права.

У сучасному правознавстві існують різні погляди з цього питання. В. Лазарев називає об'єктом тлумачення «нормативні правові акти та їх сукупність», предметом тлумачення – «історичну волю законодавця (нормодавця), виражену в законі (нормативному акті)». Воля законодавця з часу застосування закону також враховується, оскільки в актах, прийнятих після тлумаченого, можуть міститися норми, які прямо або опосередковано змінюють його зміст [104, с. 443].

Н. Гранат звертає увагу на те, що об'єктом тлумачення є закони і підзаконні нормативні правові акти. До того ж важливе значення мають не тільки сформульовані в них норми, але й преамбули законів, інші правові положення, які в них містяться [47, с. 177].

В. Тихий вважає, що об'єктом офіційного тлумачення є чинна Конституція України та закони України, прийняті і до, і після набуття чинності Конституцією України [262, с. 67].

Ю. Власов називає об'єктом тлумачення «волю законодавця, виражену в тексті норми права», «тлумаченням виступає сама норма права, її текст, тексти пов'язаних з нею правових та неправових джерел» [38, с. 134]. Прихильники так званої суб'єктивної теорії тлумачення вважають, що під час тлумачення норм права має встановлюватися лише історична «воля законодавця», яка є незмінною, і завдання суб'єкта тлумачення – встановити цю волю. Інші вчені підтримують об'єктивну теорію тлумачення, суть якої зводиться до того, що прийнята норма не залежить від законодавця, і тому при тлумаченні треба встановлювати «волю закону», яка може змінюватись мірою розвитку економічного базису та суспільних відносин. Названі теорії мають певні недоліки і недостатньо точно відображають сутність тлумачення. Справді, «воля законодавця» у відриві від норми права, у якій вона матеріалізована, не може бути об'єктом тлумачення, тому що його завдання – встановити зміст того, що

законодавець фактично вклав у норму права, а не те, що він при цьому розумів або бажав виразити. Думки законодавця, якщо їх відірвати від об'єктивованого результату – норми права, можуть мати невизначений зміст і призвести до довільного його тлумачення та, як наслідок, порушення законності. «Воля закону» також не може бути об'єктом тлумачення, тому що поза волею законодавця вона не існує. За кожною нормою права завжди потрібно бачити відповідні вимоги законодавця як представника певних соціальних сил, які зумовлюють його волю. Тлумачення «волі закону» може призвести до довільного тлумачення, пристосування норми права до фактичних умов життя, відходу від її дійсного змісту і, як наслідок, до порушення законності. Існування вказаних теорій походить із соціально-політичної сфери буття права і гносеологічної природи тлумачення, яке має об'єктивний і суб'єктивний характер [38, с. 12–13].

Щоб воля законодавця могла регулювати суспільні відносини, вона має набути зовнішнього вираження, що виявляється в мові. Формулюючи норму права, законодавець використовує правила тієї мови, якою він видає цю норму. Отже, за допомогою мови воля законодавця матеріалізується в нормі права (це друга визначальна ознака об'єкта тлумачення) [142, с. 65].

Оскільки правові норми закріплюються та виражаються ззовні в нормативно-правових актах та інших джерел права, безпосереднім предметом інтерпретації права виступає юридичний текст, який міститься у відповідних джерелах права (нормативно-правових актах, нормативно-правових договорах, правових прецедентах тощо). Безпосереднім предметом тлумачення можуть бути і нормативно-правові акти або інші форми права загалом, і окремі правові приписи (статті, пункти, абзаци нормативно-правового акта тощо). У деяких випадках предметом правотлумачної діяльності виступають і відповідні матеріали, пов'язані з виданням та функціонуванням тих чи інших форм права (тести законопроектів, програми політичних партій, стенограми засідань, на яких було ухвалено відповідні юридичні акти, матеріали практики тощо). Вони дозволяють дійти обґрунтованого висновку щодо дійсного змісту норм права, втілених у відповідному юридичному тексті, визначити не тільки «букву», а й «дух» закону чи іншого акта, що підлягає тлумаченню [57, с. 421–422].

На процес реалізації правових приписів впливає багато чинників. Відповідно, їх варто враховувати під час тлумачення. Отже, у процесі тлумачення зміст правових норм досягається через посередництво знання мови, якою вони сформульовані, знання про системні зв'язки норм права, знання про їх походження. Тлумачення – це не тільки об'єктивний процес, оскільки об'єкт пізнання не залежить від того, хто пізнає суб'єкта, але і суб'єктивний, бо його здійснює конкретний суб'єкт, а його результат виражається в суб'єктивних формах мислення (поняттях, судженнях). Суб'єкти, які здійснюють тлумачення права, мають різні розумові здібності, рівень професійної підготовки, індивідуальний досвід. Ці властивості можуть бути джерелом помилок, однобічного та неправильного розуміння норм права. Суб'єкт тлумачення є носієм відповідної ідеології, правосвідомості, моралі, представників певного класу. Усе це, на думку Ю. Тодики, впливає на результати тлумачення норм права [266, с. 37–38].

Завданням тлумачення правових норм є правильне, глибоке розуміння дійсного змісту правових норм та подальше його розгорнуте, обґрунтоване пояснення [142, с. 65].

Метою тлумачення нормативних актів, як правило, є не просто абстрактне розуміння змісту правової норми заради суто академічних цілей, а пізнання її для того, щоб правильно на її основі вирішувати конкретні життєві випадки [253, с. 317].

На думку О. Зайчука, метою тлумачення необхідно вважати правильне і точне розуміння та застосування закону, виявлення його сутності, яку законодавець вклав у словесне формулювання. Воно покликане протидіяти будь-яким спробам відійти від змісту правових норм, протиставити «букву» і «дух» закону, виявити зміст того, що сформулював законодавець. Основною ідеєю, що має втілювати вчення про тлумачення, є ідея охорони і всебічного зміцнення законності. Тлумачення не вносить і не повинно вносити змін і доповнень до чинних норм. Воно покликане лише пояснювати те, що сформульовано в законі [256, с. 125].

У літературі називають два підходи до тлумачення: статистичний і динамічний. Статистичне тлумачення передбачає тлумачення нормативно-правових актів без врахування змін у суспільних відносинах, які вони

регулюють. І навпаки, динамічне тлумачення передбачає врахування таких змін. Статистичне тлумачення виходить з необхідності більшої уваги до змісту нормативно-правових актів, динамічне тлумачення допускає деяке відхилення від нормативного тексту з урахуванням змін у суспільних відносинах, що регулюються нормами права, які тлумачаться.

За динамічного підходу інтерпретатор прагне максимально наблизити закон до життя, пристосовуючи його до нових соціальних умов. У такому разі можлива суперечність між «духом» закону і його «буквою». Це питання потребує особливої уваги в умовах України, де діє складна система законодавства, що охоплює і старі, і нові закони, а сама країна перебуває в перехідному періоді, коли на визнання закону правовим претендують різні за своєю правовою суттю законодавчі акти [82, с. 178].

Право тлумачити закони, інші нормативно-правові акти може бути реалізоване в таких цілях: а) у пізнавальних, коли громадянин хоче знати, які норми діють в тій чи іншій сфері суспільних відносин, щоб чинити відповідно до правових приписів; б) практичних – для дозволу конкретної проблеми; в) для роз'яснення правових норм іншим особам; г) для усунення колізій правових норм [266, с. 45].

Тлумачення як специфічна юридична діяльність має важливе значення для розвитку правового регулювання, що є необхідною умовою існування і розвитку українського права. Слушною є думка І. Настасяк, яка виділяє такі три функції сучасного тлумачення права, що у визначеній послідовності відображають історичні етапи становлення цієї діяльності:

- 1) компенсація технічних неясностей, неточностей і заповнення прогалин правових норм;
- 2) інтерпретація узагальнених правових понять з метою правореалізації;
- 3) інтерпретація правових норм з урахуванням загальновизнаних принципів гуманності, поваги до прав людини і справедливості.

Перша із цих функцій є екстраординарною в тому сенсі, що реалізується лише в разі виявлення дефектів правових норм, дві інші – звичайними, обов'язковими за будь-якого застосування правової норми [142, с. 56].

Д. Гаврилов указує на інші функції тлумачення: інформаційно-пошукову, аналізу й узагальнення, кваліфікаційну і мотивувальну, контрольню-наглядову, правоорієнтаційну, правокоректуючу і правотворчу. Проте перші чотири з названих ним функцій (інформаційно-пошукова, аналізу і узагальнення, кваліфікаційна і мотивувальна) входять до загальної функції інтерпретації узагальнених правових понять з метою правореалізації. Стосовно чотирьох останніх (контрольно-наглядова, правоорієнтаційна, правокоректуюча і правотворча), то за детального розгляду всі вони зводяться до функції компенсації технічних неясностей, неточностей і заповнення прогалів права і законодавства. Тому недоцільно функції юридичного тлумачення розчленовувати на такі детальні елементи, оскільки, по суті, йдеться про сфери застосування виділених І. Настасяк загальних функцій.

У контексті нашої роботи принципи тлумачення норм права визначимо як основні вимоги до тлумачення права та його результатів. Вони забезпечують єдність, ефективність та якість інтерпретаційного процесу, спрямовують пізнавальну діяльність інтерпретатора. Існують дві групи принципів тлумачення норм права:

1. Ті, що конкретизують основоположні та загальні принципи права у сфері інтерпретаційної діяльності. До таких можна віднести:

- справедливість. Відповідно до цього принципу норми права потрібно тлумачити неупереджено й послідовно, з огляду на індивідуальні випадки та потреби конкретної людини, а також спираючись на уявлення про справедливість, сформовані в певний час у певному суспільстві та в підсумку чого кожен має отримати належне;

- гуманізм, який спрямований на забезпечення відповідному суб'єктові внаслідок інтерпретації норм права найбільш поблажливого до нього ставлення при беззаперечному визнанні його гідності;

- добросовісність, що відображає вимову сумлінного, чесного та порядного ставлення інтерпретатора до власних дій з наміром ретельного їх виконання й уникнення помилок;

- пропорційність, яка спрямована на пошук такого варіанта тлумачення, при якому в нормі був би дотриманий необхідний баланс між несприятливими

наслідками для прав, свобод та інтересів особи і цілями, на досягнення яких спрямована ця норма;

- правова визначеність, що вимагає унеможливлення суперечностей і різних тлумачень одних і тих самих норм, а також полягає у встановленні однозначного розуміння сенсу інтерпретованої норми та в чіткому визначенні способу поведінки її адресата [255, с. 141–142].

2. Ті, які забезпечують додержання принципів правозастосування під час здійснення інтерпретаційної діяльності. До цих принципів належать:

- законність, згідно з якою інтерпретатор повинен керуватися законами і заснованими на них правовими актами, діяти в межах своєї компетенції, приймати акти тлумачення права, які не повинні суперечити інтерпретованим нормативно-правовим актам;

- обґрунтованість, що спрямована на забезпечення належної та переконливої аргументації щодо ухваленого рішення, у процесі здійснення якої інтерпретатор повинен дотримуватися вимог узгодженості та всебічності дослідження, а також доведеності, достовірності й об'єктивності доказів, на яких засновується інтерпретаційний висновок;

- доцільність, яка полягає в обов'язку суб'єкта вибирати саме те тлумачення, яке є найбільш сприятливим для досягнення цілей та реалізації завдань відповідної норми права;

- розумність, яку можна визначити як засаду інтерпретаційної діяльності, відповідно до якої інтерпретатор повинен вирішити поставлені перед ним питання так, щоб уникнути абсурдності висновків, досягти максимуму обов'язкової корисності та відшукати компроміс між конфліктуєчими нормами чи особами, що узгоджувалися б із загальними уявленнями про розумність [178, с. 43];

- своєчасність, яка встановлює обов'язок інтерпретатора здійснювати тлумачну діяльність без невиправданих зволікань, у найкоротший строк, достатній для отримання обґрунтованого результату [255, с. 142].

Тлумачення як процес пізнання – це, з одного боку, об'єктивний процес, оскільки об'єкт пізнання не залежить від суб'єкта пізнання, процес пізнання

відбувається відповідно до законів формальної і діалектичної логіки, а також відповідно до певного мовного вираження зовнішньої форми правових норм. У результаті розумової діяльності здійснюється перехід від незнання, відтворюється картина об'єктивного світу [294, с. 23].

З іншого боку, це суб'єктивний процес, оскільки його здійснює конкретний суб'єкт, а результат виражається в суб'єктивних формах мислення (поняттях, судженнях). Тлумачення здійснюють певні суб'єкти, які мають розбіжні розумові здібності, рівень професійної підготовки, обсяг індивідуального досвіду, правосвідомості, особисті ціннісні орієнтації, а також різний лінгвістичний рівень, обсяг словникового запасу, обізнаність з нормами мови тощо. Суб'єктивний характер тлумачення норм права зумовлений і тим, що об'єкт тлумачення відображається у свідомості різних суб'єктів за різних соціальних умов і з різною повнотою та глибиною проникнення у зміст норми права. Це залежить не лише від індивідуальних здібностей суб'єкта тлумачення, а й від мети тлумачення, що впливає з особливостей конкретного факту, відповідно до якого тлумачиться текст нормативно-правового акта. Отже, співвідношення об'єктивної і суб'єктивної сторони у процесі тлумачення зумовлює результат тлумачення [294, с. 23].

Отже, тлумачення правових норм – це встановлення (з'ясування, роз'яснення) змісту нормативних актів, спрямоване на розкриття вираженої в них волі законодавця. У процесі тлумачення встановлюють зміст і сфера дії нормативного припису, його основну мету та соціальну спрямованість, місце в системі правового регулювання, з'ясовують суспільно-історичну обстановку його ухвалення, умови, у яких відбувається тлумачення. При цьому тлумачення виступає як внутрішній розумовий процес, що не виходить за межі свідомості самого інтерпретатора. Саме тому ми схильні вважати, що тлумачення – це не тільки з'ясування, а й роз'яснення норми права. Безумовно, з'ясування як елемент процесу тлумачення може і не перерости в роз'яснення, як, наприклад, іноді при неофіційному тлумаченні, коли немає кінцевої потреби роз'яснювати правову норму іншій особі. Однак у більшості випадків, навіть при неофіційному тлумаченні, виникає необхідність в інтерпретаційній діяльності. Тобто без попереднього пізнання змісту правової норми пояснити її зміст неможливо.

Висновки до Розділу 1

Констатовано, що необхідність вивчення особливостей тлумачення норм права підтверджена і науковим досвідом, і юридичною практикою. На підставі аналізу базових категорій дослідження – «тлумачення» та «інтерпретація» – обґрунтовано можливість їх ототожнення.

Проаналізовано витoki формування методології дослідження тлумачення норм права, а також відповідну систему загальнонаукових та конкретно-наукових методів, вибір яких зумовлений сформульованими в роботі метою і завданнями. Вказано, що методологія дослідження актів тлумачення норм права – це система наукових підходів, принципів, методів, прийомів і способів пізнання та об'єктивної оцінки юридичної природи актів тлумачення норм права.

Систематизовано позиції вітчизняних та зарубіжних науковців щодо усвідомлення змісту та особливостей тлумачення норм права. Виявлено, що у правовій доктрині немає єдиного підходу до розуміння тлумачення норм права, що можна пояснити складною, багатоаспектною природою цього явища.

Висловлено авторську позицію щодо трактування найбільш дискусійних аспектів досліджуваної проблеми, зокрема сутності та співвідношення з'ясування і роз'яснення як складових процесу тлумачення норм права, а також особливостей об'єкта, суб'єкта, мети та функцій тлумачення. Не претендуючи на довершеність та пріоритетність, запропоновано оновлене трактування поняття тлумачення правових норм – встановлення (з'ясування, роз'яснення) дійсного змісту норм права, що спрямовано на розкриття вираженої в них волі законодавця з метою забезпечення єдності у правильному розумінні і реалізації чинних норм права.

Приділено увагу принципам тлумачення норм права, які визначено як основні вимоги до тлумачення та його результатів. Виділено та проаналізовано найвагоміші принципи тлумачення, як-от: справедливості, гуманізму, добросовісності, пропорційності, правової визначеності, законності, обґрунтованості, доцільності, розумності, своєчасності.

РОЗДІЛ 2

ЮРИДИЧНА ПРИРОДА АКТІВ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

2.1 Поняття, ознаки та функції актів тлумачення норм права

Процес тлумачення норми права завершується фіксацією сукупності суджень у письмовій формі. Інакше кажучи, результат тлумачення одержує своє вираження у вигляді акта тлумачення правової норми. У зв'язку із цим видається обґрунтованою ідея, що разом з нормативними та індивідуальними актами, а також з так званими актами загального значення, як самостійний вид існують й інтерпретаційні акти – як зовнішня форма, результат нормативного тлумачення [168, с. 70–71].

У юридичній літературі під інтерпретаційними актами розуміють акти-документи, які містять конкретизаційні нормативні приписи, що виражають роз'яснення юридичних норм [5, с. 313]; додаток до нормативного акта, норми якого тлумачаться [50, с. 235]. Зауважимо, що стосовно правової природи інтерпретаційних актів у юридичній літературі немає єдності поглядів. У 40–50-ті роки минулого століття панувала думка, згідно з якою вищі судові інстанції наділені правотворчими функціями, і тому акти нормативного тлумачення є джерелами права [67, с. 75; 68, с. 43; 281, с. 32]. У 60–80-ті роки ХХ ст. в міру оновлення законодавства ця думка була відкинута, з'явилися погляди про те, що акти нормативного тлумачення не є обов'язковими, це радше поради та рекомендації [1, с. 193]. Зараз поширена думка, що акти нормативного тлумачення є джерелами права [65, с. 16–22]. Зауважують також, що вони мають характер так званого внутрішньофахового використання [295, с. 58].

Тож розгляньмо правову природу інтерпретаційних актів. Термін «акт тлумачення норм права» науковці розглядають по-різному та неоднозначно. Спершу з'ясуємо, що розуміють під актом. Отож, «акт» (латин. *actus* – дія, *actum* – документ) означає: 1) дія, вчинок громадянина або посадової, (службової) особи; 2) документ, який видається державним органом, органом місцевого

самоврядування, посадовою, особою або громадянином, організацією у межах їх компетенції: закон, указ, постанова, наказ, розпорядження тощо. До актів належать і протоколи та інші документи, що засвідчують юридичні факти [35, с. 94].

М. Цвік інтерпретаційний акт розглядає як офіційний акт-документ уповноваженого державного органу чи посадової особи, а також міжнародної установи, чію юрисдикцію визнала Україна, головною метою ухвалення якого є тлумачення правових норм, що містить формально обов'язкове роз'яснення їх змісту [57, с. 153].

Також існує думка, згідно з якою інтерпретаційно-правовий акт (акт офіційного тлумачення) – це документ, спрямований на розкриття дійсного змісту і порядку реалізації норм права задля забезпечення їх однакового розуміння і застосування [254, с. 183].

Російський науковець С. Алексєєв акт тлумачення характеризує як акт-документ, який містить конкретизаційні нормативні приписи, що виражають роз'яснення юридичних норм [5, с. 313]; інтерпретаційні акти – це акти правові, вони мають форму вираження і публікуються в офіційних джерелах [7, с. 304].

В. Хропанюк описує акти офіційного тлумачення правових норм (інтерпретаційні акти), з одного боку, як роз'яснення змісту норм права, а з іншого – як конкретизацію й уточнення їхніх приписів [282, с. 277].

Багато вітчизняних та іноземних науковців, які вивчали питання актів тлумачення норм права в загальному розумінні, так чи інакше розглядали у своїх працях лише акти офіційного тлумачення. Розгляд процесу тлумачення в повному обсязі передбачає аналіз не лише актів офіційного тлумачення, а й актів, які з'являються в підсумку неофіційного тлумачення, оскільки результатом неофіційного, як і офіційного тлумачення, є в будь-якому випадку акт, незалежно від того, яку він має форму – усну чи письмову. Актом є не лише документ, а й дія, вчинок [259, с. 95].

У юридичній літературі чимало уваги приділено, зокрема, актам офіційного тлумачення норм права, натомість акти неофіційного тлумачення на сьогодні є малодослідженими, відповідно потребують більш докладного вивчення.

Для кращого розуміння актів офіційного та неофіційного тлумачення норм права потрібно розглянути характерні для них ознаки. Проблема юридичної природи інтерпретаційних актів у юридичній літературі актуальна, наукові публікації не дають повного й однозначного уявлення про властивості актів офіційного та неофіційного тлумачення норм права. Це одна з проблем і теорії права, і юридичної практики, щодо якої в юридичній літературі наведено різноманітні думки.

1. Інтерпретаційні акти не змінюють норм права і не створюють нових, а лише допомагають зрозуміти їх зміст та діють в єдності з тими нормативними актами, що тлумачаться. Акт тлумачення не повинен вносити до норм права нічого нового, оскільки він, як слушно наголошує П. Рабінович, є лише своєрідним «розгортанням» змісту і значення юридичної норми [214, с. 26]. Отже, акт тлумачення може містити лише ті положення, які розгорнуто, обґрунтовано пояснюють дійсний зміст норм права [115, с. 137].

Акти офіційного та неофіційного тлумачення норм права містять правила, які вказують на розуміння законів; у них не може бути тексту, що не входить до змісту норми, яка тлумачиться, тобто вони не містять нормативної новизни; за їх допомогою не можна змінювати, доповнювати чи скасовувати закони, вони можуть хіба що розкривати їхній зміст у повному обсязі [56, с. 380].

Здійснюючи свої повноваження, на думку В. Цвіка, суб'єкти офіційної інтерпретації не підмінюють законодавця шляхом створення правових норм у процесі тлумачення, зокрема через заповнення прогалин у законодавстві [57, с. 437]. Із цього приводу Конституційний Суд України в Рішенні у справі про тлумачення Закону України від 25 березня 1998 р. «Про вибори народних депутатів України» прямо зазначив, що заповнення прогалин у законах не належить до повноважень Конституційного Суду України. Вирішення цих питань є прерогативою органу законодавчої влади – Верховної Ради України [180].

Закони змінюються і пристосовуються до нових умов не в процесі їх тлумачення і застосування, а в порядку, встановленому самим законодавцем. Внаслідок тлумачення не створюється норма права, а лише виявляється,

встановлюється виражена в законі державна воля. Воно не повинно замінити правотворчість там, де є прогалини у правовому регулюванні [256, с. 486] і де необхідно видавати нові нормативні акти.

2. Юридична сила та обов'язковість актів тлумачення норм права. Акти офіційного тлумачення норм права на відміну від актів неофіційного тлумачення мають офіційний, формально обов'язковий характер – це одна з найважливіших ознак офіційних інтерпретаційних актів.

Проблема юридичної сили й обов'язковості актів тлумачення правових норм є досить спірною. Деякі вчені, наприклад М. Авдюков, висловлюють думку, що акти тлумачення, які видають органи судової влади, не мають юридичної сили і є тільки рекомендаційними. Проте більшість науковців вважає, що акти тлумачення правових норм, без сумніву, мають юридичну силу й обов'язковий характер. Дехто (скажімо, М. Вовпенко) пояснює це насамперед контрольно-наглядовими повноваженнями вищих органів, які в процесі своєї діяльності й видають офіційні роз'яснення [142, с. 163].

Тлумачення здійснює будь-який суб'єкт або учасник на науковому, професійному чи побутовому рівні, керуючись своїми знаннями, думками та переконаннями, тобто тлумачення постає як результат їхнього мислення. Залежно від суб'єктів тлумачення-роз'яснення норм права і вираження висновків (актів тлумачення норм права), яких дійшов інтерпретатор в підсумку усвідомлення сенсу норми, тлумачення може бути офіційним або неофіційним, такі акти можуть зобов'язувати або не зобов'язувати інших суб'єктів права до тієї чи іншої поведінки [57, с. 430].

Якщо норму права тлумачить спеціально уповноважений на це суб'єкт, результат тлумачення матиме владний обов'язковий характер – називатиметься офіційним актом тлумачення [254, с. 181]. Відповідно, у результаті неофіційного тлумачення, яке не має обов'язкової юридичної сили, «народжуються» неофіційні інтерпретаційні акти.

Обов'язковість актів офіційного тлумачення норм права виявляється в тому, що вони містять офіційну, сформульовану чи визнану державою позицію

щодо розуміння дійсного змісту правових норм і зобов'язують суб'єктів адекватно сприймати норми, що роз'яснюються. При цьому ці акти можуть адресуватися органам, що застосовують розтлумачені правові норми, а не суб'єктам, дії яких безпосередньо регулюють ці норми [57, с. 437].

Акти офіційного тлумачення можна об'єднати у групи роз'яснень, виданих різними компетентними органами. За цим розподілом можна визначити ступінь обов'язковості. Тому акти тлумачення можна поділити на: акти тлумачення органів державної влади; акти тлумачення органів державного управління; акти тлумачення органів суду, прокуратури, МВС; акти тлумачення громадських організацій тощо [142, с. 163].

Щодо обов'язковості судових рішень, які вважаються офіційними актами тлумачення, визначальне теоретичне значення має поняття «законна сила судового рішення» та його наслідки. За загальним правилом, рішення набуває законної сили після закінчення встановленого відповідним процесуальним законодавством терміну на апеляційне оскарження. У випадку апеляційного оскарження чи внесення апеляційного подання судове рішення набуває законної сили, якщо суд вищої інстанції відхилив апеляційну скаргу. Законна сила судового рішення – це особлива властивість рішення, якої воно набуває за певних умов і полягає в тому, що після настання цих умов рішення стає не лише обов'язковим для всіх, але й незмінним для суду, який його постановив [228, с. 119].

Більшість інтерпретаційних актів офіційного тлумачення видаються у вигляді юридичних документів. Це означає, що форма таких актів чітко визначена. Наприклад, акти тлумачення загального характеру (акти тлумачення, що характеризуються загальнообов'язковістю, поширенням на чимале коло суспільних відносин і можливістю неодноразового використання в юридичній практиці (це акти тлумачення у формі постанов Пленуму Верховного Суду України)) [61, с. 97]; акти казуального тлумачення норм права (офіційне роз'яснення, обов'язкове лише для конкретного випадку та для осіб, стосовно яких воно здійснюється)) [159, с. 196].

Акт неофіційного тлумачення норм права не є офіційним, формально обов'язковим документом, його сила і значення – у самому аналізі, у процесі

переконання учасника, що здійснює будь-який суб'єкт (громадяни, які не мають юридичної освіти, юристи-практики, юристи-теоретики та ін.). Ці акти виникають у результаті тлумачення норм права не уповноваженими на те суб'єктами, тому не мають юридичної сили і не можуть викликати юридичних наслідків [79, с. 320].

Як слушно зазначає О. І. Осауленко, моральна сила та вплив актів неофіційного тлумачення оснований на професійному авторитеті громадян, установ, організацій, які роз'яснюють зміст тих чи інших норм [159, с. 196]. Інтерпретаційні акти неофіційного тлумачення, стверджує Ю. Ведерніков, не є обов'язковими для суб'єктів права, але істотно впливають на формування суспільної та індивідуальної правосвідомості й поведінки конкретних осіб, груп, колективів [35, с. 183].

Зауважимо, що хоча акт неофіційного тлумачення і не є формально обов'язковим, на практиці його використовують як орієнтир, а окремі доктрини беруть за основу правової політики держави, правотворчої діяльності державних органів [22, с. 182] (наприклад, акти доктринального тлумачення, які виходять від юридичної науки). Ефективність реалізації норм права залежить, з-поміж іншого, і від висловлення державних діячів про сутність і роль того чи іншого закону в житті громадянського суспільства; їхні роз'яснення істотно впливають на широкі маси [35, с. 182].

3. Актам офіційного тлумачення норм права властива ієрархічність. Важливо зазначити про багаторівневий склад інтерпретаційних актів. Поняття рівня організації системи в літературі розглядають як деякий ступінь якісного перетворення системи, організації в процесі її розвитку. Багаторівневий характер системи актів офіційного тлумачення пояснюється ієрархічністю і складним складом органів, що здійснюють роз'яснення змісту правових норм та порядку їх реалізації. При цьому юридична природа офіційних роз'яснень на різних рівнях досліджуваної системи є якісно різною.

Відповідно, можливі колізії між офіційними роз'ясненнями різних органів мають бути вирішені з уваги на рівень тлумачення, тобто акти тлумачення,

видані вищими органами, треба розглядати як такі, що мають більшу юридичну силу порівняно з актами органів нижчого рівня.

Юридична сила правотлумачних актів пов'язана із чинністю нормативних актів, норми яких стали об'єктом тлумачення. Прийняття нового юридичного акта чи заміна окремих його розтлумачених уже положень призводить до втрати юридичної сили інтерпретаційного акта, що свідчить про його нижчу юридичну силу порівняно з юридичною силою акта, що став предметом тлумачення. В ієрархії юридичних актів інтерпретаційні акти розміщені за актом, положення якого розтлумачено. Їхнє місце в системі юридичних актів визначається компетенцією органу чи установи, які ухвалили інтерпретаційний акт [79, с. 437].

4. Інтерпретаційні акти мають письмову або усну форму вираження. М.Вопленко під формою актів офіційного тлумачення розуміє «спосіб викладу державної волі, що міститься у правових нормах, які зазнали тлумачення» [41, с. 42], що повністю стосується і форми актів неофіційного професійного тлумачення.

Письмові акти офіційного тлумачення друкуються в офіційних джерелах. Наприклад, Верховний Суд України видає інтерпретаційні акти у формі постанов Пленуму Верховного Суду і публікує їх у «Бюлетенях Верховного Суду України», Конституційний Суд видає акти тлумачення у формі висновків та рішень, що публікуються у «Віснику Конституційного Суду України» тощо [125, с. 320]. Це забезпечує можливість ознайомлення з офіційними письмовими актами широкого кола зацікавлених осіб.

Проведена в усній формі діяльність компетентних органів щодо роз'яснення змісту правових норм зазвичай у деталях не регламентована. Багато в чому вона визначається нормами етики і юридичної культури. Основна цінність акта усного тлумачення полягає в його переконливості. Тому форма здійснення з'ясування і роз'яснення права істотно визначає ступінь його переконливості, а отже, і значення його для практики суспільного життя [61, с. 97].

Загалом на практиці можливі такі зовнішні форми актів неофіційного компетентного тлумачення: а) письмова; б) усна; в) спеціально-технічна. До письмової форми належать монографії, доповіді, лекції, виступи, статті,

коментарі тощо. До усної – діалог, консультації, поради, виступи адвокатів у суді тощо. Різновидами спеціально-технічної зовнішньої форми є кінофільми, відео- й аудіозаписи.

Усний вид зовнішньої форми акта неофіційного тлумачення використовують значно частіше, аніж письмовий. Його різновиди визначаються нормами правової культури і моралі, вони мають важливе значення для офіційних органів і загалом для юридичної практики, якій не байдуже, як використовується юридична мова у сфері правових відносин [142, с. 195].

В актах неофіційного тлумачення норм права використовують кліше та штампи. Кліше – це стійкі словотворення, які сприяють точності і ясності окремих елементів ділових паперів. Кліше застосовують, коли формулюють в акті тлумачення кількість учасників правовідносин, тлумачення права, кількість і види тлумачних норм; коли вказують причини, що спонукали до неофіційного тлумачення (загальний, абстрактний характер норми права); називають прийоми, засоби та способи тлумачення (зіставлення, розчленування, граматичний, логічний, систематичний, історичний, функціональний, теологічний); висвітлюють обставини. Відтак у заключній частині роблять висновок про результати з'ясування і роз'яснення державної волі, змісту норми права.

Однак кліше потрібно відрізнити від штампів, які знижують якість тлумачення. До штампів належать «...універсальні слова, тобто слова, що мають невизначене, стерте значення, ними можна замінити будь-яке слово з конкретним значенням, якщо людина, що говорить, хоче висловити думку не конкретно, приблизно; перші слова, або слова-супутники, які зазвичай вживаються в мові разом, хоча і не є фразеологізмами» [238, с. 70].

На думку російського науковця Ю. Тодики, акти тлумачення, виконані в письмовій формі, не повинні містити штампів, хоча тут є великі можливості для їх використання, оскільки цій формі більшою мірою властивий консерватизм, застосування усталених юридичних фразеологізмів. Тут багато що визначається загальною і правовою культурою юристів, що здійснюють офіційне і професійне тлумачення правових актів. З погляду усного мовлення важливо вчити студентів-

юристів ораторського мистецтва, щоб потім, уже на практиці, вони не тільки могли глибоко усвідомлювати норми права, а й уміли їх роз'яснювати, доводити до свідомості інших людей, яскраво і переконливо тлумачити їх [266, с. 93].

5. Низка науковців зазначає, що інтерпретаційні акти входять до системи правових актів. Так, у 2013 році була захищена дисертація «Акти тлумачення норм права в системі правових актів». Її автор, А. Зубенко, визначила напрями розвитку й удосконалення актів офіційного та неофіційного тлумачення норм права в системі правових актів в Україні виходячи з аналізу їх сучасного стану [63].

На думку М. Воппенка, акт тлумачення – це один з видів правових актів. Сукупність наявних у праві актів тлумачення утворює в межах системи правових актів якісно однорідну підсистему, що характеризується єдністю юридичної природи та функціонального призначення [41, с. 26]. Акти тлумачення норм права разом з нормативно-правовими актами й актами застосування норм права утворюють особливу «третю» групу правових актів [231, с. 64]. Російський науковець С. Алексєєв вважає, що за змістом інтерпретаційні акти – це особливий вид правових актів, які існують разом з нормативними та індивідуальними актами [6, с. 460].

Акт офіційного тлумачення зазвичай дещо схожий з нормативним актом. Він має загальнообов'язковий характер, поширюється на той чи інший комплекс, серію випадків, діє на заздалегідь неперсоніфіковане коло суб'єктів права. Однак головна функція нормативного акта – це встановлювати нові норми або змінювати чи скасовувати чинні. Цієї властивості інтерпретаційний акт не має. Він лише пояснює й уточнює обсяг дії і зміст чинних норм. Такої думки дотримується О. Черданцев. При цьому він виділяє особливості інтерпретаційних актів:

1) за їх допомогою не встановлюються нові права, не скасовуються або не змінюються чинні;

2) в інтерпретаційному нормативному акті містяться розпорядження (інтерпретаційні норми) про те, як варто розуміти і застосовувати чинні норми права;

3) положення, що містяться в зазначених актах, як правило, відображають і висловлюють який-небудь один аспект, елемент змісту норми права, що підлягає

тлумаченню. Весь зміст норми права виражається лише в сукупності більш детальних і конкретних нормативних інтерпретаційних положень;

4) інтерпретаційні положення формально адресовані органам, які застосовують норми права, а не суб'єктам, дії яких безпосередньо регулюються інтерпретаційною нормою;

5) інтерпретаційні акти можуть видавати й органи, що не володіють правотворчою компетенцією, але наділені правом тлумачення;

6) інтерпретаційні акти – це підзаконні акти. Їх зміст не може виходити за межі тлумачних норм;

7) інтерпретаційні акти не повинні лягати в основу рішення юридичної справи. Суб'єкт, який вирішує справу, повинен посилатися на закон як юридичну підставу рішення. Інтерпретаційний акт можна використовувати лише як один з аргументів того чи іншого розуміння закону, тієї чи іншої юридичної кваліфікації [287, с. 158].

Загалом погоджуючись з викладеною позицією, додамо, що в акті тлумачення норми права можуть міститися нові положення, яких немає в нормі, але які отримані в процесі її тлумачення й заповнюють, отже, прогалини правового регулювання. Сфера дії інтерпретаційних актів загалом визначається сферою дії інтерпретованих норм. Деякі автори вважають, що інтерпретаційний акт є невіддільною складовою частиною інтерпретованої норми права [168, с. 70–71]. Ми не зовсім поділяємо цю думку. Якщо допустити, що інтерпретаційний акт є невіддільною частиною нормативного акта, що тлумачиться, то потрібно визнати й те, що без цієї частини не може бути самої норми. Водночас норма існує незалежно від тлумачення. Крім того, треба погодитися з П. Недбайлом, що «визнання тлумачень частиною норми, від кого б воно не виходило, відкриває можливість для зміни змісту норми шляхом тлумачення, що може призвести до довільних дій у процесі їх здійснення» [146, с. 355]. Аналогічної думки дотримується А. Міцкевич. На його переконання, невіддільна частина не може виходити за межі закону, що тлумачиться, доповнювати його новими (хоч і підзаконними) положеннями [156, с. 141]. Акт тлумачення має практичне

значення не сам собою, а у зв'язку з реалізацією тієї чи іншої норми права. Саме тому акти тлумачення мають допоміжний характер щодо роз'яснювальних правових норм.

Основна схожість офіційних інтерпретаційних актів з правовими актами полягає в такому: а) усі вони є продуктом вольової, свідомої діяльності, охороняються державою; б) мають обов'язковий характер; в) існують тільки у визначеній правовій формі; г) слугують юридичною основою і гарантією здійснення законності та правопорядку.

Інтерпретаційні акти порівняно з правовими актами мають певні особливості: а) не містять загальнообов'язкових правил поведінки (норм права); б) не мають самостійного значення; діють у єдності з тими нормативними актами, в яких містяться тлумачні юридичні норми; в) залежні від нормативних актів, обслуговують та розділяють їхню долю; г) не є джерелом права [38, с. 118].

6. Акти офіційного тлумачення можуть приймати правотворчі або спеціально уповноважені суб'єкти, акти неофіційного тлумачення – не уповноважені на це державою суб'єкти. Усі суб'єкти права тією чи іншою мірою здійснюють тлумачення. Проте умови і наслідки з'ясувально-роз'яснювальної діяльності істотно відрізняються. Система суб'єктів тлумачення, вважають Н. Гранат, М. Вопленко, загалом збігається із системою суб'єктів права. Відповідно, система суб'єктів тлумачення України може бути представлена такими головними категоріями: індивідуальні суб'єкти – громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства; комплексні суб'єкти – українські та іноземні органи державної влади й управління, юридичні особи та їх об'єднання, соціальні спільноти, політичні партії, громадські організації тощо [38, с. 119].

Під час офіційного тлумачення права послуговуються терміном «суб'єкт», що означає органи або організації, які наділені владними повноваженнями. Їхні дії мають обов'язковий характер і можуть забезпечуватися заходами державного примусу [142, с. 205].

Інтерпретаційні акти офіційного тлумачення приймають уповноважені на це суб'єкти – орган, що видав норму права (роз'яснення Президентом України

виданих ним указів); коли правом тлумачення законодавчо наділяється будь-який орган, що не видав цієї норми (роз'яснення законів Конституційним Судом України). Суб'єктами офіційного тлумачення можуть бути всі державні органи, які організують процес здійснення норм права [35, с. 181].

Акти офіційного тлумачення мають обов'язковий характер завдяки наявності в суб'єкта відповідних повноважень на його видання. Ці повноваження можуть впливати з права суб'єкта на правотворчість або бути делеговані йому суб'єктом, який видав норму права, що тлумачиться. Повноваження останнього впливає з логічного умовиводу, що саме він адекватніше розуміє власну волю, щоб роз'яснити її дійсний зміст іншим. Повноваження на видання офіційних актів тлумачення норм права, якщо вони делеговані, мають бути закріплені у відповідних правових нормах, а саме у: конституції; окремому нормативному акті, що регулює відносини тлумачення; самому акті, норми права якого і тлумачать; загальному нормативному акті, що регулює відносини суб'єкта, якому делеговані повноваження на офіційне тлумачення [35, с. 120].

У структурі неофіційного тлумачення застосовують термін «учасники». Основними рисами учасників неофіційного тлумачення є: а) високий професійний рівень у сфері права при доктринальному тлумаченні; б) неоднакова правова підготовка при побутовому тлумаченні; в) другорядний, допоміжний характер результатів неофіційного тлумачення; г) відсутність чіткої системи координації зусиль учасників неофіційного тлумачення; д) обмеженість можливостей учасників тлумачення; е) суб'єктивний інтерес як основа пізнавальної і роз'яснювальної діяльності [142, с. 205].

Авторами інтерпретаційних актів неофіційного тлумачення є суб'єкти, які не мають на це офіційного статусу та не наділені спеціальними повноваженнями тлумачити правові норми: науково-дослідні установи, кваліфіковані вчені-юристи або досвідчені юристи-практики, адвокати, юрисконсульти, особи, які мають спеціальні юридичні знання, і навіть ті, хто їх не має [115, с. 76].

На думку Т. Коломієць, серед учасників неофіційного тлумачення, можна виділити: 1) професійно-правового тлумача, а саме – доктринального

(тлумачення здійснюють учені-юристи, науково-дослідні установи, спеціалізовані установи, наприклад Центр політико-правових реформ під час розробки правових концепцій, зокрема Концепції реформування інституту адміністративної відповідальності, розробки зразків перспективного законодавства, розробки доктрин і їх систематизованого викладу у наукових статтях, монографіях, науково-практичних коментарях до законів та кодексів, усних і письмових обговореннях нормативно-правових актів) та компетентно-юридичного (тлумачення здійснюють юристи-практики в межах спеціалізованих юридичних консультацій та оглядів, у засобах масової інформації тощо); 2) суб'єктів компетентно-неправового тлумачення, які інтерпретують правові норми, відповідно до знань суміжних галузевих наук – економіки, історії, політики тощо; 3) суб'єктів повсякденного тлумачення, які здійснюють тлумачення адміністративних норм на підставі правових почуттів, емоцій, уявлень, що відбуваються у їх психіці у зв'язку з використанням прав і виконанням обов'язків (будь-яка фізична особа-учасник правових відносин) [264, с. 125].

Суб'єктами неофіційного тлумачення можуть бути і індивідуальні, і колективні учасники.

Індивідуальні учасники – громадяни України, іноземці, особи без громадянства. Колективні учасники – Союз юристів України, Спілка журналістів України, Спілка письменників, колегії адвокатів, вчені ради, підприємства, організації й установи різних форм власності тощо.

7. Сфера дії правотлумачних актів збігається зі сферою дії витлумачених норм але не може бути ширшою за неї (більш детально це питання розглянуто далі).

Якісний акт тлумачення норм права охоплює всі вищезазначені ознаки, спрямований на оптимізацію правового регулювання, на унеможливлення свавілля окремих осіб та досягнення стійких суспільних відносин, стабільності, міцності правового статусу людини та громадянина. Акти тлумачення норм права – акти, зміст яких становить роз'яснення компетентними органами державної влади правових приписів нормативного або індивідуального характеру. На нашу думку,

тлумачення як елемент пізнання та акт тлумачення співвідносяться не як етапи одного й того самого процесу, а як самостійні за своїм значенням явища: значення одного – якість розуміння, а значення іншого – його статус. Авторитетними можуть бути визнані роз'яснення, які потрібно враховувати без будь-якої подальшої перевірки, незалежно від їх якості з герменевтичного погляду.

Отже, пропонуємо таке визначення поняття акта тлумачення – це результат інтелектуально-вольової діяльності суб'єкта тлумачення, спрямований на роз'яснення дійсного змісту норми права третім особам задля забезпечення єдності у правильному розумінні і реалізації чинних норм права.

Зазначимо, що форми, принципи і цілі тлумачення визначають зміст функцій актів тлумачення. З уваги на це вважаємо за можливе виокремити такі функції актів тлумачення норм права:

Пізнавальна функція актів тлумачення юридичної норми виражається в тому, що на першому етапі інтерпретації потрібно досягнути справжній зміст державного припису, а відтак розкрити його буквальний зміст. Ця функція виявляється в тому, що в процесі тлумачення усвідомлюється й оцінюється буквальний сенс роз'яснювального правового акта (норми); з'ясовується сенс, що був наданий, можливо, іншим актом тлумачення, ustalеною юридичною практикою. Виявляються інші положення, нерозривно пов'язані між собою і які мають єдиний предмет правового регулювання з витлумаченими положеннями. Для того щоб тлумачення юридичних норм відповідало конституційно-правовому смислу цих положень, потрібно знати і виявлений конституційний зміст норми (тобто відповідність Конституції України).

Функція підвищення рівня правової культури. Нині в суспільстві значно зріс потік правової інформації. Саме тому результатом тлумачення є права інформованість. Своєю чергою, правове інформування населення – це основа правової культури, правового виховання населення. Зі сказаного можна зробити висновок, що виховання правової культури є однією з важливих функцій тлумачення. Результат тлумачення втілює в собі відповідну кількість операцій і дій, прийомів і способів, інтелектуально-вольові зусилля його суб'єктів. Хоча

результат, наприклад, неофіційного тлумачення не є обов'язковим для виконання, проте всі суб'єкти прагнуть максимально встановити точність і ясність витлумаченої норми, використовуючи різні прийоми, способи, методи і навіть кошти. Що грамотніше і професійніше здійснено тлумачення, то більш значущим воно є для практичного застосування. Важливу роль у цьому відіграють засоби правової освіти та виховання, такі як засоби масової інформації, робота вчених, юристів-практиків, пояснення важливості і корисності певних юридичних цінностей. Отже, можна зробити висновок, що тлумачення виконує ще одну функцію – регулятивну. Природно, що ця регулятивність відносна, оскільки, з різних причин, не можна змусити людину зрозуміти абсолютно все. Заразом треба пам'ятати, що багато хто, не знаючи закону, його сенсу, порушує його й основні ідеї правової регулювання.

Ознайомлюючись із змістом інтерпретаційних актів, із роз'ясненнями чинного законодавства, зацікавлені суб'єкти не тільки засвоюють правильне розуміння конкретної правової норми, але й осягають логіку тлумачення, що дозволяє їм надалі правильно підходити до реалізації і цієї норми, і інших норм права. Особливо яскраво ця функція виражається в рішеннях Конституційного Суду України, які містять докладне, комплексне тлумачення досліджуваних нормативних приписів [235, с. 169].

Функція конкретизації – уточнення норми права з урахуванням конкретної справи, певних обставин [261, с. 181]. Ця функція може виявлятися по-різному під час нормативного і казуального тлумачення, однак спільним є те, що тлумачувальній нормі не має надаватися нового сенсу. Ця функція передбачає, що акт тлумачення норм права долає абстрактність. Цим актом до абстрактності норми буде внесено уточнення в її сенс і зміст. Так, у Законі України про амністію перераховано конкретні органи, на які покладено виконання відповідної постанови, деталізовано перелік засуджених, які підпадають під дію зазначеного акта, називаються ті, хто під цю амністію не підпадає, визначено засуджених, яких можна вважати злісними порушниками режиму [179].

Пояснювально-роз'яснювальна функція забезпечує в ході тлумачення виявлення змісту витлумаченої норми. Ця функція виявляється в кожному

випадку тлумачення (стосовно кожного його виду), оскільки роз'яснення витлумаченої правової норми є загальновизнаним елементом тлумачення правових норм. Наприклад, за змістом ч. 2 ст. 4 Кодексу адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV [84], юрисдикція адміністративних судів поширюється на всі публічно-правові спори, крім спорів, для яких законом встановлений інший порядок судового вирішення. Однак Постановою Пленуму Вищого Адміністративного Суду України «Про окремі питання юрисдикції адміністративних судів» визначено, що чинне законодавство не містить визначення терміна «публічно-правовий спір». Для розгляду спору адміністративним судом потрібно встановити його публічно-правовий зміст (характер). Щоб з'ясувати характер спору, суди повинні враховувати, що протилежним за змістом є приватноправовий спір. Це означає, що в основі розмежування спорів лежить поділ права на публічне і приватне [195].

Зауважимо також, що зміст правових понять розкривається в нормативних дефініціях, як формі тлумачення юридичних норм [173, с. 10–110]. Наприклад, «актами цивільного стану є події та дії, які нерозривно пов'язані з фізичною особою і започатковують, змінюють, доповнюють або припиняють її можливість бути суб'єктом цивільних прав та обов'язків» (ст. 49 Цивільного кодексу України) [283].

Функція забезпечення єдності законності. Завжди існує небезпека того, що в різних регіонах країни, у різних державних структурах складатиметься особлива практика застосування законодавства, основана на особистому, відмінному від інших, представленні про дійсний сенс тих чи інших нормативних приписів. Акти офіційного тлумачення усувають подібні відмінності і забезпечують єдине розуміння законів у масштабах усієї країни.

Функція заперечення довільного застосування нормативних приписів. Багато органів та осіб, які на ділені владними повноваженнями, використовують законодавчі неточності у своїх інтересах, надаючи нормам права вигідного для них самих змісту. За наявності акта офіційного тлумачення в суб'єктів права з'являється можливість домогтися справедливого, відповідного не тільки «букві», але й «духу» закону, рішення [130, с. 168].

Функція сигналізування про наявні недоліки в нормативно-правових актах. Ця функція досить тісно пов'язана з попередніми та дозволяє виявити в нормах права недоліки техніко-юридичного характеру, наявні колізії правових норм, норми із суперечливим змістом, але такі, що регулюють одні й ті самі суспільні відносини. Розкриваючи сенс того чи іншого нормативного припису, суб'єкт офіційного тлумачення одночасно вказує правотворчому органу на приховані у виданих ним актах вади технічного або юридичного характеру. Це є своєрідним сигналом про необхідність удосконалення законодавства (детально про це див. підрозділ 4.4).

Правозабезпечувальна функція. Деякі акти тлумачення видаються для забезпечення єдності й ефективності правозастосовної практики [250]. Відомо, що, окрім застосування законів відповідно до їх справжнього змісту, може бути й інша крайність, коли суб'єкти утримуються від реалізації незрозумілого (неточного) нормативно-правового акта, щоб уникнути помилок й ускладнень у майбутньому, пов'язаних з його неправильним застосуванням. Інтерпретаційний акт, усуваючи неясність нормативного припису, сприяє функціонуванню механізму правового регулювання без збоїв [250, с. 169].

Наступна функція актів тлумачення – функція обґрунтованості акта тлумачення (мотивувальна). Ця функція передбачає повноту і доведеність обставин, що мають істотне значення для справи, а також відповідність висновків суду, зазначених у судовому рішенні, обставинам, встановленим у судовому засіданні. Інтерпретаційний акт у вигляді рішення вважається обґрунтованим, якщо: по-перше, суд дослідив усі обставини, що мають істотне значення для справи; по-друге, в основу рішення суду покладені ті обставини, які суд установив за допомогою доказів, безпосередньо досліджених у судовому засіданні; по-третє, висновки суду про права й обов'язки сторін тощо відповідають встановленим обставинам справи. Окрім того, відповідно до його значення і сутності, судові рішення має бути конкретизованим, безумовним і повним [228, с. 118].

Взагалі сутність цієї функції зводиться до пошуку мотивів та аргументації свого ставлення до ситуації (наприклад, консультації адвокатів, тлумачення

учених, які виступають з лекціями і доповідями, публікують наукові статті, монографії тощо).

У такому разі способи тлумачення норми права охоплюють обґрунтування змісту правової норми, знання правил державної мови, посилення на вже визнані обґрунтованими твердження, а також моральний аспект цього питання. Загалом моральна оцінка в тлумаченні завжди має бути як арбітр, що надає ясності та здорового глузду правовим явищам і процесам. При цьому об'єкт тлумачення – суб'єктивні права та юридичні обов'язки, що перебувають у нерозривній єдності, оскільки є юридичним змістом будь-якого правовідношення. Саме через них здійснюється юридичний зв'язок учасників правовідносин. У конкретному правовідношенні тлумачення дозволяє не тільки усвідомити сенс прав, але й роз'яснити відповідність власної волі правовому порядку. Тобто виконання суб'єктивних прав та обов'язків зумовлює необхідність тлумачення. Саме в цьому полягає своєрідний механізм реалізації правових норм. Правосвідомість і правова культура дуже важливі в діяльності судді, законодавця, підприємця, вченого, пересічного громадянина. На тлумачення також впливає загальна ерудиція, рівень професійної підготовленості, індивідуально засвоєні навички та вміння роботи з правовими текстами.

Компенсаційна функція – також сприяє усуненню техніко-юридичних дефектів, інших недоліків та сприяє поясненню юридичних норм. Наприклад, Пленум Верховного Суду України у своїй Постанові «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» визначив, що судам необхідно виходити з того, що нормативно-правові акти будь-якого державного чи іншого органу (акти Президента України, постанови Верховної Ради України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим чи рішення Ради міністрів Автономної Республіки Крим, акти органів місцевого самоврядування, накази та інструкції міністерств та відомств, накази керівників підприємств, установ та організацій тощо) підлягають оцінці на відповідність і Конституції України, і закону [190]. Роз'яснюючи ці положення, Верховний Суд України пояснив, що

коли під час розгляду справи буде встановлено, що нормативно-правовий акт, який підлягав застосуванню, не відповідає чи суперечить закону, суд зобов'язаний застосувати закон, який регулює ці правовідносини.

Значення тлумачення може виразитися і в прогностичній функції. На основі зіставлення юридичних норм проекту з положеннями чинних нормативних правових актів розробник повинен проаналізувати, які наслідки може викликати його прийняття або видання. Чому ми говоримо «повинен проаналізувати»? Реалізація будь-якого нормативного правового акта має юридичні наслідки. Тому для того щоб застосування положень знову введеного в дію документа не викликало негативного ефекту – невиконання його положень, пониження прав і свобод людини та громадянина, несхвалення його громадськістю – важливо продумати як саме ті чи інші положення позначаться на ситуації в країні, як «впишеться» цей акт у систему законодавства держави.

І нарешті, контрольна функція актів тлумачення – спрямована на своєчасне, швидке, економне виявлення техніко-юридичних дефектів, інших недоліків у тексті нормативно-правового акта, викликаних проблемами правореалізації. У процесі розвитку суспільних відносин вдосконалюється саме визначення відповідного поняття й усуваються недоліки, викликані проблемами правозастосування.

Щодо ознак функцій актів офіційного юридичного тлумачення, то зауважмо таке:

1. У функціях виражається активна, динамічна роль актів тлумачення в інтерпретаційній та юридичній практиці загалом (регулювання, закріплення, охорона, розвиток) суспільних відносин.

2. Про функціонування актів тлумачення можна говорити лише в тому випадку, коли мати на увазі діючих суб'єктів юридичної практики (правотворчої, практики реалізації права, інтерпретаційної практики, судової тощо).

3. Функція актів тлумачення – це відносно відособлений напрям більш-менш однорідного впливу (регулятивний, компенсаційний тощо) на ті чи інші сфери (економічну, політичну, соціальну, духовну тощо) суспільного життя.

4. Функції безпосередньо пов'язані із завданнями та цілями, що стоять перед інтерпретатором. Тому вони завжди становлять цілеспрямований вплив актів офіційного тлумачення на реальну дійсність [256, с. 84].

5. До функцій зараховують лише позитивні, прогресивні напрями впливу актів офіційного тлумачення на всі сфери життєдіяльності людей, колективів та організацій. Негативний вплив потрібно розглядати як дисфункції.

6. У функціях предметно конкретизуються властивості актів офіційного юридичного тлумачення (обов'язковість, гарантованість), їх зміст (нормативні, казуальні роз'яснення) і форми (наприклад, постанови Конституційного Суду України).

7. На функції актів офіційного тлумачення істотно впливає їх структура і навпаки.

8. У функціях інтерпретаційних актів відображається їхня роль, загальносоціальне і спеціально-юридичне призначення у правовому регулюванні суспільних відносин [42, с. 85].

У контексті розглядуваного питання варто також зазначити, що кожна функція інтерпретаційних актів, синтезуючи багатство однопорядкових напрямків впливу, складається з певних підфункцій. Якщо функція – це найбільш загальний напрямок впливу, у якому виражаються природа, соціальна роль і призначення актів тлумачення права в тих чи інших сферах життєдіяльності, то підфункції позначають у межах конкретного напрямку специфічні форми впливу на свідомість і поведінку людей, їх об'єднань та різних організацій. Наприклад, у межах регулятивних функцій актів тлумачення права можна виділити орієнтаційну, реєстраційну та інші підфункції, а в межах охоронної функції – превентивну, забезпечувальну тощо. Аналіз змісту названих та інших функцій актів тлумачення норм права допоможе більш докладно і всебічно розкрити розмаїття напрямків впливу цих актів у просторі та часі, за адресатами і на різні сфери життєдіяльності людей (про це докладніше – у наступному розділі дисертації), відтак зрозуміти специфіку актів тлумачення норм права.

Отже, авторська дефініція функцій актів тлумачення норм права зводиться до того, що це такі відносно відокремлені напрямки однорідного прогресивного

впливу актів тлумачення норм права на свідомість і поведінку людей, у яких виявляється їх природа, відображається загальносоціальна і спеціально-юридична роль у правовому регулюванні суспільних відносин.

Завершуючи розгляд функцій актів тлумачення норм права, потрібно наголосити, що кожна функція відіграє важливу роль у процесі розвитку та якості функціонування національної правової системи. Саме тому, на нашу думку, у процесі тлумачення їх потрібно розглядати (брати до уваги) комплексно. Тільки в такому випадку витлумачену правову норму можна розкрити в тому значенні, яке їй надавав законодавець, або ж, якщо відбувається інтерпретування проекту норми – то це сприятиме її створенню в найбільш досконалому вигляді.

2.2 Структура актів тлумачення норм права

З огляду на роль, яку відіграє закон у житті суспільства, надзвичайно важливим є питання якості актів тлумачення норм права. Якісним і правильним можна вважати той акт тлумачення, який має чітку, встановлену законодавством структуру. Адже від його досконалості значною мірою залежить стан законності та правопорядку (а також праворозуміння) в державі.

Питання структури актів тлумачення норм права належить до малодосліджених і у вітчизняній, і в зарубіжній юридичній науці. Теоретичною основою дослідження проблеми структури інтерпретаційних актів стали праці відомих вітчизняних та зарубіжних учених. Так, окремі аспекти структури актів тлумачення розглядали О. Зайчук, В. Карташов, В. Кравчук, Л. Матвеева, Н. Нетесайм, О. Скрябін, А. Шаранов, Е. Шайхутдінов, Р. Хофер.

На думку О. Зайчука, структура – це сукупність чітко визначених елементів, які у процесі взаємодії забезпечують функціональну самостійність норми права [256, с. 368].

Російський науковець В. Карташов вважає, що структура (від латин. *structura* – будова, розташування, порядок) інтерпретаційного акта – це його

будова, розміщення основних її елементів і зв'язків, які забезпечують цілісність, збереження об'єктивно необхідних властивостей і функцій під час впливу на процес юридичного тлумачення різноманітних чинників об'єктивної і суб'єктивної реальності [73, с. 364].

Зрозуміло, що інтерпретаційні акти мають своєрідну структуру, з уваги на похідний від норм чинного права їхній характер. Опираючись на думку Л. Матвеевої, у структурі акта тлумачення потрібно виділяти змістову і формальну сторони. До змістової належать ідея, тема, проблема, викладена в інтерпретаційних розпорядженнях, – це суть всього акта тлумачення. Змістову структуру складають загальні (нормативні) або індивідуально-конкретні владні правороз'яснювальні розпорядження. Оскільки більшість актів оформляється в письмовому вигляді – як акти-документи, то й зовнішня сторона тут має важливе юридичне значення. Формальна сторона – це розміщення основних елементів і зв'язків, що забезпечують цілісність і завершеність акта, а також комплекс реквізитів. Характерними реквізитами інтерпретаційних актів є найменування виду відповідного акта, заголовок, місце і час його складання, відомості про те, від якої особи чи органу виходить цей акт, юридична достовірність (підпис, затвердження) [125, с. 62].

В. Карташов виокремлює стохастичну, тимчасову, просторову і логіко-філософську структури актів тлумачення [73, с. 365]. А. Шаранов виділяє функціональну, горизонтальну та вертикальну структури актів тлумачення норм права [297, с. 48]. Окрім наведених структур, можна виділити також генетичну, психологічну і лінгвістичну структури інтерпретаційних актів.

Стохастична структура акта тлумачення дозволяє в кожній конкретній ситуації з'ясувати стаціонарні (постійні) і змінні (непостійні) її компоненти, зв'язки, відносини. Річ у тому, що досягнення тієї чи іншої мети акта тлумачення вимагає конкретного «набору» елементів: суб'єктів, учасників, дій, використовуваних засобів і способів, часу, фінансових, організаційних та інших ресурсів [297, с. 364].

Тимчасова структура інтерпретаційних актів дає змогу простежити послідовність їх видання в часі, співвідношення між основними і допоміжними,

первинними і вторинними актами тлумачення. Вивчення тимчасової структури розглянутих актів тлумачення дозволяє виявляти чинні в конкретний момент акти, а також ті, що втратили силу, етапи внесення в них доповнень і змін [297, с. 51]. Наприклад, Постанова Пленуму Верховного Суду України від 29 грудня 1976 р. № 11 «Про судові рішення» замінена на Постанову Пленуму Верховного Суду України від 18 грудня 2009 р. № 14 «Про судові рішення у цивільній справі» [205].

Просторова структура характерна для різноманітних типів, видів і підвидів актів тлумачення норм права, які одночасно діють у правовій системі суспільства [73, с. 364]. Аналіз цієї структури сприяє більш комплексному та системному вивченню актів тлумачення, що особливо важливо з уваги на кількість інтерпретаційних актів, які видають у правовій системі [233, с. 31].

Функціональна структура, по-перше, показує, наскільки ефективно функціонує кожний з видів інтерпретаційних актів; по-друге, розкриває способи взаємодії (зв'язку, відносин) між різними їхніми видами; по-третє, вказує на функції, які виконують акти тлумачення, на відміну від інших правових актів (нормативно-правових, правозастосовних тощо), у правовому регулюванні. У цьому випадку вже самі інтерпретаційні акти виступають в ролі детермінантів щодо економічної та політичної, духовної та інших сфер життєдіяльності суспільства. Зазначена структура дозволяє виділяти наслідки (позитивні і негативні), до яких приводить видання окремих актів тлумачення чи їхніх типів, видів і підвидів [297, с. 50].

Горизонтальна структура дозволяє розглянути способи взаємодії різноманітних актів тлумачення, що мають однакову юридичну силу. Наприклад, постанови Пленуму Вищого Господарського Суду України, постанови Пленуму Вищого Адміністративного Суду України та постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ.

Вертикальна структура передбачає підпорядкованість інтерпретаційних актів нижчого рівня актам тлумачення вищого рівня [297, с. 50]. Наприклад, постанови Вищого Господарського Суду України наділені вищою юридичною силою, ніж інформаційний лист Вищого Господарського Суду України.

О. Скрябін виділяє генетичну, психологічну, лінгвістичну структури інтерпретаційних актів. Під генетичною структурою інтерпретаційних актів він розглядає зв'язок між окремими його елементами й актом тлумачення загалом, з одного боку, та економічними і політичними, соціальними і духовними, організаційними і моральними, юридичними та іншими передумовами суспільної життєдіяльності – з іншого. Саме ця структура дозволяє і на рівні окремих типів (видів і підвидів) інтерпретаційних актів, і в їх загальному масиві розкрити необхідність їх видання, виходячи з логіко-семантичної природи юридичних приписів, абстрактності, суперечливості, неясності, неточності у формулюваннях і вираженні думки в текстах правових актів, що вимагають інтерпретації [233, с. 31–32].

У психологічній структурі інтерпретаційних актів, на думку зарубіжних авторів, відображаються, з одного боку, «умонастрої» (інтереси, цілі, установки, мотиви, погляди), наприклад, правотворчих органів під час тлумачення нормативно-правових актів, а з іншого – психологічні особливості інтерпретатора. Зазвичай, це виявляється у «правових суб'єктів інтерпретаційної практики» [297, с. 51].

Отже, розглядаючи структуру актів тлумачення, автори найчастіше виходять із загальноприйнятого положення, що письмова форма правових актів припускає структурування тексту акта і його побудову за правилами юридичної техніки, відповідно до визначених мовних, граматичних, графічних та інших вимог [297, с. 48–49]. Тому варто виділяти лінгвістичну структуру інтерпретаційного акта, яка виражається в особливій юридичній мові зазначених актів, у використанні граматичних і графічних засобів викладу правового матеріалу [233, с. 32].

В інтерпретаційних актах мають міститися з'ясування і роз'яснення норми права: зміст гіпотези, диспозиції, санкції; воля законодавця в диспозиції; санкції, завдання і цілі акта. Рекомендації в інтерпретаційному акті повинні формулюватися чіткою, простою літературною мовою, короткими, легкими для сприйняття фразами. Формулювання не повинні допускати різних варіантів розуміння [142, с. 176].

Е. Шайхутдінов до загальної характеристики юридичної мови актів тлумачення зараховує: офіційний характер, документальність, ясність і простоту мови, максимальну точність, визначеність викладу, економічність використання в тексті актів мовних засобів, зв'язність і послідовність викладу, експресивну й емоційну нейтральність, безособовий, не індивідуальний характер [296, с. 16], повноту, цілісність, логічну завершеність та державність мови.

Розгляд логічної, або логіко-філософської, структури дозволяє відобразити взаємозв'язок частин і цілого, елементів і системи, змісту і форми акта тлумачення норм права. Саме ця категорія розкриває будову інтерпретаційного акта як цілісного і самостійного правового явища у правовій системі суспільства [73, с. 364].

Серед правил, які стосуються структури акта тлумачення норм права, можна виділити правило про те, що норми більш загального характеру варто розміщувати на початку документа; однорідні норми потрібно виділяти, викладати компактно, а не в різних частинах документа; у великих за обсягом актах тлумачення норми потрібно об'єднувати у глави, розділи, частини; кожна глава, розділ, частина повинна мати назву [55, с. 69].

Стандартність актів тлумачення у вигляді юридичних документів найбільшою мірою виявляється в наявності спільних складників – реквізитів (від латин. *requisitum* – необхідне, потрібне) – вихідних, обов'язкових даних документа, відсутність яких позбавляє діловий папір юридичної сили. Кожен документ містить тільки йому властивий набір реквізитів та порядок їх розміщення. Опишемо основні, найчастіше використовувані реквізити письмових інтерпретаційних актів.

Назва (вид) – дозволяє визначити вид інтерпретаційного акта; пишеться з великої літери (якщо друкується – всі букви великі). Сама назва акта тлумачення визначає перелік обов'язкових і необов'язкових реквізитів для його укладання, змістову і формальну будову.

Заголовок – це стислий виклад того, про що йдеться в акті тлумачення. Заголовок формулює суб'єкт, який тлумачить документ, заголовок пишеться після назви акта тлумачення в лівому кутку однією фразою.

Адресат – інформація про те, кому призначений акт тлумачення, і поштова адреса. Усі складові частини пишуться в називному відмінку з нового рядка, з одного положення, з великої літери. Коли акт тлумачення адресований конкретній особі, то посада, звання, прізвище особи – у давальному відмінку, а назва організації чи структурного підрозділу – у родовому.

Дата – обов'язковий реквізит, який вказує на день підписання, день затвердження чи узгодження акта тлумачення. Він має три складники (день, місяць, рік) і може бути поданий одним рядком (наприклад: 06.10.13) або комбінованим способом (словесно-цифровим: 6 жовтня 2013 р.). Спосіб запису залежить від виду акта тлумачення норм права.

Підпис – обов'язковий реквізит, що засвідчує законність акта тлумачення, відповідальність особи за його зміст і наслідки дії; ставиться наприкінці акта тлумачення; містить такі складники: назва посади, установи, звання, підпис, ініціали та прізвище особи.

Затвердження – санкціонування змісту акта тлумачення або поширення його дії на визначене коло установ, організацій, підприємств. Складники реквізиту: слово «Затверджую», назва документа в називному відмінку, його дата і номер.

Погодження – використовують для поліпшення якості акта тлумачення, уникнення недоречностей, зайвого чи, навпаки, його доповнення. Внутрішнє (всередині установи) оформляється візою, до складу якої входить підпис, його розміщення, дата візування; у разі потреби вказують посаду того, хто візує. Зовнішнє (за межами установи) складається зі слова «ПОГОДЖЕНО», назви посади особи, його розміщення і дати.

Печатка – реквізит, що засвідчує акт тлумачення і права осіб, які його підписали. Існує гербова печатка, проста (квадратна, трикутна, кругла). Печатку потрібно прикладати так, щоб вона захоплювала частину слів – найменування посади особи, яка підписала документ.

Нумерація сторінок – використовують тоді, коли інтерпретаційний акт має дві сторінки і більше. Нумерують сторінки арабськими цифрами без будь-яких пунктуаційних знаків посередині верхнього поля на відстані не менше як 10 мм від верхнього краю.

Членування тексту і нумерація частин – виражає зовнішню будову акта тлумачення і вказує на його формальну складність, яка залежить від змісту тематики і призначення документа. Простий за будовою інтерпретаційний акт має однотипні, рівнозначні частини і нумерується наскрізно арабськими цифрами. У складних інтерпретаційних актах треба вказувати на залежність частин, їх підпорядкування.

Для цього існують дві системи членування тексту і позначення частин: 1) комбінована система полягає у використанні букв, цифр, слів, символів; 2) система арабських цифр: кожна частина має свій номер, що позначається тільки арабськими цифрами, після кожної цифри, окрім останньої, ставиться крапка. Чіткий поділ на частини містить усі номери відповідних складових частин вищих рівнів.

Додатки – наявні додатки можуть називатися і не називатися в тексті акта тлумачення [147, с. 33–39].

На думку В. Кравчука, офіційні акти тлумачення у вигляді рішень, ухвал та постанов суду мають бути гранично повними, ясними, чіткими, викладеними у встановленій законом послідовності. Водночас у рішеннях, ухвалах та постановках не повинно бути зайвої деталізації, яка не має правового значення у справі, а також незрозумілих словосполучень, надто довгих речень, що ускладнюють сприйняття фактичних обставин [96, с. 36].

Щоб акти тлумачення норм права були бездоганні, треба дотримуватися вимог щодо їх складання [74, с. 73]. Вимоги до окремих процесуальних документів (інтерпретаційних актів) викладено в нормах процесуального законодавства, у Цивільному процесуальному кодексі України, Кодексі адміністративного судочинства України, Господарсько-процесуальному кодексі України.

Законодавство передбачає наявність вступної частини в судових інтерпретаційних актах (рішеннях, ухвалах і постановках). Вони містять низку вимог щодо її змісту із зазначенням часу та місця постановлення, прізвищ суддів та найменувань сторін, а також характеру позову. Це досить вичерпний перелік інформації, яка мусить бути у вступній частині, проте не заборонено подавати

більше інформації, якщо це доцільно [141, с. 23], щоб належно викласти справу для сприйняття читачами.

Усе зазначене в акті тлумачення об'єднує одна вимога: описова частина мусить містити інформацію про факти й обставини справи. Описова частина акта тлумачення повинна містити всі юридично значущі факти та достатньо фонових обставин, щоб читач зміг не лише розібратися у правових питаннях, про які йдеться в акті тлумачення, а й зрозуміти та простежити події, які призвели до позову, і, зрештою, зрозуміти мотиви судового рішення у справі [141, с. 26].

Суть мотивувальної частини полягає у викладі міркувань суду, які привели його до висновку, викладеного в тексті рішення. У дуже багатьох аспектах мотивувальна частина акта тлумачення є сутністю самого рішення. Саме мотивувальна частина може виявитися найскладнішим для написання розділом рішення. На відміну від вступної частини, яка іноді може виступати мікромоделлю всього рішення, і на відміну від описової частини, яка покликана подати переважно хронологію подій, мотивувальна частина не має визначеної парадигми, якої можна було б дотримуватися в більшості випадків.

З огляду на обширність діапазону питань, які можна розглядати в межах окремої справи, неможливо запропонувати єдиний формат викладу міркувань суду. Очевидно, саме тому мотивувальна частина акта тлумачення може виявитися для читачів найскладнішою для розуміння на тлі інших частин рішення. Адже завжди є ймовірність того, що читач не зрозуміє мотивів судді в обґрунтуванні судового рішення, навіть якщо справа буде не дуже складною, чи коли буде добре викладено мотиви [141, с. 27]. Тож ретельне виконання суддею згаданих вимог різних положень кодексів ще не гарантує легкого сприйняття тексту рішення.

Що стосується резолютивної частини інтерпретаційного акта (постанов та ухвал), то до неї є вимога завершеності. Ця частина рішення має повідомляти читачеві про остаточний результат розгляду судом конкретної справи. Суддя повинен подбати про чітке формулювання способу звернення рішення суду до виконання, зокрема щодо сплати судових витрат, якщо це передбачено [141, с. 29].

Офіційні інтерпретаційні акти органів державної влади та органів місцевого самоврядування, як і всі інші акти офіційного нормативного

тлумачення, обов'язково мають свою назву, реквізити. Їхній зміст охоплює вступну частину, у якій за загальним правилом викладаються мотиви прийняття конкретних актів та вказуються роз'яснювальні в них нормативні приписи. Саме ж тлумачення норм права міститься в основній частині інтерпретаційного акта, яка може мати і просту будову (складатися з одного або декількох абзаців), і досить складну (поділену на пункти і розділи) [141, с. 36].

Виступ адвоката в суді або виголошування промови, є офіційним усним актом тлумачення. Публічний виступ складається з трьох основних елементів: вступ – основна частина – висновки.

На вступну частину рекомендується відводити близько 10% всього обсягу роботи. Найкраще почати виступ з запитання, яке разом з очікуваною відповіддю повинно бути цікавим для слухачів, потім дати короткі відомості щодо джерел проблематики, її сучасного стану розробки, а також для чого і в якому контексті виголошуватимуть повідомлення і пропозиції. На відмінну від інших частин, вступ стосується не змісту, а слухачів.

Основна частина має реалізувати, підтвердити все заявлене у вступі. Ця частина вирізняється своїм змістом, часовим обсягом (на неї припадає близько 80-85% усього змісту і часу виступу), суворою логічною послідовністю частин, їх доказовістю. Відомі і різні форми подання матеріалу основної частини: опис, розповідь, доведення певного твердження, комбінування названих форм. Вибір конкретної форми залежатиме від намірів оратора, складу аудиторії, теми виступу.

На висновки рекомендується виділити близько 5% часу й обсягу матеріалу виступу. Висновкова частина містить підсумки, звернення до слухача і стосується суті всього виступу. Виступ має мати частини: узагальнювати основне у виступі – тобто коротко повернутися до вже сказаного в основній частині; обов'язковий підсумок чи настанова щодо виконання певних дій [147, с. 60–62].

Складаючи акт неофіційного тлумачення, потрібно дотримуватися таких правил:

- складати прості речення;
- застосовувати стійкі словосполучення і терміни;

- використовувати прямий порядок слів у реченні;
- не застосовувати застарілі слова і вислови (архаїзми), слова і вислови місцевого діалекту, а також іноземні слова;
- не вживати зайвих слів, що не вносять нічого нового до змісту фрази, речення;
- кожен пункт (стаття) повинен виражати, як правило, закінчену думку;
- тлумачити норми права і розміщувати розділи акта тлумачення треба в логічній послідовності: загальні питання тлумаченої норми викладаються спочатку, а конкретні правила поведінки, вчинення або утримання від вчинення певних дій, заохочення, дозвіл, примус, заборона окремих вчинків – після них;
- терміни повинні відповідати термінології, передбаченій у правовій нормі, бути вивченими юридичною наукою і вживатися в тому ж значенні, що і в нормі права загалом;
- якщо вживаються спеціальні або нові терміни, їх значення має бути роз'яснено в тексті акта неофіційного тлумачення, наприклад, у письмовій юридичній консультації, у правовій експертизі установчих документів, монографії, навчальному посібнику [256, с. 176].

Відповідно до Конституції України, всі громадяни країни мають право скеровувати особисті та колективні звернення до державних органів і посадових осіб, які в межах своєї компетенції зобов'язані розглядати це звернення, прийняти щодо них рішення і дати відповідь у встановлений термін.

Заяви як різновид неофіційних інтерпретаційних актів – це виклад певного прохання в усній чи (переважно) письмовій формі. Це також вид звернень громадян до державних органів та громадських організацій для реалізації наданих їм прав. Незважаючи на те що заяви складаються в довільній формі, є схема розміщення реквізитів, вироблена багаторічною практикою, а саме:

- адресат (праворуч зазначають посаду і з нового рядка – прізвище та ініціали особи, на чиє ім'я подається заява);
- заявник (нижче адресата пишуть прізвище, ім'я, по батькові, домашню адресу і номер телефону);

- назва виду документа (посередині рядка пишуть слово «Заява» з великої літери, після слова крапки не ставлять);

- текст заяви (розміщують з нового рядка з абзацу, відступивши два-три рядки від слова «Заява»). У тексті чітко викладають прохання з локанічним обґрунтуванням;

- відмітка про наявність додатків;

- дата заяви (ліворуч нижче від тексту або після переліку за наявності додатків);

- підпис заявника (праворуч в одному рядку з датою) [172, с. 147].

Монографія як вид неофіційного інтерпретаційного акта – наукова публікація у вигляді книжки, що містить повне і вичерпне дослідження однієї проблеми чи теми та її теоретичний виклад. Науковий рівень монографії характеризує довідковий апарат, список використаних джерел, хронологічний довідник, тематичний або іменний покажчик, глосарій. Структурно монографія складається із самостійних розділів і підрозділів, назви яких відображають динамічний виклад матеріалу дослідження. У разі потреби підрозділи поділяють на пункти. Сукупно вони мають розкривати зміст досліджуваної проблеми. Після кожного розділу і підрозділу не обов'язково викладати висновки, але варто наводити коротке резюме, що посилює сприйняття викладеного тексту [52, с. 241].

До письмових актів неофіційного тлумачення належить наукова стаття. Перед її написанням варто питань подумати над: головною метою статті; колом осіб, на яких розраховано повідомлення; допоміжні засоби, якими можна скористатися під час написання. Процес написання статті складається з таких етапів: попередній збір інформації – нотатки, опрацювання літератури тощо; формування тексту статті – поділ зібраного матеріалу на групи відповідно до визначеної тематики; визначення структури статті – заголовків, підзаголовків, частин тощо [269, с. 275].

Елементи наукової статті:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;

- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше аспектів загальної проблеми, яким і присвячується означена стаття;

- формулювання цілей статті (постановка завдання);

- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

- висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у розглядуваному напрямку [197].

Письмові неофіційні акти тлумачення норм права на сьогодні є здебільшого друкованими (за допомогою комп'ютерної техніки). Окремі внутрішні акти тлумачення (доповідні і пояснювальні записки, заяви тощо), авторами яких є і посадові, і фізичні особи, дозволено оформлювати рукописним способом. Текст документів, які друкують на папері формату А4, рекомендовано друкувати з міжрядковим інтервалом 1,5, а формату А5 – з міжрядковим інтервалом 1-1,5.

Текст документів, що готуються до видання, доповіді та проекти нормативних документів друкують через два міжрядкові інтервали. Реквізити документа (окрім тексту), які складаються з кількох рядків, друкують через 1 міжрядковий інтервал. Складові частини реквізитів «Адресат», «Гриф затвердження», «Гриф погодження» відокремлюються один від одного 1,5-2 міжрядковими інтервалами. Реквізити документа відокремлюють один від одного 1,5-3 міжрядковими інтервалами. Назву виду документа друкують великими буквами. Розшифровку підпису в реквізиті «Підпис» друкують на рівні останнього рядка назви посади, ініціали друкують через один інтервал від прізвища, між ініціалами також має бути один інтервал. Максимальна довжина рядка багаторядкових реквізитів (окрім реквізиту «Текст») – 73 мм (28 друкованих знаків). Якщо заголовок до тексту перевищує 150 друкованих знаків (5 рядків), його дозволено продовжувати до межі правого берега. Крапки наприкінці заголовка не ставлять [172, с. 46–47].

У процесі підготовки та оформлення документа склад реквізитів можна доповнити іншими реквізитами, якщо цього вимагає призначення акта тлумачення або його опрацювання [172, с. 49].

До усних форм актів неофіційного тлумачення належать семінари, конференції, симпозіуми, тобто виступи перед аудиторією, які вимагають від лектора особливого підходу. По-перше, треба чітко усвідомити тему виступу. По-друге, добре продумати сам виступ, план основних думок, тез. Щоб думка сприймалась, треба її добре оформити, адже краса стилю в багатстві думок. Точно сформулювати думку – завдання не таке вже й просте, але не легше і висловити її, передати слухачам, особливо в умовах публічного виступу. Наперед це вимагає від промовця вміння точно визначити паузу і виділити найважливіші для передання думки слова. Крім того, потрібно точно інтонувати речення. Природа мови така, що логічна пауза однаково потрібна і тому, хто говорить, і тому, хто слухає. Впродовж паузи промовець готує нову думку, а слухачі осмислюють те, що почули. Оратор силою слова повинен вплинути на слухача, викликати в нього негативний внутрішній відгук. Його слово хвилює, запалює, організовує [267, с. 154].

Усний акт тлумачення у вигляді наукової дискусії належить до найефективніших форм колективної творчої праці. Плідні результати вона дає тоді, коли учасники дискусійного спілкування виявляють активність, вміння вбачати позитивні сторони дискусійної проблеми, правильно викладають позиції опонента, чітко кваліфікують суть помилок (некоректність формувань) та інше (не принципове) і вказують можливі шляхи їх виправлення. Критикуючи помилки в обговорювальній роботі, учасники дискусії не повинні заторкувати особистих рис і здібностей автора. Можна занотовувати важливі моменти бесіди. Після завершення спілкування варто записати отриману інформацію, щоб потім проаналізувати її та використати в подальшій роботі [52, с. 86–87].

Кожен інтерпретаційний акт повинен мати реквізити, які відображають його юридичну природу, предмет регулювання, сферу дії. Внутрішня будова письмового акта тлумачення виражається в поділі на складові елементи, які пов'язані між собою.

Отже, структуру актів офіційного та неофіційного тлумачення норм права пропоновано розуміти як їхню будову, тобто розташування основних елементів і

зв'язків, які забезпечують збереження їх (актів) необхідних властивостей і функцій при впливі на них різноманітних внутрішніх і зовнішніх, об'єктивних і суб'єктивних чинників правової дійсності.

2.3 Видова характеристика актів тлумачення норм права

Сучасний стан законодавства України, яке переживає етап реформування, об'єктивно зумовлює появу великої кількості інтерпретаційних актів. У зв'язку із цим постає потреба у їх класифікації. Обґрунтування самостійного значення інтерпретаційних актів у правовому регулюванні, а також проблема класифікації цих актів досі є найбільш спірними питаннями в сучасній юриспруденції.

Окремі аспекти видової характеристики актів тлумачення норм права досліджували зарубіжні та вітчизняні науковці, такі як: С. Алексєєв, Ю. Власов, М. Вопленко, О. Малько, І. Настасяк, А. Піголкін, П. Рабінович, Л. Соцуро, Ю. Тодика, А. Черданцев, В. Хропанюк та ін. Кожен дослідник по-різному класифікує інтерпретаційні акти з огляду на їхні юридичні властивості.

На думку М. Матузова та А. Малько, які вказують, що впорядкування правових актів, приведення їх за допомогою системного поєднання до єдиного несуперечливого цілого є важливим шляхом підвищення ефективності правової політики сучасної держави [225, с. 139].

Розмежовуючи інтерпретаційні акти на види, потрібно виходити з найзагальніших ознак, маючи при цьому на увазі, що будь-яка класифікація є теоретичною абстракцією, умовним розподілом, хоча й ґрунтується на об'єктивних властивостях класифікованих явищ [125, с. 44]. У цьому підрозділі запропоновано класифікацію інтерпретаційних актів, яка зумовлена видами тлумачення правових норм.

Акти тлумачення поділяються на акти офіційного та неофіційного тлумачення. Вирішальним моментом у визначенні видів актів тлумачення є суб'єкт або учасник – орган або особа, що дає це тлумачення. Тлумачити норми права можуть усі суб'єкти права, тобто органи законодавчої і виконавчої влади,

судові і прокурорські органи, юридичні і фізичні особи. При цьому варто наголосити, що значення такого тлумачення, його юридична обов'язковість і компетентність неоднакові. Залежно від суб'єктів тлумачення має різні юридичні наслідки [231, с. 408].

Інтерпретаційні акти вважаються офіційними, якщо їх видає суб'єкт у зв'язку з реалізацією ним повноважень щодо тлумачення правових норм. Такими суб'єктами виступають спеціально уповноважені державні органи чи їх посадові особи на підставі їхнього службового обов'язку. Акти офіційного тлумачення мають обов'язковий характер лише у зв'язку з дією норм права, зміст яких вони роз'яснюють.

Результати офіційного тлумачення набувають офіційного значення та юридичної форми (постанови, накази, інструкції тощо), зокрема втілюються у правотлумачних (інтерпретаційних) актах. Основна мета акта офіційного тлумачення полягає в забезпеченні єдиного розуміння правових норм усіма суб'єктами та їх одноманітного застосування на всій території держави, що сприяє верховенству права [255, с. 143].

Офіційні акти тлумачення за ступенем конкретизації поділяються на нормативні та казуальні.

Залежно від суб'єктів, що тлумачать нормативно-правовий припис, офіційні нормативні акти тлумачення поділяють на автентичні та легальні. Ці види офіційних нормативних актів тлумачення розрізняють залежно від державних органів, що тлумачать норму, їх місця у структурі державного апарату, різної сили актів тлумачення (інтерпретаційних актів), які вони видають.

Об'єднувальною ознакою, що характеризує ці групи актів тлумачення норм права, є нормативність, яка виявляється в тому, що вони:

- поширюються на невизначене коло суспільних відносин, у зв'язку з чим набувають загального характеру. Нормативні інтерпретаційні акти не пов'язані з конкретною справою, а поширюються на всі випадки, передбачені нормою, яка

тлумачиться. Вони не містять і не повинні містити нових юридичних норм (тільки роз'яснюють зміст чинних норм) [213, с. 59];

- мають більший ступінь державної обов'язковості порівняно з іншими видами актів тлумачення;

- мають обмежену самостійність, оскільки видаються для розкриття й уточнення змісту правових норм, а отже, значення джерел права не набувають;

- вирізняються властивою їм установленою формою юридичного документа. Акти нормативного тлумачення видаються у формі постанов, указів, рішень, розпоряджень тощо. Характерною рисою нормативних роз'яснень є те, що вони об'єктивуються у формі письмового юридичного документа, який має необхідні реквізити і виданий у встановленому законом порядку;

- відіграють особливу роль у процесі правового регулювання суспільних відносин, сприяють підвищенню його ефективності, оскільки позитивно впливають на юридичну практику, охороняючи від можливості неправильного застосування закону. Конкретизуючи, уточнюючи розпорядження правових норм, вони роблять доступними їх для розуміння всіма суб'єктами права, тим самим стають засобом підвищення ефективності правових норм. Окрім того, тлумачення нормативних актів завершує процес регламентації суспільних відносин. Акти нормативного тлумачення відіграють тут особливу роль, тому що реально регламентація суспільних відносин, яка здійснюється за допомогою юридичних норм, стає завершеною як тільки учасники правовідносин усвідомили зміст юридичних норм за допомогою актів тлумачення, що діють разом з нормативними актами [125, с. 49–50].

Акти нормативного тлумачення видаються у випадках, коли норми що тлумачаться не досконалі за своєю формою, мають різне текстове розуміння, невірну й суперечливу практику застосування [79, с. 311]. Вони покликані забезпечити однозначність у розумінні і застосуванні норм права.

Провідне місце серед актів нормативного тлумачення посідають рішення Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України. Зміст цих актів становить правотлумачні положення, які є

загальнообов'язковими, що підтверджуються положеннями ст. 150 Конституції України та ст. 69 Закону України «Про Конституційний Суд України». Нерідко ці акти містять легальні дефініції вживаних у законодавстві України термінів, які завдяки цьому набувають своєї юридичної визначеності («член сім'ї», «право на правову допомогу», «законодавство» тощо) [57, с. 440].

До актів нормативного тлумачення можна віднести й постанови Пленуму Верховного Суду України, а також роз'яснення пленумів вищих спеціалізованих судів України. Повноваження Верховного Суду надавати роз'яснення з питань застосування законодавства на основі узагальненої судової практики та аналізу судової статистики передбачено ст. 45 Закону України від 7 липня 2010 р. № 2453-VI «Про судоустрій і статус суддів» [207]. Аналогічні повноваження вищих спеціалізованих судів України передбачені ст. 32 цього Закону [57, с. 440]. Роз'яснення Верховного Суду України мають вищу юридичну силу України, ніж відповідні роз'яснення пленумів вищих спеціалізованих судів, які в разі потреби можуть бути визнані нечинними Пленумом Верховного Суду України. Отже, правотлумачні повноваження вищих судових інстанцій України мають легальний, нормативний характер [57, с. 440].

Важливе значення має автентичне тлумачення норм права. Ще з часів римського права існує правило, згідно з яким той, хто встановив відповідне правило має безумовне право на його роз'яснення [254, с. 181]. Акти автентичного (авторського) тлумачення виникають в підсумку роз'яснення, яке здійснює той орган, що видав норму, котра підлягає тлумаченню. Таке повноваження державного органу тлумачити норми, що містяться в його актах, безпосередньо виникає з його повноважень на видання нормативно-правових актів і не потребує на це будь-якого спеціального дозволу [57, с. 432], він робить це відповідно до своєї компетенції. Суб'єкт, який видав автентичний акт тлумачення, найбільш адекватно розуміє власну волю, виражену в нормі права, щоб роз'яснити її дійсний зміст іншим суб'єктам.

Як вважає, російський науковець Я. Колоколов, акт автентичного тлумачення має бути зрозумілим для суб'єктів, яким він адресований. Цей документ, як правовий акт, повинен мати необхідні реквізити, які відображали б

його юридичну силу, предмет регулювання, сферу дії та надавали б офіційності [85, с. 79].

У науці існують різні думки щодо належності актів автентичного тлумачення. Так, дехто вважає, що вони є результатом лише офіційного нормативного тлумачення або офіційного нормативного та казуального тлумачення. Проте на думку, Ю. Власова, суб'єкт, який видав норму права, може здійснювати її офіційне роз'яснення, давати їй загальну характеру, і щодо конкретного казусу. Однак на практиці автентичне роз'яснення має здебільшого загальний характер [38, с. 102].

Щодо природи автентичного офіційного тлумачення, то немає єдиної думки. Так, А. Піголкін вважає, що право органу держави на автентичне тлумачення логічно випливає з його права на нормотворчість. При цьому акт автентичного тлумачення має такі ж ознаки та юридичну силу, як і нормативний акт [168, с. 98]. Таку позицію підтримує і Н. Гранат, зазначаючи, що акт автентичного тлумачення має таку ж юридичну силу і зовнішню форму, що й нормативний акт. При цьому необов'язково, щоб автентичне тлумачення було сформульоване в окремому акті. Часто в нормативних актах поряд з новими нормами права існують положення, що передбачають нормативне роз'яснення вже чинних правових приписів [47, с. 152].

Ми підтримуємо думку Ю. Власова, що вищенаведені висловлювання А. Піголкіна і Н. Гранат є хибними, адже автентичне офіційне тлумачення не може мати ознак і юридичної сили нормативного акта. Справді, акт автентичного тлумачення перебуває в нерозривному зв'язку з нормою права, що тлумачиться, але він не містить правових норм, не регулює суспільних відносин, його дія цілком залежить від дії норми права, яку він тлумачить [38, с. 104].

Слушною є думка Р. Реза, що акт автентичного тлумачення нерозривно пов'язаний з нормою права, яку він тлумачить і яка має допоміжне значення, що полягає в адекватному й обґрунтованому роз'ясненні дійсного змісту норми права. Водночас акти автентичного офіційного тлумачення належать до окремого виду правових актів, тому можна говорити про їх відносну окремість [219, с. 14].

Легальне (від латин. *lex, legis* – закон) тлумачення, яке здійснюють органи, що не видавали цих правових норм, але яким передано право їх тлумачити [251, с. 308], називають ще делегованим тлумаченням. Тому акти які приймаються в підсумку такого тлумачення, називають легальними (делегованими) актами тлумачення норм права.

Результати легального (делегованого) тлумачення, які містяться у відповідних інтерпретаційних актах, мають обов'язкову силу тільки стосовно осіб, що підлягають юрисдикції державного органу, який тлумачить норму. Особливо важливе значення для юридичної діяльності має судове тлумачення. Закон (п. 2 ст. 150 Конституції України) відносить офіційне легальне (делеговане) тлумачення Конституції України та законів України, виданих Верховною Радою України, лише до компетенції Конституційного Суду України. Відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» Пленум Верховного Суду України дає роз'яснення судам з питань застосування чинного українського законодавства [57, с. 432].

Ступінь обов'язковості та чинність акта делегованого тлумачення залежить від місця суб'єкта тлумачення в ієрархії органів державної влади [125, с. 51]. Наприклад, на Конституційний Суд України відповідно до Конституції України покладено обов'язок вирішувати питання про відповідність законів та інших нормативно-правових актів (актів Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим) Конституції України, а також офіційне тлумачення Конституції та законів України [91, с. 41–42].

На нашу думку, особливість правової природи актів офіційного легального тлумачення судових органів полягає в тому, що чинність офіційного тлумачення поширюється за межі кола тільки судових органів. Наприклад, роз'яснення Пленуму Верховного Суду України належить до компетенції не тільки судів, а й слідчих, суб'єктів, які здійснюють пізнавальну діяльність, інших службових осіб [57, с. 433].

Юридична практика виділяє такий вид актів офіційного тлумачення, як акти офіційного казуального тлумачення норм права – це роз'яснення змісту правової норми, які видаються компетентними судовими або адміністративними органами щодо конкретної справи [142, с. 161].

Якщо нормативне тлумачення невіддільне від норми, що тлумачиться, то розглянутий різновид офіційного тлумачення невіддільний від конкретного випадку (казусу). А. Шульга вважає справедливим зауваження в юридичній літературі, що більш правильною назвою виду тлумачення є не «казуальний» (традиційна назва), а «казусний» як похідне від слова «казус» – конкретний випадок [302, с. 81]. Відтак акт офіційного казуального тлумачення варто було б називати казусним.

Акти казуального тлумачення відрізняють від актів нормативного тлумачення, тим що їх видають компетентні суб'єкти у конкретній справі (випадку). Вони стосуються тільки тих осіб, які є учасниками цієї юридичної справи. Необхідність у видачі казуального акта тлумачення виникає у випадках, коли конкретна справа, конкретне питання, спір вирішували в різних інстанціях по-різному. Компетентний орган, наприклад, Верховний Суд України після розгляду цієї справи дає роз'яснення та вказує на допущені помилки, неправильне розуміння попередніми інстанціями змісту норми, що застосовується [216, с. 643].

Акти казуального офіційного тлумачення зумовлені конкретним випадком (казусом) і їхня мета – правильно вирішити конкретну юридичну справу, яка вже має місце. Наприклад, вирок суду, у якому обґрунтовується вид та міра покарання за вчинений злочин [159, с. 196].

Казуальне тлумачення може бути виражене у спеціальних вказівках роз'яснювального характеру, які містяться в актах юрисдикційних та адміністративних органів. Так, у постанові (ухвалі) судів другої інстанції нерідко прямо роз'яснюється зміст правозастосовних нормативних актів. Водночас казуальне тлумачення не зводиться тільки до прямих роз'яснень; воно може бути дане і в прихованому вигляді у самому рішенні юрисдикційних адміністративних органів з конкретних справ. Отже, найважливішою основою для тлумачення

нормативних актів слугують не тільки акти судового й адміністративного нагляду, де можна знайти прямі роз'яснення, а й усі юрисдикційні рішення, тобто вся судова та інша практика застосування норм права [5, с. 311–312].

Необхідність в офіційному казуальному тлумаченні та виданні офіційних казуальних актів виникає тоді, коли рішення вищестоящих правотворчих органів щодо конкретних юридичних справ не відповідає закону [282, с. 196].

Акти казуального тлумачення впливають на правозастосовувачів під час розгляду та ухвалення рішень в усіх аналогічних юридичних справах. Можливість надати тлумачення правової норми, яке відповідало б тільки одному випадку, є досить проблематичною, оскільки норма завжди розрахована на низку однорідних випадків. Підтвердженням цього є Закон України від 21 грудня 2000 р. «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами», яким передбачено, що платник податків має право безоплатно одержати будь-яке податкове роз'яснення, зокрема надане іншому платникові податків з питання, що розглядається. Отже, податкові роз'яснення, надані з конкретних питань тим чи іншим особам, можуть використовувати інші платники податків для розв'язання аналогічних ситуацій. На підтвердження цього у згаданому Законі також передбачається, що визнання судом податного роз'яснення податкового органу недійсним є підставою для використання зазначеного рішення всіма платниками податків з моменту його ухвалення [57, с. 441].

Нижчі інстанції, як правило, орієнтуються на практику тлумачення і застосування законів, здійснену вищими органами. Принципові положення, що містяться в рішеннях вищих судових інстанцій з конкретних справ, називають прецедентами. Але, як правильно зазначає О. Черданцев, цей прецедент є лише прикладом для наслідування, для правильного розуміння і застосування закону. Формальної обов'язковості для інших справ він не має і не є прецедентом в сенсі джерела права, як це має місце в англосаксонській правовій системі [289, с. 339; 266, с. 68].

Варто зауважити, що в юридичній літературі виділяють акти судового тлумачення та акти адміністративного тлумачення норм права.

Акти судового тлумачення – мотивувальна частина рішення суду; роз'яснення (лист, рекомендації) касаційної або наглядової судової інстанції, яка перевіряє законність акта застосування норм права [282, с. 443]. Цей вид казуального акта тлумачення видають судові органи в процесі вирішення конкретних справ та узагальнення судової практики. До того ж основним методом, за допомогою якого суддя досліджує текст правового акта, є, безумовно, філологічний спосіб тлумачення норм права [306, с. 88].

Найбільш поширене казуальне тлумачення в рішеннях Верховного Суду України, щодо конкретних справ. Воно має значний вплив на судову практику. Завдяки апеляційній та касаційній діяльності цієї вищої судової інстанції координується практика роботи судів стосовно однакового вирішення подібних випадків. При цьому неможливо механічно поширювати казуальне роз'яснення на інші однорідні справи, оскільки кожна з них має індивідуальні особливості [159, с. 196].

Акти судового тлумачення мають низку специфічних ознак. Вони:

- видаються судовими органами в процесі їх правозастосовної діяльності в межах їхньої компетенції;

- містять роз'яснення правових норм, що даються або в межах розгляду конкретної справи і мають підлеглий характер, або у процесі аналізу й узагальнення судової практики;

- містять організаційно-допоміжні правила, прийоми, за допомогою яких відбувається правильна, однакова реалізація правових норм;

- не можуть бути покладені в основу рішення юридичної справи у відриві від відповідного нормативно-правового акта або всупереч йому [125, с. 56].

Інтерпретаційні акти адміністративного тлумачення видають адміністративні органи (міністерства, відомства, місцева державна адміністрація тощо) у процесі застосування норм права до конкретного випадку. Особливість цього виду актів тлумачення в тому, що вони можуть існувати не тільки у формі рішень з конкретної справи, а і в формі наказів нижчим органам (за їхніми запитами або заявами зацікавлених осіб), якщо ці органи повинні вирішувати конкретну справу.

У своїй праці вітчизняний учений-правознавець І. Самсін до актів казуального тлумачення відносить результати бухгалтерських експертиз щодо застосування норм податкового законодавства, підготовлені спеціалізованими установами, що мають відповідну ліцензію. У результатах експертизи є роз'яснення щодо правозастосування тієї чи іншої норми законодавства в конкретному випадку підприємницької діяльності. Також автор відносить до казуальних інтерпретаційних актів усі акти перевірок дотримання платниками податків норм чинного законодавства, адже в них наводиться кваліфікація поведінки платника податків, здійснена на підставі тлумачення порушених норм податкового законодавства, їх правильне чи неправильне правозастосування, з конкретизацією (роз'ясненням) сутності правопорушення. Тобто роз'яснюється конкретне порушення норми чинного законодавства з посиланням на дійсні обставини, їх юридичну кваліфікацію та встановлення логічної норми податкового права, яка застосовується до спірного випадку [227, с. 121].

Отже, зауважимо, що акти офіційного казуального тлумачення є разовими та поширюються тільки на конкретну ситуацію, щодо саме тих осіб, які мають до справи безпосередній стосунок, хоча можуть поширюватися і на інші схожі юридичні справи. Маючи формально обов'язкове значення тільки для осіб, що беруть участь у конкретній справі, вони фактично впливають на всю діяльність судової системи, тому що слугують зразком вирішення аналогічних справ. Особливого значення набувають рішення, опубліковані в офіційних виданнях правозастосовних органів, оскільки вони є зразком правильного розуміння норм права [39, с. 53]. Фактично, в основі всіх судових рішень лежить казуальне тлумачення.

Інтерпретаційні акти як результат неофіційного тлумачення – це правила загального характеру, які не є обов'язковими для суб'єктів правозастосування [142, с. 176], не мають юридичної сили і формально є рекомендаціями щодо адекватного з'ясування дійсного змісту норм права.

Неофіційне тлумачення здійснюється, коли роз'яснення змісту законів й інших нормативних актів можуть давати не тільки компетентні органи, а й

громадські організації, визначні державні і громадські діячі, вчені, а також будь-які інші громадяни у повсякденному житті [39, с. 172].

Одним з видів неофіційних інтерпретаційних актів є акти доктринального (наукового) тлумачення норм права. Особливість доктринального виду тлумачення полягає в тому, що він є результатом наукового пошуку, характеризується використанням наявних наукових методів, теорій або ж дається в процесі розробки й обґрунтування нової теоретичної концепції, а відтак вирізняється достатньою глибиною проникнення в об'єкт пізнання. Доктринальне тлумачення здійснюють здебільшого учені-юристи, науково-дослідні установи, використовуючи досягнення юридичної науки [142, с. 190]. У результаті виникають акти доктринального тлумачення: коментарі до законодавства, монографії, статті, лекції, виступи тощо [35, с. 182].

Хоча цей різновид неофіційних інтерпретаційних актів не є формально обов'язковим, однак роботи авторитетних науковців використовуються на практиці як орієнтири, а окремі доктрини стають основою правової політики держави, правотворчої діяльності державних органів [254, с. 182].

На сьогодні акти доктринального тлумачення не є обов'язковими та офіційними, але все ж таки мають досить важливе значення в юридичній практиці. Більшість юристів свого часу вивчали думки провідних учених. Як з'ясувалося, юристи-практики здебільшого звертаються до нових коментарів кодексів та законодавчих актів, вивчають монографії, дослідження, статті провідних науковців щодо правозастосування в конкретних галузях, що в підсумку впливає на формування їхньої правової культури, професійний досвід та діяльність із правозастосування [227, с. 126].

Акти доктринального тлумачення мають вагоме значення для правотворчої та правозастосовної практики, адже багато норм права трактуються в юридичній практиці саме так, як це робиться в юридичній науці. Останнім часом роль доктринального тлумачення права посилюється. Це пов'язано з тим, що юристи-вчені стали активніше залучатися до участі у правотворчому і правозастосовному процесах як розробники законопроектів, експерти, фахівці, консультанти [238].

Також науковці виділяють акти компетентного тлумачення норм права, проте вони визнаються не всіма вченими, а іноді ототожнюються з актами доктринального тлумачення [273, с. 260].

Насправді зв'язок компетентного тлумачення з доктринальним вельми тісний, оскільки ці види пізнавальної і роз'яснювальної діяльності в реальній практиці переплітаються і виступають в ролі комплексних, наділених властивостями інтерпретаційних актів. Однак немає підстав ототожнювати означені види інтерпретаційних актів [238, с. 42].

Акти неофіційного доктринального й компетентного тлумачення, не наділені їх творцями правом нормативності, проте фактично набувають цього права на практиці, оскільки для суб'єктів правозастосування вивчення коментарів, посібників стає потребою, а отже, і правилом [142, с. 194].

Акти компетентного тлумачення інколи називають актами професійного тлумачення норм права, проте їх потрібно розрізняти. Компетентне неофіційне тлумачення ширше за обсягом порівняно з професіональним неофіційним тлумаченням. Останнє входить до структури компетентного і відрізняється від інших видів компетентного неофіційного тлумачення тим, що займаються його здійснюють юристи-професіонали.

На думку Л. Соцуро, акт компетентного тлумачення може виходити не тільки від осіб, які мають юридичну освіту. Його автором може бути будь-який громадянин, що має заслужене суспільне визнання, авторитет у суспільному житті. Акти компетентного тлумачення можуть виходити від спеціалістів, які обізнані у сфері правового регулювання, які не є вченими: філософів, психологів, соціологів, журналістів, педагогів, юристів, письменників, громадських, юридичних та інших некомерційних організацій, колеги адвокатів, юридичних фірм і кооперативів тощо [266, с. 58].

Отже, акти тлумачення, як результат компетентного тлумачення, – це не у всіх випадках юридично правильне і бездоганне роз'яснення змісту норм права. Головне полягає в тому, що акти тлумачення виходять від суб'єкта, який має соціальне визнання, і тому є авторитетом для інших осіб.

Акти професійного тлумачення норм права ґрунтуються на професійних знаннях у сфері права, їх дають фахівці-юристи (посадові особи державного апарату, прокурори, судді, адвокати, працівники юридичних служб) під час прийому громадян [79, с. 312]. Цей акт тлумачення може реалізовуватися в рекомендаціях, у різноманітних посібниках, редакціях юридичних видань, радіо і телебачення, що ведуть спеціальні огляди та консультують щодо ефективного застосування норм права, що ґрунтується на практичному досвіді вищезазначених суб'єктів. Юрист за освітою, який, окрім того, обіймає високу посаду, завжди має більше шансів надати компетентне роз'яснення права. Професійне тлумачення завжди компетентне, але не будь-яке авторитетне роз'яснення засноване на професіоналізмі [142, с. 186].

Повсякденне тлумачення здійснюють учасники, що не мають юридичної освіти, не є спеціалістами у сфері юриспруденції. Їхня інтерпретаційна діяльність з тлумачення правових приписів не входить до структури їх професійних обов'язків. Побутове тлумачення – це правове явище, яке виражає правові почуття, емоції, уявлення, переживання, оціночні та інші судження, що відбуваються у сфері психіки громадян у зв'язку з використанням прав та обов'язків, ставленням до права загалом і до конкретного закону або підзаконного акта зокрема. Сутність актів повсякденного (побутового) тлумачення норм права полягає в тому, що вони є безпосередньою дійсністю процесу з'ясування і роз'яснення змісту правових норм без зв'язку з правозастосовною діяльністю. Такий вид інтерпретаційного акта має істотне значення для успішної реалізації громадянами своїх прав і законних інтересів.

Якість результату побутового тлумачення визначається рівнем правової культури громадян, посадових осіб, суспільства загалом. Воно спрямоване насамперед на себе і найближче оточення. Учасники відносин, спілкуючись на побутовому рівні, виробляють свої стереотипи поведінки у правовій сфері. У ході цього спілкування засвоюються одні й заперечуються інші правові приписи. У повсякденному тлумаченні правових приписів беруть участь не тільки

конкретні особистості, а й групи, колективи людей. Важливо, щоб у них було позитивне ставлення до права.

Наступним різновидом підсистеми неофіційного тлумачення є акти неофіційного казуального тлумачення. Їх можна визначити як роз'яснення змісту правової норми щодо конкретних обставин справи, що не має обов'язкового значення для інших справ. Правове регулювання акта казуального тлумачення обмежується тільки рамками конкретних обставин. Така думка в нашій літературі є переважальною, вона відповідає інтересам зміцнення законності і заснована на принципі індивідуалізації у правозастосовній діяльності. Проте в юридичній літературі існує й інша позиція: прецедент у нас хоча не творить права, однак у разі неодноразового застосування спричиняє якісні зміни наявної юридичної практики [142, с. 194].

Важливою є така класифікація актів офіційної інтерпретації: акти буквального тлумачення, поширювального тлумачення і обмежувального тлумачення. Ця класифікація є вагомим для юридичної практики у зв'язку з тим, що залежно від обсягу тлумачення вирішуються питання про можливість застосування норм у конкретній ситуації. При цьому найважливішою умовою реалізації процесу тлумачення є неухильна і точна відповідність змісту правової норми [125, с. 55].

В актах буквального тлумачення зміст норми права чи іншого юридичного припису збігається з формою текстуального та іншого зовнішнього вираження цього припису.

Акти поширювального тлумачення містять результат інтерпретаційної практики, при якому дійсний зміст правового припису ширший від його текстуального чи іншого виразу.

В актах обмежувального тлумачення дійсний зміст нормативно-правового або іншого припису вузьчий, ніж його текстуальне або інше зовнішнє вираження [233, с. 48].

За предметом тлумачення виокремлюють нормативні акти, які містять тлумачення норм права, викладених у нормативно-правових актах, інших

джерелах права, та індивідуальні інтерпретаційні акти, предметом тлумачення яких є індивідуальні юридичні акти (рішення суду, правочини) [255, с. 147].

За сферою дії акти офіційного тлумачення поділяються на: роз'яснення державного значення, дія яких поширюється на всю територію держави; акти тлумачення регіонального характеру; акти тлумачення локального (місцевого) застосування.

Інтерпретаційні акти можуть бути розділені на види залежно від належності тлумачних норм до приватного чи публічного права; національного чи міжнародного; матеріального чи процесуального права.

Залежно від предмета правового регулювання можна виділити конституційно-правові, цивільно-правові та кримінально-правові акти тлумачення [274, с. 161].

Важливе значення для юридичної практики має класифікація інтерпретаційних актів за структурними елементами норм, що роз'яснюються: акти тлумачення гіпотези норми права; акти тлумачення диспозиції норми права; акти тлумачення санкції норми права; комплексні акти тлумачення, у яких роз'яснюється зміст декількох елементів правової норми [125, с. 55].

За юридичною формою в юридичній літературі інтерпретаційні акти розрізняють як: постанови, роз'яснення, ухвали, листи, інструкції [214, с. 185].

У правовій літературі відзначено два різновиди актів тлумачення:

1) інтерпретаційні акти правотворчості – нормативні юридичні акти, видані у процесі автентичного чи делегованого тлумачення;

2) інтерпретаційні акти правозастосування – специфічні правові акти, що містять правила застосування норм права, сформульовані внаслідок узагальнення досвіду їхньої практичної реалізації [275, с. 123].

У цьому підрозділі охарактеризовано окремі види актів тлумачення норм права. Зазначимо, що існують інші критерії класифікації інтерпретаційних актів. Це пов'язано насамперед з тим, що у правознавстві не існує єдиної думки щодо юридичної природи цих актів. Тому науковці по-різному трактують видову характеристику актів тлумачення норм права.

Висновки до Розділу 2

Для з'ясування змісту актів тлумачення норм права у дисертації виділено та проаналізовано їхні основні ознаки. На підставі цього запропоновано адаптоване до особливостей офіційного та неофіційного тлумачення інтегративне визначення поняття «акт тлумачення норм права» – це результат інтелектуально-вольової діяльності суб'єкта тлумачення, спрямований на роз'яснення дійсного змісту норми права третім особам задля забезпечення єдності у правильному розумінні і реалізації чинних норм права.

Функції актів тлумачення норм права визначено як відносно відокремлені напрямки однорідного прогресивного впливу актів тлумачення норм права на свідомість і поведінку людей, у яких виявляється їх природа, відображається загальносоціальна і спеціально-юридична роль у правовому регулюванні суспільних відносин. Виокремлено та схарактеризовано специфічні функції актів офіційного та неофіційного тлумачення норм права, як-от: пізнавальна функція, функція підвищення рівня правової культури, функція конкретизації, пояснювально-роз'яснювальна функція, функція забезпечення єдності законності, функція заперечення довільного застосування нормативних приписів, функція сигналізування про наявні недоліки в нормативно-правових актах, правозабезпечувальна функція, функція обґрунтованості акта тлумачення (мотивувальна), компенсаційна функція, регулятивна функція, охоронна функція, прогностична функція, контрольна функція.

Розглянуто проблему внутрішньої будови актів офіційного та неофіційного тлумачення норм права та зауважено, що її розв'язання має важливе практичне значення. Розуміння особливостей структури актів тлумачення норм права збагачує фахівців знаннями, що дають змогу забезпечити правильність та ефективність інтерпретаційної діяльності.

Проаналізовано генетичну, функціональну, горизонтальну і вертикальну, тимчасову, просторову, стохастичну та інші різновиди структури актів тлумачення норм права.

Доведено, що акти офіційного та неофіційного тлумачення повинні мати визначені реквізити, які відображають їхню юридичну природу, сферу дії. Визначено, що наявність в акті тлумачення норм права тих чи інших структурних елементів залежить від різних об'єктивних і суб'єктивних чинників, які впливають на весь процес інтерпретаційної діяльності.

Обґрунтовано підстави групування актів тлумачення норм права, проаналізовано наукові підходи щодо розуміння цього питання. Вказано, що здійснюючи поділ інтерпретаційних актів на види, потрібно виходити з їх найзагальніших ознак. Зокрема, на підставі сукупної характеристики за суб'єктами і юридичними наслідками докладно розглянуто акти офіційного та неофіційного тлумачення норм права. Зазначено, що офіційні акти тлумачення за ступенем конкретизації поділяються на нормативні (загальні) та казуальні; залежно від повноважень суб'єктів щодо тлумачення – на автентичні та легальні (делеговані). Зважаючи на статус суб'єктів тлумачення, виявлено особливості актів судового та адміністративного тлумачення. З-поміж видів актів неофіційного тлумачення норм права проаналізовано, зокрема, особливості актів компетентного (професійного) тлумачення, актів доктринального (наукового) тлумачення та актів повсякденного (буденного) тлумачення норм права.

Запропоновано оновлений підхід до розуміння інших видів актів офіційного та неофіційного тлумачення норм права, згрупованих за різними критеріями, зокрема, за: повноваженням та правовим статусом суб'єкта тлумачення; обсягом тлумачення; юридичною формою акта тлумачення; предметом правового регулювання; галузевою належністю інтерпретованої норми; сферою дії та юридичною силою актів тлумачення тощо.

РОЗДІЛ 3

ДІЯ АКТІВ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

3.1 Оприлюднення актів тлумачення норм права

Щоб забезпечити дотримання норм права, вони мають бути відомі всім. Це стосується не тільки законів, а й актів тлумачення норм права, які також заторкують значне коло громадян та груп населення. В основі цього правила – презумпція, згідно з якою об'єктивна неможливість дізнатися зміст актів тлумачення логічно повинна звільняти від обов'язку їх виконання. Право на інформацію про нові акти тлумачення – це одне з визнаних міжнародною спільнотою прав людини. Держава зобов'язана поважати це право і сприяти його реалізації [186].

Загальнотеоретичні питання оприлюднення актів тлумачення норм права на сьогодні ні у вітчизняній, ні в зарубіжній юридичній науці не вивчено. Можна хіба що згадати дослідження, які стосуються діяльності Конституційного Суду України та органів конституційного контролю (нагляду) зарубіжних країн, де цьому аспекту проблеми автори приділяють буквально кілька рядків [291, с. 72; 230, с. 150; 9, с. 118].

Трохи більше уваги приділено порядку опублікування актів тлумачення судів загальної юрисдикції та господарських судів (див., напр.: [66, с. 101–104; 287, с. 311–14]).

Оприлюднення (обнародування), або промульгація акта, дуже давня проблема, яка постає щонайменше з часів виходу плебсу в Римі. Хоч би якою очевидною та невідкладною здавалася ця вимога, треба визнати, що вона зумовлена принципом граничної корисності. Справді, було б безглуздо намагатися ознайомити кожного громадянина з повним значенням кожного закону або інтерпретаційного акта, який теоретично можна до нього застосувати [279, с. 52–53]. Тому перш ніж переходити до дослідження цього аспекту проблеми, потрібно уточнити основні терміни. Тим паче, що в юридичній літературі і в законодавстві щодо цього є істотні суперечності.

Насамперед встановимо співвідношення понять «офіційне оприлюднення» та «офіційне опублікування» [117, с. 40].

Під поняттям «офіційне опублікування» варто розуміти розміщення прийнятого (виданого) акта тлумачення в офіційному друкованому виданні [117, с. 40].

Зауважимо, що в межах ст. 94 Конституції України поняття «офіційне оприлюднення» та «опублікування» постають як синоніми. Теоретично оприлюднення норми, мета якого – довести її до відома адресатів, може передувати в часі її офіційному опублікуванню. Ознайомившись з оприлюдненою нормою, адресат у разі потреби може отримати її офіційний текст з належного джерела. Про застосування юридичної норми мова може йтися лише за наявності факту оприлюднення її офіційного тексту. Тому законодавець має пов'язувати часові межі дії юридичної норми саме з її офіційним опублікуванням в належному джерелі, а не з її оприлюдненням у засобах масової інформації [117, с. 41].

Під оприлюдненням (обнародуванням) інтерпретаційного акта розуміють доведення його тексту до загального відома, саме тексту, а не змісту. Текст же акта тлумачення може бути доведений до загального відома різними способами, як-от через: оголошення його по радіо чи телебаченню, розміщення на відповідних сайтах, опублікування (надрукування) в тих чи інших виданнях (свого часу використовувались і такі, скажімо, способи публічного ознайомлення з текстом документу, як оголошення його оповісником, вивішування в людних місцях) [81].

Офіційним оприлюдненням акта тлумачення можна вважати:

– доведення до загального відома змісту акта тлумачення з метою інформування про його прийняття та створення умов для ознайомлення з його змістом, що полягає у відповідній інформації, яка містить повний і гарантовано точний текст прийнятого закону;

– доведення його до відома громадськості, громадян і відповідних державних органів шляхом розміщення прийнятого акта тлумачення у певному друкованому виданні. В окремих випадках він може бути опублікований і в

інших друкованих засобах, обнародуваний по телебаченню, радіо, переданий телеграфом, розісланий відповідним державним органам і громадським організаціям;

– доведення до відома громадян і державних органів від імені Президента України повного і точного тексту закону державною мовою шляхом його опублікування в офіційному друкованому виданні. Ці видання визначені Указом Президента України від 10 червня 1997 р. «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності» [201].

Щодо неофіційного оприлюднення акта тлумачення в засобах масової інформації, то воно здійснюється у вигляді повідомлень про їх видання чи викладення їх змісту в неофіційних друкованих виданнях, радіо- і телепередачах, у наукових виданнях [170, с. 327].

Для актів офіційного тлумачення обов'язковим способом передання гласності є публікація, тобто поширення актів тлумачення за допомогою засобів масової інформації [75, с. 327]. Тепер їх друкують в офіційних збірниках.

Відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації», доступ до інформації, яка зазначена в актах офіційного або неофіційного тлумачення, забезпечується шляхом:

1) систематичного та оперативного оприлюднення інформації: в офіційних друкованих виданнях; на офіційних веб-сайтах в мережі Інтернет; на інформаційних стендах; будь-яким іншим способом;

2) надання інформації за запитами на інформацію [186].

Офіційне друковане видання – періодичне друковане видання, в якому здійснюється офіційне оприлюднення документів держави чи певної установи (законів, рішень, офіційних оголошень тощо). Може бути у формі газети, журналу, бюлетеня, альманаху тощо [161].

Офіційні друковані видання України:

1. «Офіційний вісник України».
2. Газета «Урядовий кур'єр».

3. Офіційними друкованими виданнями, у яких оприлюднюються закони та акти тлумачення Верховної Ради України, є газета «Голос України», «Відомості Верховної Ради України».

4. Офіційним друкованим виданням, у якому оприлюднюються закони, акти тлумачення Президента України, є інформаційний бюлетень «Офіційний вісник Президента України».

5. Акти Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України можуть бути в окремих випадках офіційно оприлюднені через телебачення і радіо.

Інтерпретаційні акти можуть бути опубліковані в інших друкованих виданнях лише після їх офіційного оприлюднення. Акти тлумачення, опубліковані в інших друкованих виданнях, мають інформаційний характер і не можуть застосовуватися як офіційні [201].

Відповідно до ч. 7 ст. 31 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» вищий спеціалізований суд має офіційний друкований орган та може бути співзасновником інших друкованих видань. У ньому відповідно до ч. 3 ст. 37 цього Закону публікуються матеріали судової практики вищого спеціалізованого суду та інших судів відповідної судової юрисдикції, матеріали з питань організації діяльності судів відповідної судової юрисдикції та інші матеріали [207].

Згідно із ст. 46 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» Верховний Суд України має офіційний друкований орган, у якому публікуються матеріали судової практики Верховного Суду України та інших судів загальної юрисдикції, матеріали з питань організації діяльності судів загальної юрисдикції та інші матеріали [207].

Верховний Суд України має офіційний друкований орган, який видає «Вісник Верховного Суду України» та «Рішення Верховного Суду України»:

– «Вісник Верховного Суду України» є загальнодержавним офіційним спеціалізованим виданням, основні завдання якого полягають в оперативному доведенні до судів усіх рівнів роз'яснень Пленуму Верховного Суду України, інформуванні суддів про напрямки судової практики, нове законодавство, хід

судово-правової реформи, найважливіші події, що відбуваються в судах України, органах суддівського самоврядування. Відповідно до Постанови Президії ВАК України журнал є науковим фаховим виданням.

– «Рішення Верховного Суду України» – це методичне видання. У ньому публікують у систематизованому вигляді найактуальніші судові рішення – ухвали судових палат та рішення у справах, що виникають з адміністративних правопорушень. Обов'язковим компонентом видання є алфавітно-предметний покажчик опублікованих у ньому матеріалів [87, с. 146].

Один із діючих вищих спеціалізованих судів України – Вищий Господарський Суд України має такі офіційні видання: «Вісник Вищого Господарського Суду України» та «Збірник рішень Вищого Господарського Суду України».

Офіційними виданнями Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ є «Часопис цивільного і кримінального судочинства» «Кримінальне судочинство. Судова практика у кримінальних справах» «Цивільне судочинство. Судова практика у цивільних справах» [162].

Акти тлумачення у вигляді рішень і висновків Конституційного Суду України наступного робочого дня після їх підписання офіційно оголошує головуєчий на пленарному засіданні суду. Це оголошення є офіційним оприлюдненням рішення, висновку суду, передбаченим ст. 67 Закону України «Про Конституційний Суд України» [194].

Рішення і висновки Конституційного Суду разом з окремою думкою суддів Суду публікуються у «Віснику Конституційного Суду України» та інших офіційних виданнях України (наприклад, у газетах «Голос України», «Урядовий кур'єр», у щотижневому збірнику актів законодавства «Офіційний вісник України» тощо).

Зауважимо, що в Законі України «Про Конституційний Суд України» не передбачено, з якого саме часу рішення та висновки Суду набувають чинності, що й дає підстави для дискусій. Наприклад, існує думка про те, що рішення та висновки Суду набувають чинності лише з моменту їх опублікування. В основі цього міркування лежить обставина, що вони підлягають публікації у «Відомостях

Верховної Ради України» та в «Голосі України», яка дозволяє вважати моментом набуття сили саме момент їх опублікування в цих офіційних виданнях [163, с. 30].

Цю думку легко спростувати, оскільки науковці не враховують норм параграфу 57 Регламенту Конституційного Суду України. У цьому параграфі, зокрема, зазначено, що рішення і висновки Суду офіційно оголошує головуючий на пленарному засіданні Суду [218].

Це оголошення, відповідно до вказаної норми, є офіційним оприлюдненням рішення, висновку Суду, передбаченим ст. 67 Закону України «Про Конституційний Суд України». Щобільше, наведене положення Регламенту не суперечить ст. 152 Конституції України про те, що закони, інші правові акти або їхні окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Судом рішення про їх неконституційність. Отже, акт тлумачення у вигляді рішень та висновків Суду вступає в дію з моменту їх оголошення головуючим на пленарному засіданні Суду, оскільки воно (оголошення) є офіційним [163, с. 30].

Публікуючи акт нормативного тлумачення, вказують такі його реквізити, як: вид; найменування; дата прийняття; посадова особа, яка його підписала; місце; дата підписання; реєстраційний номер [76, с. 327].

Існують й інші форми проголошення актів тлумачення, крім офіційного їх опублікування. Офіційні та неофіційні акти тлумачення, що вимагають термінового і широкого оприлюднення, разом з опублікуванням в офіційних виданнях можуть бути оприлюднені по радіо і телебаченню, а також в Інтернеті. Акти тлумачення норм права, які не мають загального значення, підлягають розсилці певному колу органів та організацій. Акти нормативного тлумачення можуть бути опубліковані в інших друкованих виданнях, передані каналами зв'язку тощо. Ніщо не заважає їх опублікувати й у вигляді окремого видання. Однак ці варіанти опублікування не визнаються офіційними [76, с. 327].

Крім того, пунктом 1 Постанови Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2004 р. № 150 «Про офіційне оприлюднення регуляторних актів, прийнятих місцевими органами виконавчої влади, територіальними органами центральних

органів виконавчої влади та їх посадовими особами, і внесення змін до Порядку оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади» встановлено, що регуляторні акти, прийняті Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими, районними, районними у м. Києві та Севастополі державними адміністраціями, а також територіальними органами центральних органів виконавчої влади в Автономній Республіці Крим, областях, м. Києві та Севастополі, районах, районах у м. Києві та Севастополі та їх посадовими особами, офіційно оприлюднюються в офіційних друкованих виданнях або друкованих засобах масової інформації відповідно Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських, районних, районних у м. Києві та Севастополі державних адміністрацій [196].

Акти Верховної Ради, Президента України та Кабінету Міністрів України, які не мають загального значення чи нормативного характеру, можуть не публікуватися за рішенням відповідного органу. Ці акти тлумачення та акти тлумачення з обмежувальними грифами офіційно оприлюднюються шляхом надіслання відповідним державним органам та органам місцевого самоврядування, а вже ті доводять їх до відома підприємств, установ, організацій та осіб, на яких поширюється їх чинність [176].

Акти тлумачення у вигляді судових рішень відповідно до законодавства проголошуються негайно після виходу суду з нарадчої кімнати, де це рішення було ухвалено (постановлено). Ухвали, прийняті в судовому засіданні без виходу до нарадчої кімнати, також оголошуються негайно після їх постановлення. Головуючий у судовому засіданні роз'яснює зміст рішення. Проголосити – означає офіційно виголосити, прилюдно (публічно) довести до загального відома відповідну інформацію, рішення тощо. Проголошення судового рішення – обов'язкова дія суду. Навіть якщо судовий розгляд кримінальної справи відбувся у закритому судовому засіданні, судові рішення проголошується прилюдно з пропуском інформації, для дослідження якої проводилося закрите судові засідання та яка на момент проголошення судового рішення підлягає подальшому захисту від розголошення [98, с. 793–974].

Проголошенню інтерпретаційного акта у формі вироку у кримінальній справі закон надає певну урочистість, адже він ухвалюється іменем України. З уваги на це всі присутні в залі засідання мають заслуховувати вирок стоячи. Відхилення від цих правил допускається з дозволу головуючого в судовому засіданні (наприклад, за відповідного дозволу особи, яким через поганий стан здоров'я важко стояти, можуть заслуховувати вирок сидячи) [98, с. 974].

Проголошення вироку полягає в зачитуванні його повного тексту. Не можна проголосити лише окремі його частини (наприклад, резолютивну частину) або не проголосити якісь обставини тощо. Якщо обвинувачений не володіє державною мовою, то після проголошення вироку перекладач роз'яснює йому зміст резолютивної частини судового рішення. Копія вироку рідною мовою обвинуваченого або іншою мовою, якою він володіє, у перекладі, що засвідчений перекладачем, вручається обвинуваченому. Отже, під час проголошення вироку в такому випадку присутність перекладача є обов'язковою. Суд не повинен проголошувати вирок за його відсутності [98, с. 974].

Існують акти тлумачення, які містять інформацію з обмеженим доступом: 1) акти тлумачення з конфіденційною інформацією; 2) акти тлумачення з таємною інформацією; 3) акти тлумачення зі службовою інформацією.

Обмежене оприлюднення та обмежений доступ до таких актів тлумачення здійснюється відповідно до законодавства України, зважаючи на те, що:

1) це виключно в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку задля запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя;

2) розголошення інформації може завдати істотної шкоди цим інтересам;

3) шкода від оприлюднення такої інформації більша за суспільний інтерес в її отриманні.

Інтерпретаційні акти, які містять інформацію з обмеженим доступом, має надавати розпорядник інформації, якщо він правомірно оприлюднив її раніше та

якщо немає законних підстав для обмеження в доступі до такої інформації, які існували раніше [186].

Доцільно на веб-сайті оприлюднювати найбільш запитувану інформацію за власною ініціативою розпорядника навіть без законодавчої вказівки щодо цього, бо такий підхід оптимізує його роботу через зменшення потоку запитів на інформацію. Тобто, крім виконання вимог з приводу оприлюднення інформації за Законом України «Про доступ до публічної інформації» та іншим законодавством (напр., Постановою КМУ № 3 від 4 січня 2002 р.), розпорядник самостійно може визначити додаткові види відомостей, що підлягають оприлюдненню на його веб-сайті [186].

Акти тлумачення індивідуальної дії, що не мають загального характеру, відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації» обов'язково повинні бути оприлюднені. Згідно з п. 2 ч. 1 ст. 15 цього Закону розпорядники інформації зобов'язані: оприлюднювати акти тлумачення індивідуальної дії (крім внутрішньоорганізаційних), прийняті розпорядником проекти рішень, що підлягають обговоренню, інформацію про нормативно-правові засади діяльності. На практиці багато хвилювань серед правозахисників викликає те, що органи влади використовують непередбачені законодавством позначки «опублікуванню не підлягає» та «не для друку», якими фактично засекречуються тексти окремих актів. Щобільше, навіть після введення в дію Закону України «Про доступ до публічної інформації» Кабінет Міністрів України й надалі використовує ці грифи [34, с. 11].

Якщо орган влади не оприлюднив акт тлумачення, який вас цікавить, можна звернутися спочатку з інформаційним запитом про отримання такого документа (на підставі ст. 19 Закону України «Про доступ до публічної інформації»), а в разі відмови – з позовом до суду. Суд має право витребувати оспорюваний документ і перевірити правомірність присвоєння йому обмежувального грифу, аналізуючи зміст і дотримання процедури (ведення журналу тощо). Також можна оскаржувати до суду, в прокуратуру чи вищий орган сам факт неоприлюднення акта [34, с. 11].

У законодавстві порядок (процедура) оприлюднення цих актів чітко не визначено, що на практиці призводить до численних зловживань з боку органів місцевої виконавчої влади.

Практичне значення має розмежування офіційного та неофіційного оприлюднення. Неофіційне оприлюднення є способом інформування населення про зміст прийнятих актів тлумачення, але не може використовуватися для офіційного застосування. Це означає, що органи державної влади не мають права посилатися на текст офіційно неоприлюдненого акта у своїх рішеннях, вимагати його виконання чи притягати на його підставі до юридичної відповідальності. Так само не можуть на нього посилатися й громадяни для обґрунтування своїх вимог чи звернень у суді, чи інших органах державної влади.

Ще одним спірним питанням є сам термін «оприлюднення», визначення якого законом також не передбачено. Ось чому державні адміністрації та органи місцевого самоврядування трактують його кожен на власний розсуд, коли визначають, які акти і як оприлюднювати. Таких способів виникло кілька, і кожен з них заслуговує на розгляд.

Розміщення прийнятих актів тлумачення на інформаційних стендах. Інформаційні стенди дозволяють дуже швидко й економно оприлюднювати інформацію. Проте вони здебільшого розміщені в приміщеннях органів влади. Такий спосіб ознайомлення доступний для громадян, які проживають поруч із цим органом, працюють у ньому, або часто бувають там у справах. З кожним новим прийнятим актом інформація, що характеризує діяльність органу влади, змінюється. Це вимагає її систематичного оновлення.

Опублікування деяких актів тлумачення обласної державної адміністрації чи міської ради (зазвичай, інтерпретаційних актів регуляторного характеру) в різноманітних засобах масової інформації, за вибором самих органів в кожному окремому випадку. При цьому всі інші акти тлумачення залишаються неоприлюдненими. У такому випадку оприлюднення інтерпретаційних актів громадянин може ознайомитись з текстом лише тих актів, які чиновники бажають довести до відома населення, за умови, що знайде газету чи видання, де було опубліковано відповідний документ. Це суперечить вимогам багатьох нормативно-правових актів і порушує конституційні права людини.

Розміщення актів тлумачення тільки на офіційному веб-сайті цього органу. Міністерство юстиції України так роз'яснює цю процедуру: «офіційне

оприлюднення правових актів – це розміщення в офіційних друкованих виданнях правових актів». А також: «Законодавством України не передбачено офіційне оприлюднення правових актів (в тому числі актів тлумачення) органів державної влади та органів місцевого самоврядування в електронних засобах масової інформації». Водночас відповідно до роз'яснень Державного комітету інформатизації України «згідно чинного законодавства веб-сайти не відносяться до засобів масової інформації». Тож такий спосіб оприлюднення актів тлумачення можна використовувати лише як додатковий. І його можна зробити досить зручним і для населення, і для органів влади.

Теоретично для ознайомлення з діяльністю органів влади через офіційний веб-сайт потрібно мати доступ до мережі Інтернет, володіти навичками користування комп'ютером та мережею Інтернет. А службовцям достатньо лише створити офіційний веб-сайт та регулярно його наповнювати. Однак насправді не все так просто. Навіть якщо ви досвідчений користувач, ніхто не гарантує успіху в отриманні інформації. По-перше, веб-сайти органів влади часто поновлюються, змінюють свою структуру, тож на час реконструкції припиняють свою роботу. По-друге, вони оснащені здебільшого незручними пошуковими системами, або й взагалі їх не мають. По-третє, не всі органи влади мають свої офіційні веб-сайти і тільки поодинокі – на офіційному рівні закріпили домене ім'я. По-четверте, і найгірше, окремі акти тлумачення мають дивну здатність «зникати» з офіційного веб-сайту. Логічно, що за таких умов громадяни часто не можуть знайти потрібні їм документи. Такий спосіб є ненадійним.

Опублікування актів в офіційному друкованому виданні або, за його відсутності, у спеціально визначеному друкованому засобі масової інформації. Такий спосіб є найбільш доцільним, і має низку переваг:

- громадяни знають, які газети є офіційними виданнями місцевої адміністрації і де шукати необхідні нормативні акти (для цього видається окреме розпорядження органу). Опублікування інтерпретаційних актів в інших газетах чи виданнях не вважається офіційним оприлюдненням;

- розміщення кількох примірників випусків офіційних друкованих видань, наприклад, у центральних бібліотеках, дозволяє зробити їх доступними. Зручною також може бути передплата такого видання [34, с. 16].

- опублікування усуває будь-які суперечки з приводу вступу акта тлумачення в дію, офіційного тексту, і взагалі, дозволяє органу влади буквально виконати свій обов'язок про оприлюднення таких актів. У випадку відсутності офіційного оприлюднення через опублікування можна говорити про притягнення винних осіб до юридичної відповідальності за бездіяльність;

- для того, щоб публікувати акти тлумачення, орган влади не мусить утримувати своє власне видання, що є дорого для бюджету. Він може укласти договір з будь-яким засобом масової інформації на таке опублікування або об'єднуватися з іншими органами [34, с. 17].

Отже, оприлюднення (опублікування) має своєю метою довести до відома всіх зацікавлених громадян і посадових осіб змісту і форми ухвалених рішень, що, безумовно, відіграє вагомий роль для ефективної реалізації нормативних положень актами тлумачення, підвищення рівня правосвідомості та правової культури суб'єктів права, якості й ефективності правового регулювання суспільних відносин; зміцнення законності та стабільності правопорядку в суспільстві.

3.2 Дія актів тлумачення норм права в часі

Для того щоб досягнути правової визначеності, задекларованої у вступній частині нашої наукової розвідки, важливо, щоб суб'єкти права, здійснюючи ті чи інші юридично значущі дії, могли правильно оцінити можливі наслідки скоєних дій, встановити коло нормативних актів, які їх регулюють, та узгодити свою поведінку з нормативними приписами.

Тож щоб вирішити це завдання, потрібно чітко сформулювати правила дії нормативних правових актів, зокрема в часі (адже чинність нормативно-правових актів – це їх фактичний вплив на суспільні відносини у правових межах (див.: [301, с. 123]). Так, питання про дію правової норми в часі має велике практичне значення. Від його правильного вирішення досить часто залежить, який закон

застосовуватимуть до конкретних відносин, як будуть здійснюватися його приписи, які обов'язки і права матимуть сторони у правовідносинах, які терміни їхнього здійснення тощо [21, с. 8].

Відомо, що часові межі дії характеризуються моментом набуття чинності актом і моментом втрати ним юридичної сили [165, с. 106]. Акти тлумачення приймаються після вступу нового нормативного акта в силу, тобто після набуття «актом чинності». Однак між набуттям чинності нормативного акта, який підлягає тлумаченню, і самого акта тлумачення існує певний часовий проміжок.

Перш ніж розпочати розгляд дії актів тлумачення в часі, потрібно визначити відповідне поняття. На перший погляд, дію нормативного правового акта в часі можна визначити як регулювання ним відповідних суспільних відносин у певний проміжок часу. Однак акт тлумачення норми права (нормативно-правового акта) (або інтерпретаційний акт, як його ще називають) сам собою не може регулювати правовідносини. На підставі такого акта не можуть виникнути суб'єктивні права, юридичні обов'язки і відповідальність. Навіть ті вчені, які визнають такі акти джерелами права, вказують, що «судова правотворчість не має самостійного значення... носить вторинний, допоміжний характер, який полягає у внесенні у нормативну систему так званих вторинних нововведень» [93].

На нашу думку, акт тлумачення доповнює або уточнює певні елементи правової норми, найчастіше гіпотезу або диспозицію. Тож, за наявності акта офіційного нормативного тлумачення, акт, що підлягає тлумаченню, діє з урахуванням тих доповнень й уточнень, які внесені актом тлумачення. Тобто дія акта тлумачення в часі є регулюванням суспільних відносин нормативним актом, що підлягає тлумаченню з урахуванням конкретизаційних положень відповідного акта тлумачення в певний проміжок часу.

Проблема дії правової норми в часі, зокрема акта тлумачення норм права, тривалий час була «білою плямою в юридичній науці». Нині вона досить актуальна, оскільки акти тлумачення застосовуються до відносин, що мають місце в період від введення їх в дію до втрати ними сили.

Загалом же, щоб зрозуміти будь-яку проблему, не лише правову, важливо починати з її «коріння», із зародження самої ідеї, вивчення поступового її розвитку від самого початку. Вивчення історії розвитку інституту дії актів тлумачення норм права в часі має істотне значення для розуміння багатьох теоретичних і практичних питань [112].

Створення теорії дії актів тлумачення в часі у західній правовій системі відносять до періоду існування Римської імперії. У глибинах античності можна знайти зародки всіх сучасних теорій, які є основою та першоджерелами дослідження і творення правових явищ, принципів, норм, юридичних фактів та самого права. Перша згадка про дію правового акта в часі міститься в промовах Марка Тулія Цицерона: *Lex prospicit, non respicit* (закон дивиться вперед, а не назад). Відповідно до тодішніх поглядів на право, закон не підлягав застосуванню до завершених справ, а тільки до тих, що були в провадженні, незалежно від часу виникнення визрілих відносин.

Будь-який інтерпретаційний акт має межі своєї чинності. Дія інтерпретаційного акта в кожній державі визначається порядком набуття чинності акта тлумачення та моментом припинення його юридичної сили. Здебільшого акти тлумачення приймають після набуття чинності нового нормативного акта, тобто минає певний час [53, с. 137].

Дія акта офіційного тлумачення в часі починається з моменту набуття ним чинності – календарної дати, з якої суб'єкти права (органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, інші фізичні і юридичні особи тощо) повинні керуватись ним, виконувати і додержувати його приписів.

Дія акта тлумачення норм права в часі визначається моментом набуття ним чинності та моментом припинення його дії. Момент вступу інтерпретаційного акта в дію пов'язаний з тим, який з правових актів є об'єктом інтерпретаційної практики [92, с. 654]. Акти тлумачення набувають чинність:

- з моменту прийняття;
- з моменту опублікування;

– з моменту, передбаченого в самому нормативно-правовому акті, що тлумачиться, чи в супроводжувальному акті про порядок введення цього нормативного акта в дію;

– по закінченню встановленого терміну після його опублікування (наприклад, для законів України це 10-денний строк, якщо в законі чи постанові про проведення його в дію не вказаний момент набуття законом чинності);

– з моменту фактичного отримання акта тлумачення виконавцями (якщо цей акт не підлягає опублікуванню);

– з виникненням певних обставин (проголошення війни, надзвичайного стану тощо);

– з дати реєстрації (затвердження) акта тлумачення [35, с. 129–130].

Встановлення точного строку вступу в силу актів тлумачення важливе тому, що саме з цього моменту їх приписи підлягають виконанню.

Правозастосовні акти, які слугують об'єктом тлумачення, вступають в юридичну (законну) силу, як відомо, з моменту їх прийняття, підписання, затвердження, отримання адресатом, настання певних обставин, після закінчення певного строку, з конкретної дати, встановленої самим суб'єктом правозастосування, з моменту, зазначеного в реалізованому нормативному правовому акті [73, с. 415].

Сфера дії правотлумачних актів збігається зі сферою дії витлумачених норм та не може бути ширшою за неї. Дія інтерпретаційних актів у часі визначається чинністю норм права, що підлягають тлумаченню.

Порядок і терміни набуття чинності правовими актами визначено в законодавстві кожної держави. У нас ці правила сформульовані насамперед у Конституції України, де вказано, що закони й інші правові акти, що визначають права та обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення в порядку, встановленому законом [91].

Отже, у Конституції України порядок набуття чинності правовими актами викладено лише в загальних рисах. Ба більше, у Конституції є пряма вказівка на необхідність прийняти з цього питання спеціальний закон. На жаль, в Україні такого закону поки ще немає [57, с. 292]. Зараз із цього питання діють Укази Президента України від 10 червня 1997 р. № 503/97 «Про порядок офіційного

оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності» [201] та від 3 жовтня 1992 р. № 493/92 «Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади» [184].

Інтерпретаційні акти діють разом з витлумаченими нормами, від моменту набуття ними чинності [57, с. 437].

Трапляються випадки, коли нові нормативні акти (особливо великі або такі, що містять істотні зміни щодо раніше прийнятих норм права) не завжди вводяться в дію з таким розрахунком, щоб усі зацікавлені особи могли заздалегідь ознайомитися з новим актом, за потреби привести у відповідність з ним, підготувати і прийняти передбачені новим нормативним актом акти нижчої юридичної сили. Останнє призводить до того, що в суб'єкта права існує право чи обов'язок щодо вчинення передбачених законом дій, однак немає механізму реалізації цього права або обов'язку. Відтак органи, до компетенції яких віднесено тлумачення нормативних актів, повинні мати достатньо часу, щоб підготувати відповідні акти тлумачення.

Прикладом несвоєчасного прийняття акта, який встановлює механізм реалізації права, може бути відсутність упродовж тривалого часу закону, що регулює реалізацію права громадян призовного віку на проходження альтернативної служби, у разі, якщо проходження військової служби суперечить їхнім переконанням.

Свою лепту у вирішення питань про напрямки дії актів тлумачення в часі вніс Конституційний Суд України в Рішенні у справі про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів від 9 лютого 1999 р. № 1-рп/99 [224].

У цьому рішенні зазначається, що перехід від однієї форми регулювання суспільних відносин до іншої може здійснюватися, зокрема, негайно (безпосередня дія), шляхом перехідного періоду (ультраактивна форма) і шляхом зворотної дії (ретроактивна форма). Оскільки тлумачення не виходить за межі правових норм, а лише розкриває їх дійсне значення, то інтерпретаційні акти мають зворотну силу (ретроактивна форма), межі якої визначаються моментом набрання чинності юридичним актом, що підлягає тлумаченню. Ця особливість відрізняє акти тлумачення норм права від нормативно-правових актів, які не

можуть мати зворотну дію, крім випадків, коли це прямо передбачено законом та відповідає правовим принципам. Так, якщо правова норма застосовувалася в кримінальному праві в одному значенні, а згодом Пленум Верховного Суду або Конституційний Суд дав тлумачення в іншому значенні, то в разі зміни покарання у бік пом'якшення, наприклад, у випадку перекваліфікації даного діяння, такий акт тлумачення повинен мати зворотну силу [216, с. 651].

Коли говорять про зворотну силу закону, то мають на увазі, що закон поширює свою дію на суспільні відносини, які виникли до його створення, причому зворотна дія надається законом на необмежений час. Під час тлумачення зворотна (ретроактивна) дія виявляється в тому, що правовідносини, які виникли під дією певної правової норми, повинні розвиватися і реалізовуватися відповідно до змісту цієї норми, який їй надається актом офіційного тлумачення. Однак при тлумаченні його дія може бути ретроактивною тільки до моменту, коли норма, що підлягає тлумаченню, вступила в силу [130, с. 162].

Тому одна із специфічних ознак актів тлумачення – це можливість дії їх зворотної сили. Наприклад, якщо правову норму застосовували в кримінальному праві в одному значенні, а згодом Пленум Верховного Суду України або Конституційний Суд України витлумачив її в іншому, то в разі зміни покарання у бік пом'якшення, наприклад, у випадку перекваліфікації цього діяння, такий акт тлумачення повинен мати зворотну силу [216, с. 643].

Якщо норма права за будь-яких причин не діяла до видання акта її офіційного тлумачення, то після його видання діятиме відповідно до наданого офіційного роз'яснення її дійсного змісту. Зовсім інша справа, коли норма права реалізується зі змістом, який відрізняється від того, що роз'яснюється в акті її офіційного тлумачення.

В інтерпретаційному акті може бути прямо вказано на необхідність перегляду раніше ухвалених рішень, які не відповідають викладеному в ньому тлумаченню норм права. Так, відповідно до наданого тлумачення, Конституційний Суд України в Рішенні у справі за зверненням жителів міста Жовті Води від 25 грудня 1997 р. зазначив, що ухвали судів про відмову в прийнятті позовних заяв жителів міста

Жовті Води до Кабінету Міністрів України про виконання зобов'язань, які виникли у зв'язку з придбанням облігацій Державної цільової безпроцентної позики 1990 р., та відшкодування моральної шкоди підлягають перегляду в порядку, встановленому Цивільним кодексом України [57, с. 438].

Оскільки інтерпретаційні акти мають зворотну дію, момент набрання ними чинності не має такого принципового значення, як момент набуття чинності закону. Тому, наприклад, Конституційний Суд України у одних своїх рішеннях вказує, що вони набирають чинності з дня їх офіційного оприлюднення, а в інших обходить це питання мовчанням [122, с. 61].

Відповідно до Закону України «Про Конституційний Суд України», рішення Конституційного Суду України підписуються не пізніше як сім днів після їх прийняття, оприлюднюються наступного робочого дня після їх підписання і публікуються у «Віснику Конституційного Суду України» та в інших офіційних виданнях України (ст. 67). Копії рішень Конституційного Суду наступного робочого дня після їх офіційного оприлюднення спрямовуються суб'єктові права на конституційне подання чи конституційне звернення, з ініціативи якого розглядалася справа, до Міністерства юстиції України, а також в орган влади, що прийняв правовий акт, який був предметом розгляду в Конституційному Суді України (ст. 70) [194].

Більшість учених, наприклад, А. Піголкін, підтримуючи безумовний ретроактивний ефект офіційного тлумачення норм права, по суті, визначають наведені дії певних суб'єктів, які реалізовували або застосовували відповідні норми права як такі, що не відповідають дійсному змісту норми права, а прийняті ними документи – не є дійсними [167, с. 124]. Інші автори, такі як А. Тілле, зазначають, що зворотна сила офіційного тлумачення не завжди призводить до суспільно виправданих наслідків [260, с. 74]. Тому вони пропонують обмежувати зворотну дію офіційного тлумачення в певних випадках, наприклад, коли це передбачено рішеннями та вироками, що набули законної сили. Із цим не погоджується болгарський науковець Б. Спасов, мотивуючи тим, що для обмеження ретроактивного ефекту офіційного

тлумачення нема легальних підстав, тож доцільним вважає скасовувати ретроактивний ефект, якщо для цього є законні підстави [239, с. 57].

На думку вітчизняного науковця Ю. Власова, офіційне тлумачення має діяти з моменту набуття юридичної сили нормою права, дійсний зміст якої роз'яснюється у відповідному акті. Водночас, коли норма права вже діє і реалізується не з тим змістом, що роз'яснюється в акті офіційного тлумачення, і при цьому офіційне тлумачення такої норми погіршує правове становище суб'єктів суспільних відносин, надане роз'яснення має діяти з моменту опублікування офіційного тлумачення. Цей принцип, по-перше, повніше захищатиме права і свободи особи; по-друге, запобігатиме випадкам видання нових норм права чи внесення змін і доповнень до вже наявних як їх офіційного тлумачення [38, с. 106].

Усі акти тлумачення за часовим критерієм (тривалістю їх дії) можна поділити на два види:

а) акти тлумачення з невизначеним строком дії, для яких не встановлено кінцевого моменту їх дії;

б) акти тлумачення тимчасової дії, тривалість якої залежить від різних заздалегідь визначених обставин [124, с. 156].

Дія акта тлумачення норм права в часі завершується з моментом припинення дії нормативного акта, що є об'єктом тлумачення (календарної дати, з якої нормативний акт остаточно втрачає чинність) [255, с. 98]. Традиційно в юридичній літературі наводять такі підстави припинення дії актів тлумачення:

- закінчення строку дії нормативно-правового акта, який є об'єктом тлумачення;

- зміна обставин акта тлумачення, на які він був розрахований, тобто зникнення тих суспільних відносин, на які поширювався інтерпретаційний акт [44, с. 129] (наприклад, втратили свій сенс і тому припинили дію акти періоду Великої Вітчизняної війни після її закінчення);

- визнання судами офіційних актів тлумачення неконституційними, незаконними або такими, що не відповідають правовому акту вищої юридичної сили (наприклад, рішення може приймати Конституційний Суд України);

- скасування інтерпретаційного акта іншим актом тлумачення [255, с. 98–99].

Б. Спасов вважає, що звичайними і водночас найпоширенішими випадками зупинення дії акта тлумачення є скасування норми, яка тлумачиться. Оскільки те, що витлумачувалося, вже не існує, то стає безглуздом існування акта, яким давалося тлумачення. Зміна норми може призупинити дане їй тлумачення, коли зміна заторкнула ту частину правового припису, яка свого часу зумовила необхідність офіційної інтерпретації. Однак можливо, що відповідна норма змінена або скасована, але акт тлумачення зберігає свою силу і значення (наприклад, зі зміною норми збережеться незмінною та її частина, якій було дано тлумачення). При повному скасуванні будь-якого правового припису тлумачення може зберегти свою силу і значення, якщо стосується певних термінів, понять або інститутів. Зрозуміло, це не загальнозначуще явище, а радше виняток, утім, це можливо. Щобільше, тлумачення скасованої правової норми може в деяких випадках допомогти з'ясувати нові правові правила поведінки, які покликані регулювати аналогічні суспільні відносини або стосуються інститутів, що пов'язані зі скасованими [239, с. 238].

Що стосується припинення дії акта тлумачення, то він перестає діяти разом з відповідним нормативно-правовим актом. Наприклад, рішення Конституційного Суду України про офіційне тлумачення законів України втрачають свою силу, якщо закінчився строк, на який був прийнятий закон; або в разі скасування закону; або ж відбулася фактична заміна цього закону іншим, який регулює ті самі питання [139].

Конституційний Суд дійшов висновку, що органи місцевого самоврядування мають право ухвалювати рішення, вносити до них зміни та скасовувати їх на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією і законами, керуючись у своїй діяльності ними та актами Президента, Кабінету Міністрів [223].

Це впливає з правової позиції Конституційного Суду України, за якою конкретна сфера суспільних відносин не може бути водночас врегульована

однопредметними нормативними правовими актами однакової сили, які за змістом суперечать один одному. Звичайно, є практика, коли наступний у часі акт містить пряме застереження щодо повного або часткового скасування попереднього. Загальновизнаним є й те, що з прийняттям нового акта, якщо інше не визначено самим цим актом, автоматично скасовується однопредметний акт, який діяв у часі раніше [242, с. 532–533].

Конституцією встановлено правило, за яким рішення органів місцевого самоврядування з мотивів їх невідповідності Конституції чи законам зупиняються у встановленому законом порядку з одночасним зверненням до суду (ч. 2 ст. 144). Цей конституційний припис конкретизовано в ч. 10 ст. 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», де акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування через їх невідповідність Конституції або законам визнано незаконними в судовому порядку [242, с. 532–533].

У Законі України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» [188] органу місцевого самоврядування надано право за його ж ініціативою переглянути, зупинити дію та скасувати власний регуляторний акт (ч. 1, 2 ст. 11). Зі змісту Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [208] випливає, що органи місцевого самоврядування у місячний строк повинні усунути виявлені Уповноваженим з прав людини порушення прав і свобод людини та громадянина (п. 11, ст. 13; ч. 3, ст. 15), тобто скасувати або змінити свої рішення. У Законі України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» визначено право органів місцевого самоврядування привести у відповідність із законодавством прийняті ними рішення з питань регулювання земельних відносин, використання та охорони земель (абзац 2 п. «б» ст. 6), тобто змінити власні акти. Законом України «Про звернення громадян» [191] встановлено право органів місцевого самоврядування скасовувати, або змінювати, або оскаржувати рішення (абзац 5 ч. 1 ст. 19).

На думку судді Конституційного Суду України у відставці А. Стрижака, системний аналіз наведених положень Конституції та законів України дає

підстави вважати, що за органами місцевого самоврядування законодавець закріплює право на зміну та скасування власних рішень. Таке право впливає із конституційного повноваження органів місцевого самоврядування самостійно вирішувати питання місцевого значення, ухвалюючи рішення, що є обов'язковими до виконання на відповідній території. Адже вони є суб'єктами правотворчості, яка передбачає право формування приписів, їх зміни, доповнення чи скасування [242, с. 532–533].

В усіх випадках втрата чинності інтерпретаційного акта відбувається після того, як відповідний нормативно-правовий акт фактично вичерпав себе, орган, який його видав, дійшов висновку, що немає потреби в регулюванні конкретних суспільних відносин. При цьому не потрібно приймати спеціальний акт про зупинення або відновлення дії інтерпретаційного акта.

Підсумовуючи, зазначимо, що акти тлумачення норм права, які приймає Конституційний Суд України в межах його компетенції, з погляду дії в часі досить схожі на нормативні акти, однак вони вступають в дію до їх опублікування, що неприпустимо для нормативних актів. Окрім того, ці акти можуть діяти по-іншому, у деяких випадках навіть так, як не характерно для нормативних актів. Якщо акт тлумачення прийнятий до введення в дію нормативного акта, він починає діяти з тієї ж дати, що й нормативний акт. Акт тлумачення має мінімальну зворотну силу, якщо він прийнятий пізніше від нормативного правового акта. Саме тому вважаємо, що для того, аби якнайповніше забезпечити єдність законності, потрібно в процесуальному законодавстві України передбачити можливість перегляду за нововиявленими обставинами судових актів судів загальної юрисдикції та господарських судів у разі, якщо ухвалений після вступу відповідного судового акта в законну силу акт автентичного або легального тлумачення застосованого в конкретній справі нормативного акта витлумачений інакше, ніж він витлумачений судом, який видав акт тлумачення.

Призупинення або відновлення дії нормативного акта спричиняє відповідно призупинення або поновлення акта тлумачення норми права. У разі припинення дії

нормативного акта шляхом його скасування, фактичної заміни, закінчення терміну дії акт його тлумачення й надалі діє, якщо в новому нормативному акті містяться аналогічні норми. Із припиненням дії нормативного правового акта шляхом визнання його нечинним у судовому порядку відповідні положення акта його тлумачення припиняють діяти з того ж моменту, що й відповідний нормативний акт. Акт тлумачення може бути змінений або скасований, навіть якщо витлумачений нормативний правовий акт не змінюється. При цьому акт тлумачення в новій редакції має зворотну силу.

Отже, дія акта тлумачення норми права в часі – це регулювання суспільних відносин тлумаченим нормативно-правовим актом з урахуванням інтерпретаційних положень відповідного акта тлумачення у визначений період часу.

Акти тлумачення діють у часі за загальними правилами дії нормативних правових актів, однак питання про зворотну силу має бути врегульоване нормативно, оскільки правових приписів із цього питання в чинному законодавстві немає. Питання про дію актів тлумачення в часі має не тільки важливе наукове, а й практичне значення, дозволяючи вносити ясність і чіткість у правове регулювання суспільних відносин, забезпечення прав і свобод людей, їх колективів та організацій, сприяти підвищенню якості й ефективності інтерпретаційного та інших різновидів юридичної практики, зміцненню законності і правопорядку в державі. Тому вважаємо, що приймаючи та тлумачачи норми права, потрібно зважати на описані вище проблеми й уникати причин їх виникнення.

3.3 Дія актів тлумачення норм права у просторі

Просторова (територіальна) чинність актів тлумачення норм права характеризується обсягом того фізичного простору, у межах якого на відповідних суб'єктів права поширюється формальна обов'язковість таких актів.

Однак на доктринально-науковому рівні це важливе питання або взагалі не розглядають у вітчизняній та зарубіжній літературі, або виділяють йому кілька рядків. Легковажне ставлення до цієї теми демонструє, наприклад, видатний болгарський учений-юрист Б. Спасов. Він пише: «Питання дії указів про тлумачення в просторі не викликає яких-небудь проблем» [239, с. 230]. А ось О. Черданцев у праці 1979 р. про дію інтерпретаційних актів у просторі навіть не згадував, натомість вже 2003 р. цьому питанню приділяє багато уваги. Він, зокрема, зауважує: «Дія інтерпретаційних актів у просторі відповідає дії в просторі актів, що підлягають тлумаченню. У разі застосування іноземного закону він розуміється згідно з офіційним тлумаченням відповідної держави. Інтерпретаційний акт фактично супроводжує інтерпретований ним закон при перетині ним кордону» [287, с. 304]. Насправді ж у теоретичному і практичному сенсі все набагато складніше, ніж здається вищезазначеним авторам. Не зовсім зрозумілим є, наприклад, саме визначення поняття «простір». У відомому словнику С. Ожегова слово «простір» має три значення: 1) об'єктивна реальність, форма існування матерії, що характеризується протяжністю та обсягом; 2) проміжок між чим-небудь, місце, де що-небудь вміщається; 3) поверхня, земельна площа [157, с. 540].

В енциклопедіях та енциклопедичних словниках простір розглядають як загальну форму існування матеріальних об'єктів і процесів, що характеризують їх структурність, протяжність, об'єктивність, єдність перервності і неперервності [236, с. 283]. У філософії простір досліджують, як правило, у зв'язку з тимчасовими параметрами системи [3, с. 367–374; 11; 49; 69, с. 259–263; 137; 138; 160, с. 124–127; 240, с. 276–285; 277, с. 541–542]. Так, аналіз відповідних філософських праць дозволяє нам виділити загальні і специфічні (локальні) властивості простору.

Отже, охарактеризуємо загальні властивості простору. Передусім, це, звісно, протяжність, яка б означала розташування й існування різних елементів, можливість додавання до кожного елемента інших елементів або зменшення їх кількості. Протяжною можна вважати будь-яку систему, у якій можлива зміна характеру зв'язків і взаємодій, складових її елементів, їх кількості, взаємного розташування і якісних особливостей. Це означає, що протяжність тісно пов'язана зі структурністю систем, що мають атрибутивний характер. Водночас простору властива відносна безперервність, що виявляється в окремому існуванні об'єктів і систем, які мають певні розміри та межі, в існуванні різноманіття структурних рівнів з різними просторовими відносинами.

Загальною властивістю простору, що виявляється на всіх структурних рівнях, є тривимірність, яка характеризує протяжність і структурність об'єкта, співіснування та взаємодію його елементів у різних системах. З протяжністю простору нерозривно пов'язані його метричні властивості, особливості зв'язку просторових елементів, порядок та кількість цих зв'язків.

До специфічних властивостей простору різноманітних систем відносять симетрію і асиметрію, конкретні форми і розміри, місце розташування, відстань між об'єктами, межі, що відокремлюють різні системи. Усі ці властивості залежать від структури і зовнішніх зв'язків об'єктів, швидкості їх руху, характеру взаємодії із зовнішнім середовищем. Простір кожної матеріальної системи принципово, але не безперервно, переходить у простір іншої системи, яка може відрізнятися за локальними та іншими властивостями. Відтак відбувається зв'язок усього реального простору, його невичерпність у кількісних і якісних масштабах.

У вітчизняній юридичній літературі цей аспект проблеми розглядають, як правило, щодо дії тільки нормативно-правових актів [14; 26; 27; 44; 72; 108; 260] чи галузевих норм у просторі.

Відомий французький учений-юрист Ж. Карбоньє поряд з поняттям «соціальний простір» виділяє поняття «правовий простір», вважаючи останнє психологічною конструкцією, у якій люди важливіші, ніж визначені території.

Зокрема, він пише: «Ми стверджуємо про правовий простір в тому ж сенсі, як кажуть про соціальний простір. Обидва ці поняття не повинні розумітися в прямому, матеріальному сенсі, бути, так би мовити, «прикріплені до ґрунту» [72, с. 177]. Звичайно, природною основою правового простору є територія, тобто певна, обмежена частина землі, на якій відбуваються відповідні події. Ідея юридичного плюралізму в її застосуванні до відмінностей негеографічного порядку (наприклад, класові відмінності, вікові відмінності тощо) припускає, що в одному й тому самому місці може існувати кілька правових просторів. Це означає, що жодна з наявних систем не має своєї території. «Правовий простір – це психологічна конструкція, – пише автор. – Він окреслений мережею правовідносин. Для того щоб склався правовий простір, люди важливіші, ніж територія, але, зрозуміло, не ізольовані індивіди, а люди, які пов'язані між собою й утворюють певні групи» [72, с. 177]. Зазначені положення вимагають, на наш погляд, деяких уточнень. По-перше, територія не обмежується тільки частиною землі. По-друге, важко погодитися з тим, що жодна з наявних систем не має власної території. Як ми вже відзначали, більшість філософів визнає, що простір є абсолютним атрибутом будь-якої системи, володіє об'єктивністю і певною незалежністю від свідомості людини. Міркування Ж. Карбоньє можна пояснити хіба тим, що сучасна наука ще не сформулювала просторово-часових відносин для біологічних та соціальних систем, хоча окремі випадки таки вивчено. Безумовно, ідея про існування правового (економічного, політичного, соціального, національного, культурного, морального, психологічного тощо) простору, без сумніву, є плідною та вимагає її розробки не тільки в межах правовідносин, взаємодії соціальних груп, але й набагато ширше.

На нашу думку, правовий простір – це все-таки певна територіальна межа, у якій існує і функціонує правова система (її елементи, частини, сторони тощо), здійснює свою юрисдикцію держава, окремі органи державної влади та місцевого самоврядування, суб'єкти господарювання та інші недержавні організації.

Ми вважаємо, що загальним принципом (юрисдикційною презумпцією) для правових актів, а також і актів тлумачення норм права, потрібно визнавати їх

дію в конкретних територіально-просторових межах. Це положення застосовують до нормативно-правових актів, воно закріплене в українському законодавстві та в міжнародних актах.

Територіальний принцип дії нормативних правових актів та актів тлумачення норм права впливає також зі ст. 2 Конституції України, згідно з якою суверенітет України поширюється на всю її територію, а територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною. Відповідно до ст. 13 Конституції України, земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності українського народу [91].

Під територією вітчизняні вчені розуміють різні простори земної кулі з її суходутною і водною поверхнею, надрами і повітряним простором, а також космічний простір і небесні тіла, що в ньому знаходяться. За основними типами правового режиму всю територію поділяють на три класи: 1) державна територія; 2) території з міжнародним режимом; 3) території зі змішаним режимом [14, с. 18]. Державна територія – це така територія, яка перебуває під суверенітетом конкретної держави, що здійснює в її межах свого верховенства. Належність і верховенство є основними ознаками державної території. Території з міжнародним режимом – це простір за межами державної території, що не належить жодній державі окремо, а перебуває в загальному користуванні відповідно до міжнародних норм, принципів права та договорів (відкрите море, повітряний простір над ним і глибоководне морське дно за межами континентального шельфу). Територія зі змішаним режимом – це континентальний шельф і виняткова економічна зона. Ці простори не перебувають під суверенітетом конкретних держав і не входять до складу державних територій, але кожна прибережна держава має суверенні права на розвідку і видобування природних ресурсів прилегло до нього континентального шельфу та виключної економічної морської зони. Обсяг прав і обов'язків щодо цих територій визначають міжнародні норми і договори, зокрема Конвенція про континентальний шельф 1958 р. [89] і Конвенція ООН з морського права 1982 р.

[88]. У межах своїх повноважень кожна держава видає закони, регулюючи згадані види діяльності (наприклад, в Україні 4 листопада 1991 р. було прийнято Закон України «Про державний кордон» з подальшими змінами і доповненнями) [183].

Загалом державний кордон України, якщо іншого не передбачено міжнародними договорами України, встановлюється:

- на суші – по характерних точках і лініях рельєфу або ясно видимих орієнтирах;

- на морі – по зовнішній межі територіального моря України;

- на судноплавних річках – по середині головного фарватеру або тальвегу річки; на несудноплавних річках (ручаях) – по їх середині головного рукава річки; на озерах та інших водоймах – по прямій лінії, що з'єднує виходи державного кордону до берегів озера або іншої водойми. Державний кордон України, що проходить по річці (ручаю), озеру чи іншій водоймі, не переміщується як при зміні обрису їх берегів або рівня води, так і при відхиленні русла річки (ручаю) у той чи інший бік;

- на водосховищах гідровузлів та інших штучних водоймах – відповідно до лінії державного кордону України, яка проходила на місцевості до їх замовлення;

- на залізничних і автодорожних мостах, греблях та інших спорудах, що проходять через прикордонні ділянки судноплавних річок (ручаїв), – по середині цих споруд або по їх технологічній осі, незалежно від проходження державного кордону України на воді [92, с. 16–17].

До території держави, на яку поширюється чинність її нормативно-юридичних актів та актів тлумачення, зазвичай відносять й територію її закордонних посольств, консульств, представництв, місій, територію її літаків, які знаходяться за межами держави, територію її торговельних кораблів у відкритому морі (в океані), а також військових кораблів, що перебувають за кордоном [214, с. 135].

До території держави прирівнюють морські та річкові судна (військові та торговельні), що законно несуть прапор своєї держави, які перебувають у відкритому морі і, за деякими винятками, в іноземних портах. До території держави

прирівнюють і повітряні та космічні апарати, що несуть розпізнавальний знак своєї держави, а також деякі інші об'єкти (трубопроводи та інші споруди), які належать державі і розташовані в межах так званої міжнародної території [124, с. 158].

На основі норм і принципів міжнародного права, різноманітних міжнародних угод територією України вважають також військово-морські кораблі, що знаходяться під її прапором або розпізнавальним знаком у територіальних водах або порту іноземної держави, або у відкритому морі; морські та річкові судна торговельного та іншого призначення, що знаходяться у відкритому морі під прапором України; повітряні кораблі з розпізнавальними знаками України; об'єкти (супутники, кораблі, станції тощо, запуснені в космічному просторі) тощо.

У межах нашого дослідження варто зауважити, що під час встановлення та реалізації правових режимів кордону велику роль відіграють саме акти тлумачення норм права, які дозволяють усунути окремі неточності, суперечності, колізії та інші недоліки між сторонами. Цей аспект проблеми є, насамперед, предметом науки міжнародного права і не є безпосередньою метою нашого дослідження. Утім, зауважимо. Як ми вже зазначали, акти тлумачення норм права у вітчизняній літературі поділяють на акти, що діють на території всієї держави, і роз'яснення, що мають локальну сферу застосування [132, с. 96–100]. Цей підхід вважаємо занадто абстрактним. У цьому випадку не враховано дії українського законодавства і відповідних актів тлумачення норм права на території зарубіжних країн, а також того, що загальновизнані принципи і норми міжнародного права та міжнародні договори відповідно до ч. 2 ст. 9 Конституції України є частиною національного законодавства України, тобто вони є складовими елементами правової системи нашої держави.

Тлумачення міжнародного договору має здійснюватися відповідно до Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. (розділ 3; ст. 31–33) [37]. Згідно з п. «б» ч. 3 ст. 3 Конвенції під час тлумачення міжнародного договору разом з його контекстом має враховуватися практика застосування договору, яка встановлюється угодою учасників щодо акта його тлумачення. Україна, як учасник Конвенції про захист прав та основних свобод людини, визнає

юрисдикцію Європейського суду з прав людини обов'язковою з питань тлумачення і застосування Конвенції та протоколів у випадках передбачуваного порушення Україною положень цих договірних актів, коли це порушення відбулося після набуття ними чинності (ст. 1 Закону України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції») [203]. Тому застосування судами цієї Конвенції має здійснюватися з огляду на практику Європейського суду з прав людини, щоб уникнути будь-якого порушення Конвенції в захисті прав людини та основних її свобод.

У цьому сенсі певний інтерес становить питання про просторову сферу дії актів тлумачення Суду Європейського Співтовариства, – коли будь-який з національних судів звертається до нього (Суду ЄС) з проханням розглянути юридичну справу в преюдиційному порядку. Строго кажучи, у цьому випадку немає сторін юридичного спору, процесуальні дії проводяться не задля розгляду спору сторонами; Суд ЄС бачить своє завдання в наданні допомоги національному суду. Отже, сторони спору в національному суді не можуть взяти на себе ініціативу і національний суд починає процедуру, передаючи питання на розгляд Суду ЄС, і рішення останнього повертається національному суду, де потім процес триває автоматично. Те, що відбувається в Суді ЄС – тільки фрагмент слухання в національному суді. Сторони юридичної суперечки в національному суді не можуть звертатися з проханням про перегляд судового рішення або про його тлумачення. Однак це має право зробити національний суд, він може прийняти рішення про повторну передачу питання на розгляд для ухвалення рішення з уваги на новий аспект або звернутися з проханням роз'яснити початкове рішення.

Із цього приводу слушною є думка російського вченого В. Карташова, який вважає, що межі дії інтерпретаційних актів у просторі зумовлені, по-перше, територіальною дією нормативно-правових актів; по-друге, місцем і роллю суб'єктів інтерпретаційної діяльності в ієрархії визначених органів; по-третє, компетенцією відповідних суб'єктів інтерпретаційної діяльності [73, с. 414].

Загалом дія акта тлумачення норм права у просторі відбувається відповідно до територіальних та екстериторіальних принципів права [232, с. 378].

Територіальна дія інтерпретаційного акта окреслена територією держави (Україна), або окремого регіону (Автономної Республіки Крим), або адміністративно-територіальної одиниці (обласного, районного, міського масштабу), тобто тією територією, на яку поширюються владні повноваження органу, що його видав (підприємства, установи тощо) [232, с. 378].

В енциклопедичному словнику екстериторіальність означає (франц. *exterritorialite*, від латин. *ex* – поза і *territorialis* – той, що стосується території) [36, с. 246] – вилучення, звільнення певних територій держави від дії її законів та поширення замість цього на зазначені території законів інших держав. Наприклад, дипломатичне представництво, консульські приміщення та архіви консульства іноземної держави, військові частини (військово-морські бази), літаки та кораблі, що перебувають на території іноземної держави за спеціальним дозволом [124, с. 158].

Зауважимо, що нині в умовах світової глобалізації економічних процесів стрімкого розвитку набувають взаємовідносини між державами та їх громадянами в різноманітних сферах життя, еміграції та імміграції, правове регулювання яких не може підпорядковуватися одній правовій системі. Це стосується правовідносин з іноземним елементом, тобто таких, суб'єктом яких є іноземна фізична або юридична особа; або об'єктом яких є річ, яка перебуває за кордоном; або у випадку, коли юридичні факти, з якими пов'язані виникнення, зміна чи припинення правовідносин, мають місце за кордоном. Такі правовідносини не можуть бути локалізовані в межах системи законодавства однієї держави. Будь-яка держава в такому випадку стикається з проблемою вибору: або застосувати власне законодавство, або дозволити врегулювати відповідні відносини згідно із законодавством іншої зацікавленої в такому врегулюванні держави. Вибір, відзначимо, держава здійснює лише добровільно. Водночас на сьогодні жодна держава, по суті, не може відмовитися застосовувати іноземні правові акти, оскільки відмова в застосуванні у

відповідних випадках іноземних законів може викликати відповідні заходи з боку інших держав. Окрім того, у деяких випадках для держави доцільніше застосовувати іноземне законодавство, ніж національне [117, с. 66].

Тобто екстериторіальність означає, що на території держави визначається і застосовується законодавство іншої держави. Однак застосування іноземного законодавства, а отже, і визнання принципу екстериторіальності, є винятком, що можливий лише в міжнародних та міждержавних відносинах. Екстериторіальність ґрунтується на добровільності та взаємності держав [217, с. 266–267]. Заразом потрібно відзначити, що наявність у певних відносинах іноземного елемента не призводить до автоматичного застосування іноземного законодавства. Дозвіл на застосування іноземного права дає саме національний законодавець, тому формально-юридичною підставою визнання і застосування права іноземної держави на своїй території є відповідні положення закону або відповідні міжнародно-правові договори. Імовірні випадки, коли держава може використовувати іноземне законодавство і в односторонньому порядку, сподіваючись, що у випадку виникнення аналогічних відносин на території іноземної держави правове регулювання відбуватиметься відповідно до її законодавства [217, с. 66].

Найчіткіше територіального принципу дотримано в таких галузях, як конституційне, адміністративне, кримінальне, процесуальне право, а дія екстериторіального принципу простежується в цивільному, торговельному, сімейному праві. Отже, держава дозволяє собі відходити від принципу територіальної дії акта тлумачення здебільшого у приватноправових відносинах. Підставою для такого вибору може бути безпека держави, основи встановленого в ній правопорядку тощо. Так, у ст. 12 Закону України «Про міжнародне приватне право» вказано, що норма права іноземної держави не застосовується, якщо це може призвести до наслідків, явно несумісних з основним правопорядком (публічним порядком) України [117, с. 66].

Отож, аналіз зазначених вище теоретичних джерел і матеріалів інтерпретаційної та інших різновидів юридичної практики засвідчує, що було б

доцільно в самих актах тлумачення вказувати просторові сфери їх дії. Це додало б зрозумілості і чіткості правовому регулюванню поведінки людей, їх колективів та організацій, забезпечення різноманітних прав та інтересів суб'єктів, зміцнення законності та правопорядку в суспільстві. Просторові межі дії інтерпретаційних актів визначаються відповідними межами правової норми, що тлумачиться. Як носії прецеденту тлумачення, інтерпретаційні акти можуть бути використані і за межами їх безпосередньої територіальної сфери дії. Крім того, якщо виникає потреба звернутися до законодавства іноземної держави, то воно повинно застосовуватися відповідно до того тлумачення, яке має місце в державі, що безпосередньо прийняла нормативно-правовий акт.

3.4 Дія актів тлумачення норм права за колом осіб

Усі автори, що досліджують правову природу актів тлумачення норм права, як самостійний критерій їх класифікації вказують, зокрема, на коло осіб, яким ці акти адресовані, однак розглядають це питання буквально на одній-трьох сторінках [5, с. 311; 289, с. 300, 303–304]. На нашу думку, цей аспект проблеми настільки різноманітний, теоретично і практично важливий, що ми вирішили приділити йому більше уваги.

Дію актів тлумачення норм права за колом осіб характеризують відповідно до того, на яких саме суб'єктів права поширюється формальна обов'язковість юридичних норм, зміст яких пояснено в інтерпретаційних актах. Ця юридична властивість таких актів значною мірою визначається чинністю у часі та чинністю у просторі, адже будь-який суб'єкт не може не перебувати на якійсь території (де поширюється або ж не поширюється чинність акта) і не діяти в певному часі (на який також поширюється чи не поширюється чинність акта). І все ж чинність акта тлумачення за колом суб'єктів не збігається повністю, не ототожнюється із двома попередніми виявами його чинності [215, с. 135].

За загальним принципом, чинність законодавства держави поширюється на всіх осіб, що перебувають на її території. Це зумовлено, зрозуміло, суверенністю

державної влади. У такий спосіб реалізуються насамперед засади рівності всіх людей перед законом, незалежно від їх біологічних і соціальних властивостей. І це найбільше відповідає концепції основоположних прав кожної людини, засадам верховенства права [215, с. 135].

У контексті цих міркувань, варто навести думку Б. Малишева, який дію актів тлумачення за колом осіб розглядає у трьох аспектах: особливості дії акта тлумачення щодо іноземців, які перебувають на території держави; обмеження щодо дії акта тлумачення на окрему категорію осіб; правила визначення осіб, на яких поширює свою дію акт тлумачення [117, с. 69].

Коло осіб, які підпадають під дію нормативного акта, визначається обсягом і специфікою правового статусу суб'єктів.

За характером політико-правового зв'язку суб'єкта з державою розрізняють:

а) нормативні акти загальної дії, які поширюються на всіх осіб, що перебувають на території держави (Конституція України [91]);

б) нормативні акти, які поширюються тільки на громадян конкретної держави (Закони України «Про політичні партії України» [198], «Про вибори Президента України» [181]);

в) нормативні акти, які поширюються на іноземних громадян та осіб без громадянства (Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» [199]) [57, с. 296].

Керуючись позицією О. Скакун щодо дії нормативних актів за колом осіб, дію актів тлумачення за колом осіб можна визначити залежно від обсягу їх правового статусу:

а) загальної дії – поширюються на всіх осіб, що перебувають на території держави: громадяни, іноземні громадяни; особи без громадянства (апатриди), особи з подвійним громадянством (біпатриди), біженці; почесні громадяни, усі внутрішньодержавні, спільні, іноземні, міжнародні організації, які не послуговуються правом екстериторіальності. Тут виявляється тісний зв'язок дії акта тлумачення за колом осіб та у просторі;

б) спеціальної дії – деякі інтерпретаційні акти поширюються на всіх індивідуальних і колективних суб'єктів певної держави, що діють у конкретній сфері суспільних відносин; інші охоплюють лише конкретну категорію осіб (пенсіонерів, військовослужбовців, лікарів, учителів та ін.);

в) виняткової дії – поширюються на осіб, що тимчасово перебувають на території держави (іноземних громадян та осіб без громадянства). Так, іноземним громадянам не надаються окремі права і на них не покладаються певні обов'язки: обирати і бути обраними у представницькі органи країни, бути суддями, перебувати на службі у Збройних Силах [232, с. 379].

Дія акта тлумачення за колом осіб пов'язана також з наявністю чи відсутністю в осіб юридичного імунітету. Юридичний імунітет (від латин. *immunitas* – звільнення, свобода) означає повне або часткове звільнення його носія від поширення на його дії загальних правових норм. У міжнародному праві утвердилося поняття дипломатичного імунітету [57, с. 297].

До іноземців, які мають повний імунітет від юрисдикції України, належать глави дипломатичних представництв, члени дипломатичного персоналу представництв, члени сімей глав дипломатичного персоналу представництв і члени сімей дипломатичного персоналу представництв, представники іноземних держав (глави держав, урядів тощо), члени парламентських і урядових делегацій, працівники окремих міжнародних організацій. Проте на цих осіб не поширюється імунітет від цивільно-правових відносин як приватні особи з відповідними позовами, за умови, що це виходить за межі їх офіційних функцій [90, с. 139].

Обмежений дипломатичний імунітет мають дипломатичні кур'єри, члени адміністративно-технічного й обслуговуючого персоналу дипломатичних представництв, консульські посадові особи і консульські службовці, члени дипломатичного персоналу іноземних держав в інших країнах, які прямують транзитом через територію України, та інші особи. Ці особи звільняються від кримінальної відповідальності лише за дії, вчинені під час виконання їхніх обов'язків (ст. 37, 38 Віденської конвенції про дипломатичні зносини). Питання про кримінальну відповідальність осіб, що мають дипломатичний імунітет і

вчинили злочини на території України, вирішують дипломатичним шляхом (ч. 4 ст. 6 КК України).

Нормами національного законодавства можуть бути встановлені депутатський, президентський, суддівський та інші види імунітету [57, с. 297].

Дія акта тлумачення норм права за колом осіб органічно пов'язана з дією акта тлумачення в просторі (див. докладніше підрозділ 3.3). Територіальний принцип дії акта тлумачення у просторі має визначатися як поширення дії акта тлумачення на всіх осіб незалежно від їхнього громадянства, які перебувають на території держави. У демократичній державі іноземці за своїм правовим статусом прирівнюються переважно до громадян, за окремими, вказаними в законі винятками. Спеціальні правила для іноземців можуть встановлюватися також міжнародно-правовими договорами між державами.

Оскільки громадянство визначається як політико-правовий зв'язок між державою та особою, то логічним є те, що різниця в дії акта тлумачення щодо іноземців насамперед має зумовлюватися відсутністю в іноземних громадян відповідних політичних (і похідних від них) прав і кореспондуючих цим правам обов'язків. Разом з тим сучасні держави досить часто практикують встановлення обмежень для іноземців у сфері соціально-економічних прав [117].

Зауважимо, що дія акта тлумачення стосовно іноземців ґрунтується і на міжнародному праві, на основі принципу взаємності. Принцип взаємності в міжнародному праві спрямований на недопущення дискримінації стосовно громадян іноземних держав. Під цим принципом розуміють надання іноземним громадянам такого обсягу прав, який був би максимально наближений до того, який мають громадяни на території своєї держави. Відхід однієї держави від цього принципу має наслідком аналогічні дії іншої держави. Це положення підтверджує ч. 3 ст. 2 вже згаданого Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» [199], де вказано, що якщо іноземна держава встановила обмеження щодо реалізації прав і свобод громадянами України, Кабінет Міністрів України може прийняти акт тлумачення у вигляді рішення про встановлення відповідного порядку реалізації прав та свобод громадянами цієї

держави на території України. Цей акт тлумачення набуває чинності після його опублікування та може бути скасований, якщо зникнуть обставини, які й зумовили його прийняття (див.: [253, с. 207]).

Існують різні думки щодо дії актів за колом осіб. Деякі вчені, наприклад, О. Черданцев, вважають, що сфера дії акта офіційного тлумачення за колом осіб дорівнює сфері дії норми права, яку він тлумачить [286, с. 11]. Інші автори, такі як М. Авдюков, наполягають на тому, що окремі акти офіційного тлумачення, наприклад, видані вищою судовою владою, є не обов'язковими для певних суб'єктів, скажімо, судів, оскільки, по суті, є рекомендаціями [1, с. 28]. Позиція, яку підтримує А. Піголкін, полягає в тому, що акти офіційного тлумачення обов'язкові для виконання тими особами, які підлягають під юрисдикцію суб'єкта, що видав відповідний акт [166, с. 54].

Як бачимо, ця проблема є досить актуальною для теорії і практики, тому вимагає певного уточнення. У цьому випадку йдеться про формальну обов'язковість актів офіційного тлумачення правових норм [142, с. 109].

На думку Ю. Власова, сфера дії акта офіційного тлумачення формально не може дорівнювати сфері дії норми права, яку він тлумачить, оскільки обов'язковість правових норм походить із загальних принципів права та повноважень правотворчого суб'єкта, чого не можна сказати про акти офіційного тлумачення. Водночас помилково говорити про необов'язковість актів офіційного тлумачення. Правильнішим є твердження, що акти, які розглядаються, обов'язкові для виконання тими суб'єктами, які перебувають під юрисдикцією суб'єкта, що видав відповідний акт. Проте це також вимагає уточнення. Науковець вважає, що дія акта офіційного тлумачення поширюється на коло тих осіб, які визначені у відповідному повноваженні, що надається суб'єктові на офіційне тлумачення правових норм. Коли кола осіб не окреслено, дія акта поширюється на осіб, підпорядкованих суб'єктові, що надав офіційне роз'яснення дійсного змісту норми права, а також на осіб, для яких рішення вказаних суб'єктів є обов'язковими [38, с. 109].

Отже, можна відзначити, що дія актів тлумачення за колом осіб – це їх поширення на певні категорії суб'єктів права. Однак більшість вітчизняних

авторів вказує, що дія інтерпретаційних актів за колом осіб залежить від того, які перед нами акти тлумачення: загальні (нормативно-інтерпретаційні) або індивідуальні (казуальні). Вважається, що перші містять не персоніфіковані за колом осіб приписи і звернені до відносно не визначеного кола осіб. Так, С. Алексєєв пише, що «це роз'яснення (тлумачення. – Н. Л.), яке, як і норма права, має загальну дію, поширюється на невизначене коло осіб і, по суті, діє на необмежену кількість випадків» [5, с. 311].

В. Лазарев, своєю чергою, також зазначає, що результати нормативного тлумачення поширюються на невизначене коло осіб і випадків, тобто таке тлумачення, яке подібне до норми права [103, с. 58]. Тобто, на думку цього автора, тлумачення має загальний характер (загальну дію). Подібна правова позиція характерна і для представників інтерпретаційної практики. Так, М. Маркуш зазначає, що рішення Конституційного Суду України мають таку ж сферу дії за колом осіб, як і рішення нормотворчого органу, і, отже, таке саме, як і нормативно-правові акти, загального значення [121, с. 76–88].

Утім, із цього приводу є й низка заперечень. Зокрема, на думку В. Басай та С. Ковальчук, визнання рішень Конституційного Суду України як нормативно-правових актів суперечить легальному визначенню останніх, оскільки Конституційний Суд України відповідно до ст. 147 і 150 Конституції України [91] і ст. 1, 2 і 13 Закону України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 р. [194] не виступає суб'єктом нормотворення та не може приймати норм права прямої дії [20].

Подібної думки дотримується чимало теоретиків права та практичних працівників. Ми ж вважаємо, що це надто абстрактний підхід до дії актів тлумачення за колом осіб. Розгляньмо у зв'язку з цим приклади конкретних типів (видів і підвидів) інтерпретаційної практики, у яких реально розкриваються способи і засоби, що конкретизують цю позицію.

Так, у постановах Конституційного Суду України загальний характер актів тлумачення за колом осіб певною мірою деталізовано. Цей акт прямо може адресуватися, наприклад, Верховному Суду України і Вищому Господарському

Суду України. Однак побічно в коло адресатів потрапляють і відповідні нижчі суди, інші правозастосовні органи, українські громадяни, права і свободи яких потребують юридичного (насамперед судового) захисту, а також органи влади та місцевого самоврядування.

Чому йдеться про непрямую форму визнання зазначеного кола осіб у постановах Конституційного Суду України? Відповідь проілюструємо конкретним прикладом. Як правило, у постановах Конституційного Суду України наголошується, що безпосередньо з Конституції України не випливає положення про те, що суди мають право поза зв'язком з розглядом конкретної справи здійснювати контроль щодо нормативних актів і визнавати їх недійсними у зв'язку з невідповідністю іншому акту, що має більшу юридичну силу. Водночас Конституція України допускає право законодавця спеціально передбачати здійснення судами загальної юрисдикції та господарськими судами в порядку адміністративного судочинства повноважень з перевірки відповідності Конституції України нормативних актів нижчого рівня, закону, що має більшу юридичну силу, окрім Конституції України. Однак визнання нечинними згідно з Конституцією України актів нижчого рівня неможливе у зв'язку з нечіткою регламентацією процедури ухвалення таких рішень. Тобто у своїх постановах Конституційний Суд України, по суті, звертається до законодавця зняти наявні суперечності і внести ясність і чіткість у правове регулювання означених відносин, що мають місце у розв'язанні конкретного спору.

Нерідко акти тлумачення норм права поширюють свою дію на більш широке коло громадян, посадових осіб та організацій, ніж це зазначено в самих інтерпретаційних актах. Наприклад, формально Постанову Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 о. № 5 «Про судову практику у справах про хабарництво» адресовано судам загальної юрисдикції (у п. 1 прямо зазначено: «Звернути увагу судів на те, що згідно з чинним законом відповідальність за одержання хабара можуть нести лише службові особи. При вирішенні питання, чи є та або інша особа службовою, належить керуватися правилами, які викладено в пунктах 1 і 2 примітки до ст. 364 Кримінального кодексу України

(2341-14). При цьому слід мати на увазі, що до представників влади належать, зокрема, працівники державних органів та їх апарату, які наділені правом у межах своєї компетенції ставити вимоги, а також приймати рішення, обов'язкові для виконання юридичними і фізичними особами незалежно від їх відомчої належності чи підлеглості») [206]. Однак фактично без зазначеної Постанови немислима діяльність співробітників органів внутрішніх справ, слідчих різних відомств, прокурорів тощо під час розгляду справ цієї категорії.

Так звана непряма форма визнання певного кола осіб в актах нормативного тлумачення, на наш погляд, не завжди є прийнятною, якщо зважати на те, що метою цих актів є усунути всі неточності, суперечності тощо в інтерпретаційних приписах. Тому перевагу потрібно віддати такому викладу тексту акта тлумачення, який прямо і чітко визначав би коло суб'єктів. Як приклад наведемо Постанову № 13 Пленуму Верховного Суду України від 3 березня 2000 р. «Про практику розгляду судами справ про корупційні діяння та інші правопорушення, пов'язані з корупцією» [200], роз'яснення якого поширюють свою дію на осіб, уповноважених на виконання функцій держави, ідеться про 1) державних службовців; 2) депутатів усіх рівнів; 3) сільських, селищних, міських голів та голів районних і обласних рад; 4) військовослужбовців (окрім тих, що проходять строкову службу) та інших осіб, які згідно з чинним законодавством притягаються до відповідальності за адміністративні правопорушення на підставі положень дисциплінарних статутів.

Заодно потрібно враховувати, що відповідальними за корупційні діяння згідно з чинним законодавством можуть бути лише спеціальні суб'єкти, а саме державні службовці, які є посадовими особами; 2) керівники міністерств і відомств, державних підприємств, установ та організацій чи їх структурних підрозділів; 3) особи, на яких покладено обов'язок складати протоколи про вчинення корупційних правопорушень або подавати ці протоколи до суду.

Окрім названих осіб, до суб'єктів корупційних правопорушень належать судді, прокурори, слідчі, особи рядового й начальницького складу органів внутрішніх справ, співробітники служби безпеки, посадові особи податкової

адміністрації та податкової міліції, митної служби й інших правоохоронних органів, перелічених у ч. 1 ст. 2 Закону України від 23 грудня 1993 р. «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» [182], а також працівники апарату суду, прокуратури й інших зазначених органів, уповноважені на виконання функцій держави.

Отже, з досліджених матеріалів інтерпретаційної практики можна висновувати про те, що пряма і чітка вказівка на перелік осіб в актах нормативного тлумачення є кращою, ніж непряма. Акт офіційного тлумачення поширює свою дію на ширше коло осіб, ніж це зазначено в самих актах. Наприклад, формально багато постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах адресовані судам загальної юрисдикції, однак фактично без зазначених актів немислима діяльність співробітників органів внутрішніх справ, прокурорів тощо. Так звана непряма форма визнання певного кола осіб в акті офіційного тлумачення, на наш погляд, не завжди постає прийнятною, якщо брати до уваги те, що метою цих актів є усунути всі неточності, суперечності в інтерпретаційних приписах. Тому перевагу потрібно віддавати такому викладу тексту акта офіційного тлумачення, який прямо і чітко визначав би коло адресатів.

У межах нашого дослідження дискусійним є також питання про дію за колом суб'єктів актів казуального тлумачення. Так, С. Алексєєв пише, що «розглянуті різновиди офіційного тлумачення невіддільні від конкретного випадку (казусу). Воно дається тільки стосовно до конкретної юридичної справи і не має якого-небудь загальнообов'язкового значення» [4, с. 164]. «Відмінною особливістю актів казуального тлумачення, – зазначає М. Тарасов, – є те, що вони мають індивідуальним характер» [248, с. 11–12].

Інша група вчених-юристів (А. Венгеров, В. Лазарев та ін.) наголошує, що й акти казуального тлумачення мають спільне юридичне значення. Так, В. Лазарев пише: «Видається неточним обмежувати дію казуального тлумачення одним випадком. Це слушно деякою мірою щодо тієї частини, у якій роз'яснюються конкретні суб'єктивні права та обов'язки. Однак дати тлумачення правовій норми тільки з одного приводу – неправильно і незаконно, оскільки

норма завжди розрахована на низку однорідних випадків. Сказати, що те чи інше тлумачення акта підходить до тих чи тих обставин і може не підійти до інших, які кваліфікуються по тому ж акту, – отже, стверджувати про двозначність закону» [104, с. 444]. Тобто, на думку В. Лазарева, вищі судові органи мають на меті визнавати поведінку суддів у вирішенні аналогічних питань. Нам видається, що істина в цій спірній ситуації – десь «по середині». Усе залежить від конкретних соціально-правових ситуацій та інших чинників (про це докладніше в четвертому розділі).

Справді, акти казуального тлумачення, наприклад, судових органів (касаційних, наглядових та апеляційних інстанцій), опубліковані в бюлетені Верховного Суду України та Віснику Вищого Господарського Суду України мають загальний характер якими нижчі суди керуються під час розгляду типових справ. Ігнорування результатів казуального тлумачення разом з іншими обставинами може послугувати підставою для скасування або зміни правозастосовних рішень судів нижчих рівнів. Наприклад, у своїй Постанові № 10 від 18 червня 1999 р. Пленум Верховного Суду України прямо вказав, що органи виконавчої влади належно не додержують положень ст. 130 Конституції України [91] та Законів «Про прокуратуру» [202], «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» [182], «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» [187]. Внаслідок тривалого ігнорування органами виконавчої влади вимог Конституції і законів України щодо забезпечення дійсної незалежності судів та захищеності суддів склалася вкрай небезпечна ситуація, яка ставить під сумнів можливість подальшого нормального здійснення судової діяльності із захисту прав і свобод громадян. Не враховується, що судді постійно перебувають у зоні конфліктів, зіткнення протилежних інтересів і пов'язаного із цим ризику, несуть велике психологічне і фізичне навантаження, зазнають погроз, посягань на життя, здоров'я, честь, гідність, майно з боку зацікавлених у розгляді тієї чи іншої справи осіб [189]. У зв'язку із цим Пленум Верховного Суду України постановив роз'яснити судам, що умисне невиконання вимог вищеозначених законів щодо забезпечення

фінансування судів та належних умов для їх функціонування і діяльності суддів за певних обставин можна розглядати як вияв неповаги до суду. Якщо є відповідні ознаки, такі дії можуть утворювати склад посадового злочину або злочину, передбаченого ст. 80-3 чи ст. 80-4 Кримінального кодексу України [97]. Отже, якщо об'єктом казуального тлумачення виступає рішення правозастосовного органу і з цього приводу виноситься й оголошується (але не публікується) відповідна дефініція, то цей інтерпретаційний акт поширює свою дію тільки на осіб, що проходять у конкретній справі.

Дія інтерпретаційних актів за колом осіб залежить не тільки від загальної або індивідуальної їх природи, а й від суб'єктів та учасників правороз'яснювальних дій та операцій, засобів і способів їх здійснення, об'єктів і результатів інтерпретації, типів (видів і підвидів) юридичної практики (правотворчої або правозастосовної, інтерпретаційної, судової або прокурорської, слідчої тощо) і сфер суспільного життя (економічної, соціальної, культурної тощо), які обслуговують акти тлумачення. Отже, розуміння досліджуваного явища – це лише перший крок у його пізнанні. Будь-яке явище, зокрема й акти тлумачення норм права, мають свої особливості, пов'язані вже безпосередньо з чинниками, що зумовили їхню необхідність, місцем та роллю у правовому регулюванні та вдосконаленні чинного законодавства. Їх ми і спробуємо розкрити у наступному розділі роботи.

Висновки до Розділу 3

Вказано, що під оприлюдненням (обнародуванням) акта тлумачення норм права варто розуміти доведення його тексту до загального відома різними (офіційними та неофіційними) способами, як-от: спеціальні друковані видання, засоби масової інформації, офіційні веб-сайти відповідних державних органів, оголошення акта зацікавленим суб'єктам тощо. Наголошено на необхідності диференціації офіційного та неофіційного оприлюднення актів тлумачення норм права задля уникнення зловживань у правореалізаційній сфері.

Приділено увагу закономірностям оприлюднення актів тлумачення норм права різними державними органами. Пояснено також особливості оприлюднення інтерпретаційних актів з обмеженим доступом.

Встановлено, що інтерпретаційні акти мають зворотну силу (між прийняттям нормативного акта, який підлягає тлумаченню, і самого інтерпретаційного акта існує певний часовий проміжок), межі якої визначаються моментом набуття чинності нормативним актом, що підлягає тлумаченню. Ця особливість відрізняє акти тлумачення норм права від нормативних правових актів, які не можуть мати зворотної дії, крім випадків, коли це прямо передбачено законом та відповідає принципам права.

Зазначено, що в усіх випадках втрата чинності інтерпретаційним актом відбувається після того, як відповідний нормативно-правовий акт фактично вичерпав себе; орган, який його видав, дійшов висновку, що немає потреби в регулюванні конкретних суспільних відносин. При цьому не потрібно приймати спеціальний акт про зупинення або відновлення дії інтерпретаційного акта.

Вказано, що питання про дію актів тлумачення в часі має не тільки важливе наукове, а й практичне значення, дозволяючи вносити ясність і чіткість у правове регулювання суспільних відносин, забезпечення прав і свобод людей, їх колективів та організацій, сприяти підвищенню якості й ефективності інтерпретаційного та інших різновидів юридичної практики.

Визначено, що просторова (територіальна) чинність актів тлумачення норм права характеризується обсягом простору, у межах якого на відповідних суб'єктів права поширюється формальна обов'язковість інтерпретованих нормативно-правових актів. Задля забезпечення точності викладення інформації пояснено зміст та властивості низки понять, з-поміж яких: «простір», «правовий простір», «територія», «екстериторіальність» тощо.

Зауважено, що дія актів тлумачення норм права у просторі відбувається відповідно до територіальних та екстериторіальних принципів права.

Обґрунтовано, що межі дії актів офіційного та неофіційного тлумачення норм права у просторі зумовлені такими обставинами: по-перше, територіальною

дією відповідних нормативно-правових актів; по-друге, місцем і роллю суб'єктів тлумачення в системі державних органів; по-третє, компетенцією відповідних суб'єктів інтерпретаційної діяльності.

Проаналізовано важливий компонент чинності актів тлумачення, який попри свою теоретичну та практичну значущість не отримав належного висвітлення в науковій літературі.

Встановлено, що дія актів офіційного та неофіційного тлумачення за колом осіб значною мірою визначається чинністю таких актів у часі та їх чинністю у просторі: адже будь-який суб'єкт не може не перебувати на території (де поширюється або ж не поширюється чинність акта) і не діяти в певному часі (на який також поширюється чи не поширюється чинність акта). Однак зауважено, що чинність акта тлумачення за колом суб'єктів не збігається повністю та не ототожнюється із двома попередніми виявами його чинності.

Дія актів тлумачення норм права за колом осіб визначається тим, на яких саме суб'єктів права поширюється формальна обов'язковість юридичних норм, зміст яких пояснено в інтерпретаційних актах. Однак наголошено, що дія інтерпретаційних актів за колом осіб залежить від того, які перед нами акти тлумачення: загальні (нормативно-інтерпретаційні) чи індивідуальні (казуальні).

Водночас аргументовано, що акт тлумачення поширює свою дію на більше коло осіб, аніж це зазначено в самих актах. Так звана непряма форма визнання кола осіб в акті офіційного тлумачення не завжди є прийнятною, якщо врахувати, що метою цих актів є усунути всі неточності, суперечності в інтерпретаційних приписах. Тому перевагу потрібно віддавати такому викладу тексту акта офіційного тлумачення, який прямо і чітко визначав би коло адресатів. Пряма вказівка в акті тлумачення на перелік осіб, що підпадають під його дію, визнана більш виправданою, ніж непряма.

РОЗДІЛ 4

ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ АКТІВ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

4.1 Місце та роль актів тлумачення норм права у правовій діяльності та регулюванні суспільних відносин

Діяльність щодо тлумачення пронизує весь юридичний процес. Вона здійснюється і в ході правотворчості, і в ході правореалізації. Різні їх стадії врегульовані нормами права, а трансформаційні зміни, викликані реформами, нерідко вимагають з'ясування різних їх процедурних аспектів. У такому разі можемо констатувати, що інтерес до цього правового феномену не тільки не слабшає, а збільшується в різні періоди часу. Тлумачення нормативних правових актів має значний позитивний потенціал. Воно може сприяти викоріненню правового нігілізму, виявленню прогалин у законодавстві тощо.

Однак найважливіше завдання тлумачення – подолати неясності правової норми. Кожне джерело права підтримує певну людську думку і для того щоб зрозуміти сказане або написане, важливо вміти скористатися виробленими наукою, але ще недостатньо дослідженими способами тлумачення норм права. Зауважимо, що досі немає і єдиної позиції щодо їх класифікації. Заразом більшість учених визнає наявність філологічного, логічного, історичного і систематичного способів тлумачення (див. підрозділи 1.2, 2.1, 2.3). Зростання кількості нормативних правових актів, що спостерігаємо в Україні останніми роками, наявність між ними різноманітних зв'язків, взаємозалежностей викликає жвавий інтерес, наприклад, до системного способу тлумачення. Облік взаємозв'язків, наявних між правовими приписами, може сприяти швидкому і правильному вибору потрібної норми, що перебуває в системному зв'язку з нормою, яка підлягає тлумаченню, визначенню пріоритетності при їх зіставленні один з одним і, що найголовніше, пізнанню сенсу інтерпретуючої норми.

Саме тому дослідити проблеми актів тлумачення норм права неможливо, не звернувшись до їх місця та ролі в правовій діяльності та правовому

регулюванні суспільних відносин. У сучасних умовах їхня актуальність значно зросла. Це пояснюється тим, що останніми роками законодавство значно оновилося, у ньому з'явилися нові норми і цілі галузі, розділи права (наприклад, медичне, фармацевтичне, космічне право). Правотворчість тепер здійснюється на інших принципах, застосовуються нові юридичні терміни і конструкції, зовсім інший тип регулювання. У цих умовах акти тлумачення й повинні відіграти свою роль як найважливіший інструмент пізнання, реалізації та вдосконалення права.

Тлумачення права загалом посідає важливе місце в механізмі правового регулювання, долучаючись до процесів правотворчості, систематизації, реалізації права. Відомо, що основоположним принципом будь-якої правової держави є панування закону в усіх сферах життя держави [247, с. 18]. Реалізації цього принципу сприяє правильне розуміння змісту закону всіма державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями, посадовими особами та громадянами. Правильне розуміння змісту закону, своєю чергою, неможливе без правильного його тлумачення. Стрімкий розвиток законодавства в Україні спричинює зараз безліч проблем для правозастосувача. У зв'язку із цим тлумачення норм права як один з елементів механізму правового регулювання має сприяти точному й однаковому застосуванню закону, встановленню і підтримці правопорядку в суспільстві, адже, як слушно зауважує О. Балинська, мова закону – це посередник правовідносин, регулятор правової поведінки [15, с. 131].

Панування закону в усіх сферах державного життя має охоплювати і такий компонент, як правильне і глибоке розуміння чинних нормативних правових норм, встановлення їх точного змісту і соціальної спрямованості. Особливе значення має роз'яснення змісту правових норм, що виходить від компетентного органу і є загальнообов'язковим. Акти тлумачення є найважливішою правовою формою реалізації діяльності органів державної влади щодо досягнення їх цілей і завдань. Велике значення цих актів полягає в тому, що вони покликані оформити юридичну діяльність, в основі якої лежить конституційний принцип законності як основоположний принцип національної правової системи, позначати її етапи

та інформувати про результати діяльності, які виражаються, наприклад, у рішеннях судів та інших актах органів державної влади.

Загалом тлумачення правової норми є цілісним процесом, який супроводжує правотворчий і правореалізаційний процеси, а також процес систематизації нормативно-правових актів. Його роль особливо зростає в процесі правозастосування, коли потрібно встановити точний зміст норми права, проте не менш важливо вдатися до тлумачення ще в процесі створення юридичної норми. Як відомо, закони створюються для того, щоб вони застосовувалися і реалізовувалися. Тлумачення правових норм є важливою передумовою їх застосування. Отож, правильне тлумачення законів є запорукою їх правильного й ефективного застосування.

Ми вже зауважували, що на різних етапах розвитку юриспруденції тлумачення правових норм розуміли неоднаково і воно мало свої особливості. У радянський період тлумачення розглядали як з'ясування змісту правових норм; роз'яснення правових норм [120, с. 449]; як двоїстий процес з'ясування та роз'яснення правових норм (найпоширеніша думка) [103, с. 224]. Отже, категорія «тлумачення правових норм» містила такі елементи, як суб'єктивний процес з'ясування змісту норм права (внутрішній розумовий процес), діяльність з видання державним органом офіційного акта або з надання організаціями та окремими особами порад (рекомендацій), що не мають обов'язкового значення. Метою цієї діяльності було забезпечити правильне й однакове застосування норм права, усунути неясності і можливі помилки при їх реалізації. Із цього приводу ще П. Недбайло виділяв акти тлумачення в окрему самостійну групу і відносив їх до категорії «юридичних засобів правильного та ефективного застосування правових норм» [145, с. 64]. Ця властивість і соціальна призначеність актів тлумачення стосуються актів і офіційного, і неофіційного тлумачення. Призначення цих актів полягає в поясненні правових приписів, з'ясуванні закладеної в них державної волі, доведенні її до адресатів [266, с. 86]. Акти тлумачення правових норм мають велике значення для нормотворчої і правозастосовної практики.

Що стосується юридичної діяльності загалом, то, до прикладу, Н. Гранат, В. Лазарев визначають роль тлумачення правових норм та інтерпретаційних

актів, надаючи їм місце в правотворчій діяльності, правореалізації, у процесі систематизації, науковому чи повсякденному пізнанні державно-правового життя, пропаганді права, правовому вихованні [47, с. 166; 104, с. 78–80]. Цю тезу підтримує Т. Насирова, яка зазначає, що інтерпретаційний акт важливий у площині здійснення правотворчої діяльності [143, с. 38–39]. Акти тлумачення мають місце і при науковому або навчальному аналізі, пропаганді права. Інтерпретаційний акт може здійснюватися в різних юридичних цілях і має значення для всіх сфер правової діяльності [142, с. 242].

Інтерпретаційна діяльність, взята разом з нагромадженим досвідом тлумачення, утворює інтерпретаційну практику, яка є різновидом юридичної практики. Сама ж інтерпретаційна діяльність набуває особливого значення в правотворчому і правозастосовному процесі, що викликано необхідністю з'ясувати сенс юридичної норми, причому і вже прийнятої компетентною особою, і такої, що знаходиться в проектній роботі. Питання про застосування, наприклад, системного тлумачення в процесі підготовки нормативно-правових актів актуальне у зв'язку з великою кількістю юридичних помилок, які правозастосувачі пов'язують з негативною правотворчою діяльністю. Проте тут важливо відзначити, що іноді й самі правозастосувачі не вдаються до системного способу тлумачення. Наразі сучасне українське законодавство не впорядковане, воно не має внутрішньої узгодженості, розвивається безсистемно і хаотично, відсутній гармонійний взаємозв'язок між актами різних рівнів. Нині чинні нормативно-правові акти реально представляють собою не стільки гармонійний рівень правової системи, скільки безладну сукупність таких норм та актів, які не мають строгих структурно-логічних і функціональних зв'язків між собою та з усією системою законодавства на всіх рівнях (закони і підзаконні акти). Водночас відповідні рівні системи права і системи нормативних правових актів повинні бути логічними, послідовними (і всередині себе, і між собою) для досягнення цілей ефективного правового регулювання. Відповідно, грамотного застосування норм права не може бути без якісного правотворчого процесу, який повинен бути однаково чітким і на державному, і на місцевому рівнях. Системне

тлумачення, як складник інтерпретаційного процесу, може зіграти свою роль у створенні логічної і несуперечливої системи права.

У правовій діяльності акти тлумачення норм права вагомо впливають на правові відносини загалом. Залежно від виду правової діяльності цей вплив має прямий чи опосередкований характер. Так, у правотворчій діяльності тлумачення та акти тлумачення сприяють суб'єктові в розробці і прийнятті таких норм права, які ефективно врегульовують суспільні відносини, регулювання яких вимагають нагальні проблеми життя. Для цього тлумачать норми права, їх проекти, зміни і доповнення до них, інші правові джерела на стадіях розробки і прийняття норм. Наприклад, з уваги на нагальні потреби держави в інвестиціях в економіку України, Верховна Рада України 13 березня 1992 р. ухвалила Закон України «Про іноземні інвестиції» (нині він вже втратив чинність. – Н. Л.) [192], який, зокрема, передбачав надання чималих податкових, митних та інших пільг суб'єктам підприємницької діяльності, створеним за участю іноземних осіб. Проте при ухваленні цього Закону законодавець недостатньо проаналізував відносини, регулювання яких вимагали потреби життя, та розтлумачені проекти нормативних актів, інші правові джерела щодо їх ефективності та повноти врегулювання цих відносин. Як наслідок, замість іноземних інвестицій у виробничу галузь і сферу надання послуг у державу прийшов спекулятивний капітал, який потрапив у торговельну й посередницьку галузі, де завдяки наданим пільгам за короткий час були отримані величезні прибутки з подальшою їх репатріацією за кордон. Це призвело до таких же величезних збитків для держави, подальшого занепаду промисловості та сільського господарства, зниження рівня життя населення України. У зв'язку із цим 19 березня 1996 р. Законом України «Про режим іноземного інвестування» [204] раніше ухвалений закон було скасовано, а податкові, митні та інші пільги істотно зменшено [38, с. 140].

Норми нового Закону ефективніше і повніше врегульовували відносини іноземного інвестування, але викликали заперечення з боку суб'єктів підприємницької діяльності, яким за умови зміни законодавства було гарантовано застосування спеціального законодавства, що діяло на час

«унесення» інвестицій упродовж десяти років. Із наведеного можна висновувати про можливі шкідливі наслідки недостатнього економічного обґрунтування вказаного проекту нормативного акта та невідповідності розуміння змісту його правових норм нагальним потребам життя суспільства. Із цього приводу доцільною є пропозиція А. Зайця закріпити за Кабінетом Міністрів України право на здійснення експертизи всіх законопроектів, що їх подають народні депутати України [59, с. 88]. Впровадження цієї пропозиції в законотворчий процес не тільки істотно підвищить економічне обґрунтування й економічну доцільність запропонованих до прийняття законопроектів, а й сприятиме усуненню багатьох інших їх недоліків. У наведеному прикладі вплив тлумачення на суспільні відносини мав опосередкований характер [38, с. 140].

Тобто з вищесказаного випливає, що надзвичайно велике значення мають акти тлумачення у сфері правотворчості. Вони відіграють досить важливу роль у вдосконаленні чинного законодавства. Розробка і прийняття нових законів передбачає з'ясування змісту попередніх. Загалом сам процес тлумачення норм права є творчою діяльністю. Творчий характер пізнавальної діяльності в процесі тлумачення відзначили ще в давнину. Римські юристи не випадково ще задовго до сучасної лінгвістики і герменевтики зауважували: «Eius est in – terpretari legem, cuius est condere» (Той вправі тлумачити закон, хто має право його встановлювати) [19, с. 402].

Щобільше, багато правознавців прямо називає тлумачення правотворчістю [17, с. 75]. «Витлумачити закон – це те ж саме, що заново його створити: сторони спору підкоряються закону в тому його вигляді, як він витлумачений у судовому рішенні, тобто загальним правилом, яке стало відомо тільки після винесення рішення», – вважає професор із Франції М. Тропер [270]. Ефективність реалізації правових приписів, зафіксованих у численних нормативних правових актах, залежить від правильного з'ясування їх сенсу та змісту. Помилкова інтерпретація юридичного тексту може спричинити негативні наслідки: покарання невинного, звільнення від відповідальності злочинця, невиконання умов договору тощо.

Загалом проблему подолання прогалин у чинному законодавстві потрібно розв'язати шляхом узгодження перспективних поглядів учених із сучасними концепціями розвитку окремих галузей права, які спрямовані на врегулювання суспільних відносин в Україні. Власне, таке завдання потрібно ставити перед тлумаченням. Адже саме єдність науки, практики та законодавства мають стати єдиною сферою вдосконалення суспільного життя, а не конкуруючим хаосом окремих думок, які без будь-якої системи втілюються в законодавство [115, с. 183].

На думку Є. Погорелова, удосконалення законодавства – це діяльність компетентних органів держави з підтримки якісного стану законодавства (якості його змісту і форми) відповідно до потреб розвитку суспільних відносин, яка спрямована на забезпечення ефективності правового регулювання. Така діяльність охоплює створення нових якісних нормативно-правових актів та актів тлумачення норм права, а також «усунення» або «пом'якшення» неякісних властивостей чинного законодавства. Водночас потрібно встановити, які саме види юридичної діяльності є формами удосконалення законодавства [171]. Із цього приводу, як нам видається, варто погодитися з думкою А. Мадьярової, що «перевірка старого законодавства на відповідність новому означає не стільки формально-юридичне зіставлення конкретних норм різних актів, скільки встановлення актуальності колишніх норм з погляду нових орієнтирів і тенденцій, що лежать більше у сфері правової ідеології, ніж в руслі позитивного права» [111, с. 336]. До того ж потрібно пам'ятати, що конституційно-правові перетворення масштабні й різнопланові, з уваги на що неможливо, видається, визначити межі наступності та новизни в правовому розвитку держави.

Розглядаючи проблеми ролі актів тлумачення норм права у вдосконаленні чинного законодавства, зупинимось на питанні про те, чи можна для з'ясування змісту закону звертатися до джерел, що стоять поза законом? Такими зовнішніми джерелами можуть слугувати мотиви до виданих законів, пояснювальні записки до проектів, протоколи дебатів у парламенті тощо. На нашу думку, виявлення змісту норми через звернення до мотивів її прийняття, пояснювальних записок до проектів

тощо, є частиною так званого історико-політичного способу тлумачення. Заразом це має науковий інтерес, тому проаналізуємо його докладніше.

Як відзначали в минулому сторіччі французькі юристи, під час тлумачення законів потрібно зважати на зовнішні джерела. Хто шукає волю законодавця, той повинен використовувати все, що здатне розкрити цю волю [300, с. 310]. Однак існувала й інша думка, згідно з якою вдаватися до зовнішніх джерел при тлумаченні неприпустимо, оскільки зміст закону може істотно відрізнятись від початкових припущень. Іноземний вчений Цітельманн навіть висловлювався за повне знищення всіх мотивів і протоколів [311, с. 13]. Деякі автори пропонували компромісні рішення. Так, Ермецгерус писав, що «зовнішні джерела хоч і не мають самостійного значення, але можуть бути прийняті до уваги, якщо думка, що з них випливає, знайшла собі бодай неповне, сумнівне вираження в законі» [309, с. 108]. Є. Васьковський вважав, що «коли тлумачення норми, незважаючи на застосування всіх внутрішніх даних, виявилось безуспішним, і сенс норми залишається незрозумілим, тоді потрібно звернутися до зовнішніх джерел» [32, с. 107]. Деякі сучасні вчені вважають, що використання зовнішніх джерел є вихідним етапом історичного способу тлумачення [290, с. 84].

Проекти нормативних актів, пояснювальні записки, протоколи засідань органів, що здійснюють підготовку законопроекту, доповіді і співдоповіді по законопроекту в органі, що приймає закон, преамбули закону тощо, мають велике значення для встановлення конкретних історичних умов, обстановки, причин, приводів, що викликали прийняття законів, що повинні бути роз'яснені для визначення цілей, які ставив законодавець, видаючи ці закони [290, с. 83–84]. Безумовно, приводи і мотиви самі собою не можуть мати безпосереднього значення для розкриття змісту норми права. У кращому випадку привід може тільки слугувати ключем до розуміння внутрішніх підстав, на які вона спирається, або виявити повну відсутність підстави [33, с. 56]. Принагідно згадаємо слова В. Леніна, що «застосуванню підлягає закон, а не мотиви закону, не наміри законодавця» [105, с. 273].

Водночас видається, що мотиви прийняття можуть розкрити причини видання того чи того нормативно-правового акта й опосередковано слугувати

розкриттю загального його змісту. Проте, як зазначав Є. Васьковський, громадянина не можна притягнути до відповідальності, якщо не звертатися до зовнішніх джерел. Подібно до того, як припис «знати закони» стосується тільки оприлюднених норм, так і вимога «розуміти закони» одержує сенс лише за умови використання таких засобів, якими громадяни можуть скористатися. Інакше виникне суперечність, що підриває принцип законності. Тобто виявиться, що громадяни мають право не знати законів, якщо вони не оприлюднені, але зобов'язані знати неопубліковані і доступні лише окремим особам законодавчі матеріали та приватні документи. Щобільше, тлумачачи закони, громадяни повинні користуватися тільки справжніми джерелами. Але оскільки не можна вимагати, щоб вони щоразу перевіряли достовірність та правильність тексту цих джерел, то для з'ясування сенсу незрозумілих законів громадяни зобов'язані послуговуватися лише офіційними джерелами, справжність яких настільки ж достовірна, як і справжність самих законів. Допустити протилежне означало б зобов'язати громадян бути вченими, бо критика джерел – це філологічна діяльність і передбачає спеціальні знання [33, с. 58–59].

Отже, тлумачачи правові норми, потрібно використовувати всі способи тлумачення сукупно. Щоправда, комплексне використання не означає, що інтерпретатор один за одним перебирає всі способи тлумачення. Оскільки судді Конституційного Суду є професійними юристами, використання всіх способів тлумачення відбувається непомітно. І лише у випадках виникнення будь-яких ускладнень доводиться застосовувати той чи інший спосіб тлумачення, щоб розкрити істинний зміст правової норми. Звернення при тлумаченні правових норм до зовнішніх джерел необхідне тільки в тому випадку, коли закон настільки незрозумілий, що без їхньої допомоги розкрити сенс конкретної норми є неможливо. Водночас вимога звернутися до зовнішніх джерел стосується лише професійних юристів, громадян не можна зобов'язати використовувати зовнішні джерела при тлумаченні законів.

Архіважлива роль актів тлумачення в процесі правореалізації очевидна. Набуття законної сили нормативним актом зумовлює втілення в дійсності

зафіксованих у ній правових приписів, їх реалізацію. Однією із форм реалізації є правозастосування – державно-владна (владна), творча, організуюча діяльність компетентних державних органів, посадових осіб та уповноважених громадських організацій з реалізації правових норм щодо конкретних життєвих випадків шляхом вироблення індивідуально-конкретних правових приписів. У ході правозастосування можлива, наприклад, і системна інтерпретація, тобто з'ясування змісту юридичної норми у взаємозв'язку з іншими нормами права.

Використання способів тлумачення у правозастосовному процесі дає змогу розібратися в розумінні тих чи інших термінів, без чого неможливо інколи вирішити конкретну справу. Системна інтерпретація усуває неправильність розуміння одним з учасників судочинства положень нормативних правових актів. Це особливо важливо, оскільки правозастосовний орган, який прислухатиметься до думок учасників юридичного процесу, не тільки дискредитує себе в очах учасника, що займає правильну позицію, але й може покласти початок негативній юридичній практиці в деяких справах.

Системне тлумачення в правозастосовному процесі відіграє особливу роль: воно повинно не тільки робити зрозумілими положення норм права, а й неминуче призводити до правильного вирішення юридичних справ. Той факт, що окремих учасників правових відносин усвідомив для себе норму права в системі її зв'язків з іншими нормами, не завжди дозволяє говорити саме про правильне тлумачення. У сучасній Україні, з її ще досі не усталеним законодавством, іноді вельми суперечливим, правові колізії стали побутовим явищем. Щоб правозастосування мало одноманітний і прозорий характер, важливо, на нашу думку, запровадити не тільки обов'язкове розуміння юридичних норм у тому сенсі, який їм надає орган офіційного тлумачення, а й можливості контролю за виконанням і відповідальність за невиконання положень інтерпретаційних актів.

Тлумачення закону є взагалі ключовою проблемою всього правозастосовного процесу. Повага до закону – необхідний атрибут правової держави. Формування його є важливим завданням нашої держави. І саме актам тлумачення норм права відводиться необхідне забезпечення точної та своєчасної їх реалізації, без якої

неможливо говорити про значущість тлумачення, можливості зміни політичної, економічної та соціальної ситуації. Повага до закону має визначальне значення при визначенні потреби у виданні акта тлумачення.

Саме завдяки тлумаченню писане право, тексти закону «оживають», набуваючи реального сенсу, адже найчастіше закон після його прийняття живе своїм окремим життям, а юридична практика – своїм.

Не менш вагому роль відіграють акти тлумачення норм права у процесі систематизації – кожна форма систематизації правових норм вимагає тлумачення, для дійсного змісту правових норм та їх системних зв'язків. Для того щоб з усього масиву правового матеріалу вибрати і підготувати для систематизації потрібні норми, важливо насамперед з'ясувати їх дійсний зміст, внаслідок чого виникають інтерпретаційні акти.

Практичні результати акта тлумачення в процесі систематизації правових норм мають опосередкований характер. Інтерпретаційні акти допомагають у проведенні якісної систематизації та підтриманні систематизованого акта, який найповніше і найефективніше врегулював би певні групи суспільних відносин [142, с. 242].

Акт тлумачення відіграє також важливу роль у правовому вихованні, мета якого полягає в послідовній, систематичній діяльності держави та її органів, а також громадських об'єднань та організацій щодо формулювання системи правових знань, умінь і навиків, правового мислення, правових почуттів – почуття права, законності, почуття поваги до права і закону, до тих соціальних цінностей, які регулюються й охороняються правом і законодавством [35, с. 327].

Загалом правова пропаганда є формою правового виховання, інтерпретаційний акт спрямований на цілеспрямовану діяльність усіх членів суспільства з високим рівнем правосвідомості і правової культури, на роз'яснення правової політики і поширення правових знань, ідей, іншої правової інформації [50, с. 189].

Щодо місця та ролі актів тлумачення норм права в правовому регулюванні суспільних відносин, то варто зауважити, що останнє держава здійснює за допомогою права і сукупності правових засобів упорядкування суспільних відносин, їх юридичного закріплення, охорони і розвитку [210, с. 295].

Особлива риса правового регулювання полягає в тому, що воно має специфічний механізм. Механізм правового регулювання – це взята в єдності система правових засобів, способів і форм, за допомогою яких нормативність права переводиться в упорядкованість суспільних відносин, задовольняються інтереси суб'єктів права, встановлюється правопорядок. Механізм правового регулювання складають елементи, обов'язкові на окремих його стадіях, одним з яких є акт тлумачення норм права [231, с. 498–499].

Відомо, що складовими частинами механізму правового регулювання є: норма права, юридичний факт, правовідносини, акти реалізації права, акти застосування права, інтерпретаційні акти, нормативно-правові акти та інші правові засоби [243, с. 526]. Акти тлумачення входять до різних ланок механізму правового регулювання і виконують функції обслуговування, впливаючи на ефективність чинних правових норм. Із цього приводу академік В. Кудрявцев зазначає: «Підстава правової регламентації складається з трьох груп чинників, які відповідно характеризують необхідність у такій регламентації, її доступність і реальність» [100, с. 61–62]. Тільки система взаємодії елементів правового регулювання, а не їх ізольоване функціонування, може дати необхідний запланований законодавцем результат – можливість ефективного регулювання суспільних відносин. Функціональність механізму правового регулювання має виявлятися через функціональність його окремих частин [209, с. 375]. Отже, прийняття правових актів, що відповідають вимогам сучасної дійсності, сприятиме стабілізації державного і суспільного життя.

Тлумачення є частиною механізму правового регулювання, без якої не буде інтерпретаційних актів, спрямованих на регулювання суспільних відносин [170, с. 27]. Акти тлумачення виконують специфічну роль у регулюванні діяльності суб'єктів і суспільних відносин, що виникають на їх основі.

Іноді після початку дії норм права функціонування механізму правового регулювання може блокуватися внаслідок недостатньої чіткості формулювань окремих норм права, що заважає їх розумінню, а отже, і реалізації таких норм особами, яким вони адресовані. У подібних випадках додатковою умовою

спрацювання механізму правового регулювання є видання нормативних інтерпретаційних правових актів, спрямованих на роз'яснення змісту відповідних юридичних приписів. До найпоширеніших в Україні офіційних інтерпретаційних актів належать зараз рішення Конституційного Суду України, прийняті для тлумачення певних положень Конституції України, постанов пленумів Верховного Суду України, роз'яснення та інформаційні листи Вищого Господарського Суду України з питань вирішення судами деяких категорій юридичних справ, акти Державної податкової адміністрації, у яких витлумачено окремі положення податкового законодавства [57, с. 221].

Акти тлумачення норм права не містять нових правових положень, а є засобом, що забезпечує однакове розуміння і застосування чинних нормативних актів. Чіткість та ефективність механізму правового регулювання залежать від правильного тлумачення норм права [210, с. 303]. Окрім того, потрібно створити механізм ініціювання, наприклад, автентичного тлумачення. Дефектів автентичного тлумачення норм права стало б менше, якби інтерпретаційна діяльність спиралася на певні правила (канони) тлумачення, скажімо, такі: акт тлумачення має містити чіткі і зрозумілі норми. Така формальна визначеність забезпечує точність, правильне розуміння і застосування норм; тільки системна єдність і взаємозв'язок норми, що підлягає тлумаченню, з положеннями Конституції України може забезпечити належне з'ясування і роз'яснення цієї норми.

Загальна ефективність правового регулювання забезпечується ефективністю самого інтерпретаційного акта, ефективністю процедурно-процесуального механізму застосування інтерпретаційного акта, ефективністю діяльності щодо застосування інтерпретаційного акта.

Отже, акти тлумачення норм права обслуговують нормативну основу механізму правового регулювання. Вони виконують складну і відповідальну функцію, використовуючи юридичну техніку для правильного тлумачення норм права. До того ж акти тлумачення норм права доповнюють і збагачують один одного. Відомі й такі випадки, коли учасники механізму правового регулювання

переходять з однієї сфери в іншу. Наприклад, юрист-практик, адвокат стає вченим, викладачем вишу. Акти неофіційного тлумачення, маючи не юридичну силу, а силу особистого високопрофесійного авторитету, долучаються до актів застосування права, спричинюючи відповідні правовідносини.

Означена вище роль актів тлумачення, на нашу думку, зумовлена такими обставинами: складові частини, або елементи, правового регулювання (норми права, юридичні факти, акти реалізації суб'єктивних прав і виконання обов'язків, правовідносини) піддаються в процесі функціонування певній інтерпретації. А це, своєю чергою, позначається на соціальному результаті впливу права на суспільну практику.

Удосконалення інтерпретаційних технологій, досконалість юридичної техніки, підвищення правової культури суб'єктів тлумачення, розробка і впровадження канонів тлумачення, уніфікація юридичних термінів та їх дефініцій триває, множаться шляхи і напрямки поліпшення якості та підвищення ефективного тлумачення правових норм. Та навіть попри це у процесі становлення в Україні нового правового мислення і формування нового законодавства кількість питань, пов'язаних з проблемами тлумачення права, лише збільшилась. Усе це, звичайно, негативно позначається на юридичній практиці, веде до ускладнень при виробленні і прийнятті правотворчих і правозастосовних рішень. Тому дещо підсумовуючи, зазначимо, що правова система України орієнтована не на повну врегульованість усіх відносин у суспільстві, що є неможливим внаслідок його безперервного розвитку, а передбачає найбільш виправдану для демократичної правової держави процедуру усунення недоліків у праві, через удосконалення законодавчого регулювання загалом і ліквідації суперечностей у системі законодавства.

Отже, у сучасній правовій системі України закладені всі необхідні умови для її вдосконалення і розвитку відповідно до нової доктрини тлумачення правових норм, адже однією з причин значної кількості недоліків нормативно-правової системи є неправильне та неграмотне тлумачення правових норм і нормативно-правових актів загалом. Правильне тлумачення є запорукою

забезпечення законності та підвищення ефективності правового регулювання на різних етапах здійснення правотворчої, правозастосовної та правоохоронної діяльності. Це основний спосіб подолання таких проблем системи законодавства, як колізії і прогалини [158].

Із цих позицій, саме акт тлумачення норм права відповідає своєму призначенню, здатен ефективно здійснювати регулювання суспільних відносин, а отже, виправдовує закладені в ньому суспільні очікування тільки тоді, коли характеризується високою якістю, системністю та узгодженістю з міжнародними правовими стандартами, демократичною і гуманістичною спрямованістю [278, с. 185].

Отже, у висновку можна відзначити, що чіткість та ефективність механізму правового регулювання суспільних відносин та правової діяльності загалом залежить від правильного тлумачення норм права і рівня правосвідомості суб'єктів правового регулювання. Глибоке розуміння дійсного змісту правової норми, знання офіційних роз'яснень змісту чинного законодавства значно підвищує якість правового регулювання суспільного життя. У підсумку тлумачення як юридична діяльність слугує завданням забезпечення законності і підвищення ефективності правового регулювання (про що йтиметься в підрозділі 4.3).

4.2 Чинники, що зумовлюють необхідність актів тлумачення норм права в сучасній Українській державі

Питання про чинники, які впливають на процес видання актів тлумачення норм права, має досить важливе не тільки теоретичне, а й практичне значення. Це пов'язано насамперед із тим, що в епоху змін, які закономірно відбулися на рубежі другого і третього тисячоліть, українська юридична наука опинилася без оновлених, адекватних до сучасних реалій загальнотеоретичних знань про тлумачення правових норм, чинників, які зумовлюють необхідність видання актів тлумачення. Причин далекого від ідеалу стану вітчизняної правотворчості, інтерпретації та реалізації норм права чимало. Серед них особливе і зовсім не другорядне місце займає дефіцит фундаментальних загальноправових знань

щодо ефективних методів тлумачення вже затверджених нормативних актів, способів розумної, своєчасної, швидкої й економічної інтерпретації чинних юридичних норм. Абсолютно очевидно, що без відповідної загальнотеоретичної бази методологічно правильне і практично результативне рішення проблем тлумачення норм права неможливе, адже має йтися не так про конкретні чинники, які сприяють, чи, навпаки, перешкоджають успішній реалізації норм права, як про «вельми позитивний досвід, методику та методологію, врешті, про самий механізм та технологію цього процесу» [123, с. 121].

Після затвердження нових нормативних актів, особливо великих, часто з'являються численні акти тлумачення, які роз'яснюють порядок їх застосування. За слушним зауваженням Є. Васьковського, для того, щоб закони застосовувалися саме в тому сенсі, який мав на увазі законодавець, необхідно, щоб судді та органи влади розуміли закони правильно і до того ж однаково [33, с. 118]. Саме це завдання покликані вирішити акти тлумачення норм права.

Взагалі необхідність самого тлумачення права зумовлена особливостями його предмета, а саме:

1) нормативністю права, загальним, абстрактним характером правових норм. Реалізувати абстрактну норму права у конкретній життєвій ситуації без з'ясування її змісту стає неможливим;

2) формальною визначеністю правил поведінки в юридичному тексті, що зумовлює такі обставини, які викликають необхідність тлумачення:

- вживання термінів, що є вузькими чи ширшими за правове поняття, котре вони виражають, або вживання слів-синонімів на позначення одного поняття (наприклад, одночасне використання в тексті слів «повинен», «зобов'язаний», «слід», «належить» тощо);

- наявність у юридичних текстах спеціальних юридичних термінів (іпотека, юридична особа, злочин тощо) та оцінних категорій (тяжкі наслідки, моральна шкода тощо);

- вживання висловів, які вимагають з'ясувати можливі варіанти поведінки, ними передбачені (наприклад, «і так далі», «тощо», «та інше», «інші»);

- недосконалість юридичної техніки, відсутність точної, зрозумілої мови юридичного акта, двозначність, розпливчатість формулювань;

3) системністю норми права, що зобов'язує суб'єкта тлумачення враховувати взаємозв'язок і взаємозумовленість норм права (наприклад, зв'язок між загальними та спеціальними, конкретизаційними, спеціалізованими правовими нормами);

4) необхідністю забезпечення органічної єдності «духу» і «букви» закону [109, с. 318].

Об'єктивні причини інтересу до проблеми тлумачення правових норм – це глобальні зміни у сфері формування нормативно-правової бази, що вимагає принципово нових видів, форм, способів, прийомів і методів тлумачення. Зміна системи правотворчих органів, зміна масштабів, конструкції і «швидкості» правотворчості з неминучістю тягнуть і модифікацію сутності актів тлумачення норм права.

Наведімо нижче такі причини. По-перше, в Україні активно розвиваються нові політичні й соціально-економічні відносини. Вони вимагають ефективного правового регулювання, що своєю чергою потребує інтенсивної, оперативної роботи законодавчого органу – Верховної Ради України – щодо прийняття нових актів тлумачення, внесення змін та доповнень до чинного законодавства. Водночас парламенту України ще бракує досвіду правотворчої роботи. Вона репрезентована різними соціальними силами, які мають свої політичні цілі. Тому українському парламенту важко впоратися з таким великим навантаженням, що, своєю чергою, негативно позначається на ефективності правотворчої роботи і рівні законодавчої техніки. У зв'язку з цим досить часто виникають нечіткості, неясності, суперечності в актах тлумачення норм права, їхня невідповідність до реальних умов життя. Ці дефекти суттєво ускладнюють розуміння і реалізацію актів тлумачення. В окремих випадках ці неточності можна виправити шляхом тлумачення правових норм [142, с. 273].

По-друге, у зв'язку з формуванням і розвитком української державності нині ще не так чітко визначено та розмежовано повноваження між гілками влади.

Ця обставина, помножена на недостатньо високу якість роботи правотворчого органу, зумовлює видання надто великої кількості підзаконних актів, які дуже часто суперечать чинним нормам і дедалі більше ускладнюють їх розуміння та реалізацію [142, с. 273].

По-третє, разом із становленням держави в Україні відбувається розвиток національної мови. Виникають нові слова, змінюються старі, деякі з них набувають нового значення, запроваджуються нові або змінюються деякі давні граматичні, морфологічні, синтаксичні правила, які певним чином впливають на мову актів тлумачення. Крім того, виникають нові специфічні терміни, юридичні конструкції, засоби та методи юридичної техніки. Усе це, безумовно, підвищує активність проблеми необхідності актів тлумачення норм права в сучасній Українській державі [142, с. 274].

По-четверте, наше суспільство перебуває на шляху побудови правової держави. У громадян та державних службовців недостатньо високий рівень правової та моральної свідомості, правової культури. Ця обставина призводить до неправильного чи неповного розуміння справжнього змісту актів тлумачення і, як наслідок, призводить до порушення законності. Тому в цьому аспекті тлумачення правових норм та його результат (інтерпретаційні акти) набувають суттєвої актуальності, а надто щодо роз'яснення громадянам та державним службовцям дійсного змісту чинних правових норм задля їхньої правильної реалізації [142, с. 274].

З огляду на означену проблему, варто зауважити, що зараз в літературі досить часто визріває питання про те, який сенс і значення для правозастосовної практики має можливість офіційного тлумачення, здійснюваного з ініціативи законодавця? Адже, з одного боку, на стадії розробки і прийняття законів у всіх учасників законодавчого процесу є можливість максимально врахувати всі прорахунки і проблеми, які можуть бути вирішені до ухвалення закону, а з іншого – неможливо врахувати всі життєві ситуації, за яких прийнятий закон буде ідеальним. Проблеми правозастосовної практики здебільшого пов'язані з низькою якістю ухвалених законів, що, у свою чергу, зумовлює необхідність

їхнього тлумачення. Саме тому на перший план висунуто завдання чіткості і визначеності формулювання всіх понять і дефініцій нормативно-правових актів. Щоб запобігти можливим зловживанням при офіційному тлумаченні, М. Карасьов пропонує наділити правом звернення про тлумачення правових норм тільки правозастосовні органи: органи виконавчої влади, суди, прокуратуру. Крім того, висловлено потребу встановити жорсткішу, порівняно з прийняттям законів, процедуру їх тлумачення [71, с. 18–19].

Взагалі необхідність тлумачення норм права найбільше відчувається в ситуації реформування державно-правових систем, особливо судової. Оскільки судова правотворчість є одним із виявів принципу розподілу влади, її неминучість визначена наявністю прогалин у законах та кількістю норм чинного законодавства, а також неможливістю відмови в правосудді за відсутності чіткої норми, що може бути застосована до вирішення конкретної справи [110]. У нашому випадку саме судове тлумачення Конституції України стає засобом, що забезпечує однакове її застосування, оперативне усунення суперечностей та прогалин і загалом створює передумови конституційної стабільності.

Сучасне українське право, як і державність, – досить молоде явище, а тому йому властиві риси, що властиві новоствореним чи перехідним системам. Важливою проблемою таких держав є вироблення юридичних механізмів, інституційних структур, методологічних прийомів, які дають змогу ефективно реалізувати принципи правової держави, насамперед, фундаментальний принцип верховенства Конституції і закону. У зв'язку з цим перед юридичною теорією і практикою постає низка актуальних завдань, вирішення яких потребує нових підходів до судової діяльності, перегляду традиційних уявлень про значення і місце суду в суспільстві, вдосконалення форм судочинства. Внаслідок успішного розвитку конституційного правосуддя, що відбувалося останнім часом в Україні, сформовано більш надійну, ніж раніше, систему забезпечення конституційності і законності нормативно-правових актів, які видають органи державної влади та місцевого самоврядування. Невіддільною ланкою цієї системи власне і є діяльність конституційних судів щодо тлумачення Конституції і законів.

З огляду на це, необхідність актів тлумачення норм права на практиці зумовлена також:

1) невідповідністю юридичних норм до фактичних умов життя – виникнення відносин, які не існували або не були помітними на момент видання норм права, але з часом стали такими, що підпадають під їх дію;

2) наявністю у нормативно-правових актах спеціальних правових понять, визначень, які мають багатозначний характер (наприклад, поняття «джерела підвищеної небезпеки»);

3) використанням у нормативно-правових актах оцінних понять, що виражають лише соціальне значення тих чи інших явищ («тяжкі наслідки»);

4) нечіткістю, недбалістю, недоглядом правотворчих органів, які часто трапляються під час оформлення їхніх думок у нормах права: часом їх воля знаходить своє відображення вельми схематично, деяких ознак складу правопорушень взагалі не називають і встановити їх можна тільки тлумаченням норм права;

5) необхідністю, що випливає зі змісту самого нормативного акта. Йдеться про випадки, коли правотворчий орган використовує слова «інші», «тощо» [35, с. 246].

Об'єктивна ж необхідність актів тлумачення права зумовлена такими обставинами:

1) абстрактною (загальною) формою викладення норми права, її невідповідністю конкретним, фактичним обставинам життя. Викладена в нормативних актах узагальнена модель правової поведінки потребує її конкретизації у певному випадку, тобто суб'єкт права після осмислення норми права мусить знайти те конкретне, що закладав у неї суб'єкт нормотворчості, інакше він не зможе змодельовати свою майбутню поведінку;

2) системністю викладення норм права, що потребує розкриття обсягу змісту норми права у зв'язку з нормами, закріпленими в приписах цього ж нормативного акта чи інших актів. Особливо така потреба виникає за відсильного чи бланкетного способів викладення норм права, коли їхній зміст не збігається з текстом припису нормативного акта;

3) складністю та невизначеністю термінів, які виражають спеціальні юридичні поняття. Термін: а) може бути вузким або ширшим за юридичне поняття; виражатися різними словами («зобов'язаний», «впливає», «слід» та ін.); б) може містити правові застереження, що змінюють обсяг норм права («як правило», «за винятком», «як мінімум», «окрім випадків», «при необхідності», «маючи на увазі», «незалежно від того»); в) може містити оцінювальні поняття і визначення («тяжкі наслідки», «малозначущі діяння», «великі розміри»). У такому разі потрібний пошук змісту правового поняття, яке не знайшло адекватного терміна в нормативно-правовому акті. Завдяки тлумаченню досягається ступінь відповідності вжитого терміна змістові правового поняття;

4) прогалинами і колізіями в нормативно-правових актах. Це спостерігається у випадках неповного охоплення юридичними нормами фактичних умов життя або наявності суперечностей між нормами різних нормативних актів. Офіційне тлумачення дає змогу заповнити прогалини та подолати колізії;

5) змінами в розвитку суспільних відносин, коли затребуваною стає вимога з'ясувати волю законодавця не на момент видання норми права, а відповідно до сучасних умов [231, с. 428].

Отже, необхідність тлумачення зумовлена низкою чинників, насамперед абстрактним характером норм права. Іншими словами, норми права поширюються на невизначене коло осіб та ситуацій. Разом із тим, усі норми права застосовуються в конкретній ситуації, тобто реалізуються в конкретних діях суб'єктів права. Саме тому при реалізації тієї чи іншої норми виникає потреба конкретизувати зміст тієї чи іншої норми права, вираженої в абстрактній формі. Іншими словами, норма права регулює суспільні відносини у певній сфері життєдіяльності. Однак ці відносини, незважаючи на спільні риси, що властиві всьому виду, досить численні і мають низку індивідуальних ознак та особливостей, що передбачає деякі питання у застосуванні норми права. Відповіді на них можна отримати тільки шляхом тлумачення.

Другим чинником, що викликає необхідність тлумачення та видання інтерпретаційного акта, є особливість зовнішнього оформлення норм права. З

цього приводу слід погодитися з думкою С. Алексєєва про те, що потреба тлумачити правовий акт продиктована тими ж причинами, які зумовлюють необхідність тлумачення будь-якої форми певного предмета [5, с. 291–292]. З'ясування будь-якого тексту вимагає певної розумової діяльності, пов'язаної з розумінням даної знакової системи – слів, речень, їх логічного зв'язку [5, с. 291–292]. Це відзначали ще дореволюційні дослідники. Мистецтво тлумачення законів, за висновком Є. Васьковського, зводиться до вміння розуміти людську мову. При тлумаченні законів мають дотримуватись правил, що необхідні для розуміння будь-якого літературного твору [33, с. 12]. Втім, юридична наука фіксує й негативні точки зору стосовно деяких видів тлумачення правових норм. Приміром, на думку О. Ігнатова, у правовій демократичній державі неприпустимим є ані обмежувальне, ані розширювальне тлумачення закону, котре веде до суб'єктивізму в оцінці положень закону і, по суті, до його корекції не законодавчим шляхом. Тлумачення закону має точно відповідати його тексту, його змісту і не допускати звуження або розширення його дії [101, с. 63–64]. Проте, будучи противником зазначених видів тлумачення, названий автор не дає їм визначень.

Будь-яка норма права являє собою, як уже було зазначено, певну думку законодавця. Будь-яка думка формується, фіксується і передається у формі слів і словосполучень. Формування, фіксація і передача думок здійснюються за допомогою мови. Для вираження норм права використовують різні слова, словосполучення і типи пропозицій. Заразом «логічні форми не тотожні граматичним, логіка не зливається з граматиною» [10, с. 170]. У цьому зв'язку потрібно зауважити, що людина, котра володіє своєю мовою, може знати, як вживається те чи інше слово, але вона може не знати, як буде вжито це слово в дійсності у всіх можливих ситуаціях. Так, при єдності слова і поняття, можлива їх розбіжність. Зокрема, деякі поняття можуть бути виражені лише групою слів, наприклад: «цивільний позов у кримінальній справі», «позовна давність», «давність виконання» тощо.

Іноді значення слова виявляється вже поняттям. І якщо в повсякденному житті це не перешкоджає спілкуванню людей, то для правильного розуміння

нормативно-правового акта знання лише повсякденного значення слова недостатньо. Йдеться про те, що при збереженні основного змісту поняття значення слова вже є самим поняттям. Така, до прикладу, відмінність слів «премія», «застава» тощо. В інших випадках одне і те ж слово або група слів можуть позначати абсолютно різні поняття. Зокрема, юридичне значення термінів «недієздатний», «заповідальна відмова» тощо, не має нічого спільного з їх повсякденним розумінням.

Необхідність тлумачення та видання відповідного акта зумовлена також тим, що воля, яка міститься в нормативному акті, виражена мовою права, тобто із застосуванням спеціальних термінів, котрі не мають аналогів у повсякденній мові і називаються засобами та прийомами юридичної техніки. Це означає, що для точного з'ясування змісту правових актів потрібні спеціальні юридичні знання. Таке твердження, за слушним зауваженням С. Алексєєва, є природним. При з'ясуванні будь-якого нормативно-правового акта інтерпретатор має справу з певною знаковою системою: зі словесно-документальною, мовно-логічною формою викладу волі законодавця, яка, до того ж, одержала особливе юридичне вираження [5, с. 291–292].

Викладене ще свідчить про те, що тлумачення законів має ґрунтуватися, по-перше, на філологічному поясненні, по-друге, на аналізі властивостей правових норм, і, нарешті, по-третє, на приписах самого закону [33, с. 12].

До вже названих чинників можна також додати плин часу з дня видання того чи іншого нормативного акту. Формулювання, виражені в нормативних приписах, найчастіше орієнтовані на певні фактичні ситуації, які передбачав законодавець. Разом із тим, за тривалої дії нормативного акту виникають нові факти й обставини, які, хоча і охоплені згаданою нормою, проте не підпадають під буквальні формулювання акта.

Потребу тлумачення викликає також системність права. Іншими словами, норми права регулюють суспільні відносини у певній сукупності, між ними існують деякі зв'язки. З огляду на це, часто зміст конкретної норми права

залежить від інших норм. Останні, у свою чергу, можуть розширювати або звужувати зміст норми права, що підлягає тлумаченню. Саме тому ігнорування функціональних зв'язків норм права може призвести до неправильного розуміння змісту витлумачених норм.

Однією з причин, що зумовлюють необхідність тлумачення, є також недосконалість викладу волі законодавця. Засоби юридичної техніки не завжди адекватно передають його думку. Формулювання правових актів іноді бувають незрозумілими або розпливчастими, відповідно, виникає потреба їхньої належної інтерпретації.

Отже, недоліки законодавчої техніки також породжують необхідність тлумачення та видання інтерпретаційного акта. У цьому контексті видається доречним згадати слова деяких видатних діячів минулих століть про формулювання законодавчих актів і, зокрема, про те, що при складанні законів необхідно враховувати певні правила: по-перше, зміст законів має бути стислим, по-друге, простим, оскільки прямі висловлювання завжди доступніші для розуміння, ніж вишукані, по-третє, важливою умовою є таке формулювання, яке викликало б у всіх людей одні й ті ж поняття (див. Монтеск'є «Про дух законів»; цит. за: [8, с. 125–126]). Аналогічної думки дотримувався П. Пестель, який вважав, що закони повинні бути чіткими, щоб кожен громадянин міг легко їх розуміти і без будь-яких ускладнень порівнювати з ними свої вчинки. З цієї причини кожен закон має бути написаний так, щоби не допустити жодних непорозумінь і двозначних тлумачень. Від ясності законів залежить справедливість і неупередженість суддів, швидкість закінчення справ і правильна робота всіх органів... Недотримання ж його веде до всіляких зловживань і має найсумніші наслідки для суспільства (див.: [8, с. 479–480]). Ці слова актуальні і сьогодні.

Саме тому, враховуючи означену авторську позицію та не зважаючи на те, що ця проблема не отримала належної уваги в роботах юристів, чинники, що зумовлюють необхідність актів тлумачення норм права, можна класифікувати за різними підставами:

1. Залежно від сфери суспільного життя, до якої належать наведені чинники, їх можна поділити на загальносоціальні (політичні, економічні, соціальні, духовні та ін.) і юридичні.

2. За територіальним критерієм виділяють чинники державної, місцевої, локальної дії.

3. За хронологічним критерієм виокремлюють: постійні та тимчасові [233, с. 108]

Отже, можна зробити узагальнений висновок, що видання та вдосконалення системи актів тлумачення норм права визначені системою взаємопов'язаних і взаємозумовлених чинників об'єктивного та суб'єктивного характеру.

При цьому, окрім названих внутрішніх чинників, на систему сучасних інтерпретаційних актів впливають і зовнішні, міжнародні фактори – зовнішньополітичний курс України на євроінтеграцію, діяльність авторитетних міжнародних урядових і неурядових організацій у сфері утвердження верховенства права та демократії і захисту прав людини в Україні [285, с. 296] інтернаціоналізація національного права [272, с. 232] правова інтеграція [40, с. 47] тощо.

Система чинників, які впливають на генезис і окремих актів тлумачення норм права, і їхньої системи загалом, дає змогу виявити основні перспективні напрямки розвитку і вдосконалення національного законодавства на сучасному етапі, адже тлумачення норм права є необхідною передумовою забезпечення демократії, зміцнення правопорядку, правильної реалізації права. Цей вид інтерпретаційної практики покликаний підтримувати стійкість правової системи, сприяти розвитку здорового консерватизму принципів законодавства, посиленню захисту інтересів особистості, форм власності. Новаторський досвід кваліфікованого та науково обґрунтованого тлумачення норм права за певних умов може виступати предтечею інноваційної правотворчої діяльності.

4.3 Проблеми забезпечення ефективності актів тлумачення норм права

Як ми вже зазначили в попередньому підрозділі, сутність тлумачення норм права полягає в найбільш правильному і всебічному виявленні волі законодавця, яку він висловив у конкретній правовій нормі, у викладі її у нормі-дефініції або акті тлумачення; в забезпеченні правильності й одноманітності розуміння і застосування норми, яку тлумачать; у виявленні та заповненні прогалин чинного законодавства; у виявленні та подоланні протиріч і правотворчих помилок; у конкретизації і подальшому розвитку законодавчої регламентації; забезпеченні тлумачення на основі системної єдності та взаємозв'язку відповідно до положень Конституції України.

Ефективність тлумачення норм права та видання інтерпретаційного акту власне залежить від стабільності суспільства, законності, дотримання конституційних норм. Наприклад, ст. 23 Конституції України каже: «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей» [91]. Зрозуміло, що у цьому випадку офіційне тлумачення норм права, що утискає чийсь права, свободи, законні інтереси, не може бути визнане ефективним.

Питання ефективності національного законодавства особливо загострюється за умов, коли система суспільних відносин ще недостатньо стабільна й потребує впорядкування державою [128, с. 69]. Воно є особливо актуальним для України, яка перебуває на перехідному етапі розвитку, що супроводжується реформами суспільних і державних інститутів. Одним із важливих чинників забезпечення ефективності законодавства є якість закону України та поряд із ним акти тлумачення норм права. Якість закону та інтерпретаційного акта великою мірою залежить від того, наскільки його зміст враховує необхідність регулювання відповідних суспільних відносин, наскільки правильно цей зміст визначений з позиції юридичної техніки [257].

Проблема ефективності актів тлумачення як правового інституту в умовах трансформації суспільних відносин через деякі обставини набула першочерговості і практичного, і теоретичного значення [174, с. 48].

Ефективність взагалі – це абстрактне поняття, яке означає тільки здатність застосовуваного засобу сприяння досягти бажаної мети, а оцінка стосується не ефективності, а мети, досягнення якої стає засобом аналізу.

У юридичній літературі немає одностайної думки про ефективність правових норм та інтерпретаційного акта [226, с. 16–17]. Термін «ефективність» застосовується у значенні результату, наслідку будь-якого явища. Також його вживають, говорячи про науку загалом та зараховують до загальнонаукових категорій [209, с. 397].

Критерієм ефективності акта тлумачення є повна міра досягнення мети, що поставлена перед актом тлумачення [124, с. 360]. При визначенні ефективності інтерпретаційного акта беруть до уваги мету при виданні норми права та реально досягнутий результат у процесі функціонування цієї норми. Іншими словами, рівень досягнення цієї мети буде визначати рівень ефективності акта тлумачення [124, с. 360].

Мета має передбачати:

- закріплення та регламентацію за допомогою юридичних засобів вже існуючих суспільних відносин;
- стимулювання тих відносин, які відповідають загальним інтересам суспільства;
- створення умов для виникнення і розвитку нових суспільних відносин;
- практичне витіснення соціально небезпечних зв'язків та відносин [124, с. 360].

Якість діяльності, що передбачає тлумачення норм права, прямо залежить від стану розвитку техніки тлумачення юридичних актів. Техніка тлумачення нормативно-правових актів отримала назву правоінтерпретаційної техніки [263, с. 93]. У правовій науці правоінтерпретаційну техніку часто не розглядають як самостійну форму реалізації юридичної техніки, а як складову правозастосовної техніки. Прихильники такого погляду стверджують, що будь-яке тлумачення має на меті забезпечити правильне застосування нормативно-правових актів на

практиці [13, с. 100]. Правильність, грамотність і результативність тлумачення норм права, насамперед, залежить від досконалості юридичної техніки.

Принагідно зазначимо, що юридична техніка (від грец. *juris* – право і *teche* – мистецтво, майстерність, ремесло, уміння) – це сукупність правил, прийомів, способів підготовки, складання, оформлення юридичних документів, їх систематизації та обліку [164, с. 28]; сукупний зв'язок певних правил, що застосовуються і в розроблянні змісту і структури правових приписів держави, і у втіленні їх у життя; система знань про правила здійснення юридичної діяльності, що утворює методологію практичного створення права [153, с. 500].

Поняття юридичної техніки виникло в ХІХ ст. у зв'язку з розвитком доктрини формально-юридичного аналізу форми і структури права та вперше розглянуто в роботах Р. Ієрінга («Дух римського права», СПб, 1875; «Юридична техніка», СПб, 1906). Предметом юридичної техніки є найбільш загальні закономірності здійснення юридичної діяльності. Мета юридичної техніки – раціоналізація юридичної діяльності, досягнення ясності, простоти, стислості, певної стандартності, однаковості (уніфікованості) юридичних документів. Інтерпретаційна техніка покликана чітко, недвозначно, вичерпно і водночас коротко, економічно, одноманітно і стандартно витлумачити норми права. Велика кількість слів, розпливчасті формулювання, недостатня чіткість знижують ефективність правового регулювання.

Сам акт тлумачення норм права має бути зрозумілим і ясним для суб'єктів, до яких він адресований. Цей документ, як, власне, і сам нормативно-правовий акт, повинен мати необхідні реквізити, що відображали б його юридичну силу, предмет регулювання, сферу дії, надавали б офіційності. До акта тлумачення застосовують правила, які належать до змісту та структури нормативного акта. Суб'єкт, що виконує тлумачення власного акту, за необхідності застосовує всі відомі способи тлумачення, використовує їх у комплексі, цим сприяє виявленню помилок і їх нейтралізації.

Виокремлення способів тлумачення норм права відбулося ще наприкінці ХІХ ст., а в перше десятиліття ХХ ст. почалося їхнє дослідження. «Тлумачення

систематичне, – на думку М. Таганцева, – як правило, стало, можливим у законодавствах новітньої формації, у яких окремі закони систематизувалися у вигляді зводів або укладень з поділом на відділи, глави і пункти. При такому розподілі статей визначення їхнього змісту і значення дуже часто залежить від того місця, яке їм відведено в кодексі» [246, с. 16]. Дослідник Є. Трубецькой у своїх лекціях з енциклопедії права наголошував, що поряд із логічним і граматичним тлумаченням деякі вчені виділяють два інших види тлумачення: систематичне й історичне. Однак, на його думку, «систематичне тлумачення полягає у відновленні логічного сенсу такого закону, і тому воно не може бути протиставленим тлумаченню логічному» [271, с. 3–4]. Інший погляд на цю проблему мав Є. Васьковський. Він вважав, що «ставлення норми до загальної системи права, яке виражається в логічному зв'язку між нормами, можна цілком називати логічним елементом тлумачення» [33, с. 28]. Навіть більше, «зважаючи на те, в якому відділі, в якій главі, під якою рубрикою, між якими нормами поміщено таке правило, – розмірковував учений, – воно отримує різний сенс, розширюючи або скасовуючи свої дії, набуваючи тих чи інших відтінків» [33, с. 28–29]. Д. Мейєр писав, що «систематичне тлумачення визначає зміст закону відповідно до місця, яке він займає в системі законодавства. Закон, розміщений у системі законодавства під рубрикою, в якій визначено видові юридичні відносини, не може бути застосований до юридичних відносин іншого виду, хоч і має загальну форму свого вираження» [129, с. 59–60]. Тим самим Д. Мейєр не зводив систематичне тлумачення до тлумачення логічного, а розглядав його як самостійний різновид тлумачення.

За слушним зауваженням В. Сирих, за допомогою методів тлумачення норм права відбувається аналіз чинного законодавства з метою виявлення його недосконалих, малоефективних норм, встановлення зв'язків між проєктованими і чинними нормами права, зіставлення проєктованих норм права з принципами і загальними положеннями відповідних галузей права та правових інститутів [244, с.14; 140, с. 20–21]. Тлумачення має бути чітким, лаконічним, не допускати двозначності, багатозначності понять і термінів; неприпустимою є підміна і

змішування загально визнаних понять. Виклад норми права в акті тлумачення має бути коротким, чітким і визначеним. До прикладу, в автентичному тлумаченні не має губитися основний зміст норми. Стислості і визначеності тлумачення досягають за допомогою різних прийомів викладу норм права, використовуючи спеціальні терміни, стандартні мовні висловлювання. Формулювання тлумачення норм права мають бути граматично однаковими, термінологія актів повинна бути єдиною (так званий принцип єдності правничої термінології). Цього досягають шляхом уживання одного і того самого терміна, одного й того ж слова в одному і тому ж значенні. Однакові поняття (явище, предмет) позначаються одним терміном. Наприклад, на думку Т. Москалькової та В. Чернікова, чимало огріхів у законодавстві допускають при використанні понятійного ряду. До таких недоліків дослідники, зокрема, зараховують: довільне використання юридичних понять та термінів; некоректність та надлишок понять і суджень; використання застарілих понять; використання невідомих термінів у загально відомому значенні та загально відомих термінів у новому значенні; відсутність понятійної узгодженості; відсутність диференційованого підходу до понять [136, с. 340].

Невдалі фрази, звороти, малопоширені або широкоживані терміни не посилюють, а, навпаки, послаблюють регулювальну роль інтерпретаційного акта, зменшують авторитет і соціальну цінність самого акта. Тому під час нормопроектної діяльності слід використовувати переважно ті формулювання й терміни, які широко вживаються в юридичній літературі, у новітніх тлумачних словниках української мови [83, с. 38].

Точність і визначеність термінів, їх однакове розуміння досягається за допомогою використання законодавчих дефініцій, у яких подано визначення терміна, його роз'яснення, обов'язкове для адресатів нормативно-правового акта. Як зауважує Т. Подорожна, сьогодні дефініції є важливою частиною понятійного інструментарію системи законодавства, яка сприяє її формальній визначеності. Поряд з іншими приписами вони тлумачать поняття (авт. виділення. – Н. Л.) і мають знайти оптимальні форми закріплення в мові сучасного законодавства [173, с. 5–6]. Мало того, дефініції, що мають місце в нормативно-правовому акті,

виконують важливу роль у досягненні позитивних соціальних результатів, найбільш точного вираження державної волі для подальшого ефективного регулювання суспільних відносин [118] (Як відомо понятійний апарат будь-якої науки, зокрема й правової, складається з відповідних понять, категорій, термінів, а також їхніх визначень (дефініцій) (див.: [31. с. 22]). Правові поняття і категорії, які розробили та застосували вчені і практики попередніх поколінь, змінюються в умовах демократичного розвитку суспільства, реформування права та розширення сфери правового регулювання. «Кожне поняття є актом теоретичного пізнання, яке показує, як певне явище реалізує себе в дійсності, розкриває його сутність, відмежовує від інших об'єктів. Вироблення такого визначення – складний, тривалий та досить складний процес» [18, с. 32]. Дефініції – судження, що розкривають зміст понять [83, с. 70]. Розкриваючи головне в предметі, вони дозволяють виділити цей предмет, відрізнити його від інших, застерігають від змішування понять, плутанини в міркуваннях. Їм належить важлива роль у процесі оперування поняттями.

Використовуючи дефініції, тлумачення тим самим надає однозначності поняттям, які об'єктивно необхідні для реалізації регулятивних положень закону. У тлумаченні з'ясовується принциповий зміст правових приписів.

Отже, перевагою мови права є чіткість, стислість, визначеність, стереотипність, доступність для розуміння. Різні способи (прийоми) викладу норм права, що підлягають тлумаченню, сприяють цьому (див. підрозділи 1.2, 2.3).

З огляду на проблему ефективності тлумачення, особливого значення набувають проблеми якості самих актів тлумачення у зв'язку зі створенням ефективної системи норм права, що забезпечує стабільність і правопорядок у суспільстві. Саме тому використання однакових реквізитів актів тлумачення, стереотипної структури, єдиної термінології, юридичних конструкцій і формувань становить суть уніфікації форми й структури актів тлумачення. Різнобій реквізитів і рубрик актів тлумачення, відсутність їх стереотипної структури, єдиного стилю викладення, неоднакова в різних актах нумерація статей, пунктів і їх підрозділів,

формул відміни, змін актів і їх частин перешкоджають адекватному розумінню й ефективному застосуванню правових норм [83, с. 40].

Серед учених, хто першим спробував використати категорію «якість» для характеристики законодавства, був В. Прозоров. У дослідженні «Якість та ефективність господарського законодавства в умовах ринку» він запропонував розглядати «якість законодавства» як потенційну можливість вираженого в ньому правового регулювання досягти бажаних змін у соціальній сфері. Умови, що забезпечують належну якість законодавства, науковець розділив на дві групи: змістовні і регулятивні. До регулятивних характеристик якості В. Прозоров відніс техніко-юридичні, стилістичні, системні та інші аналогічні властивості, а до змістовних параметрів – адекватність економічної політики до визрілих потреб суспільства [212, с. 5]. Нині провідні українські вчені також обговорюють гостру проблему якості чинного законодавства. Зокрема, Ю. Шемшученко, порушуючи проблему якості ухвалених українським парламентом законів, наголошує на тому, що кількість не завжди перетворюється в якість. Наше законодавство тільки умовно можна назвати системою. У ньому відображаються не загальнонародні інтереси, а інтереси олігархічних кланів і груп. Воно суперечливе у своїй структурі і декларативне за змістом [298, с. 5].

Отже, якість – основний критерій ефективності законодавства, що полягає у вимогах доступності, переконливості, точності, визначеності, ясності, стислості і виразності до нормативних правових актів (так звані правила принципу правової визначеності – [res judicata]) [220]. Провідні правознавці (теоретики права) – С. Алексєєв, В. Бабаєв, М. Байтін, А. Піголкін, Є. Сиріх постійно досліджують властивості, які повинні мати якісно підготовлені норми права [5; 12; 150; 154; 245]. При цьому вчені найчастіше вказують на такі ознаки якості, як нормативність, загальнообов'язковість, повнота і конкретність нормативно-правового регулювання, представницький зобов'язальний характер, ясність і доступність мови закону, формальна визначеність, точність і визначеність термінів та формулювань, логічна несуперечливість нормативних положень

правового акта Конституції держави, ефективність, відповідність норм до закономірностей і потреб суспільного розвитку [134, с. 16–18].

Із цих позицій, техніко-юридична якість акта тлумачення є важливою умовою його ефективності, оскільки дія акта тлумачення, нормативні положення якого є нечіткими, незрозумілими, логічно суперечливими, неповними, буде недостатньою або навіть малоефективною. Навіть більше, як зазначають сучасні вчені, нині трапляються непоодинокі випадки поверхового ставлення до якості складання навіть процесуальних документів, що зумовлено слабкою юридичною підготовкою та відсутністю належного досвіду [30, с. 3].

Критерій якості означає зрозумілість тексту читачеві, що забезпечує максимально допустима простота тексту. З огляду на це, якраз треба використовувати загальновідомі терміни в загальновідомому значенні; розшифровувати значення найважливіших термінів; вживати прості і зрозумілі терміни, широко вживані обороти; не застосовувати складні граматичні конструкції. Зрозумілість тексту сприяє правильному і повному виявленню інформації, що міститься в ньому, забезпечує ефективність дії нормативних приписів. Точність і чіткість закріплення дефініції поняття означає, що необхідно прагнути до того, щоб у кожного терміна в тексті була дефініція. У тексті має бути використаний лише той термін, який отримав дефініцію. Синонімія і омонімія не є бажані. Взагалі, термінологія, що використовується в тексті правового акта, зокрема й інтерпретаційного, – найважливіша складова, від котрої залежить повнота та якість цього акта. Норми, що містять неточні терміни, можуть бути причиною не тільки правових колізій, про що ми вже зазначали, але й «пробілів у законодавстві в результаті зайвого «звуження» кордонів» суспільних відносин, врегульованих цим актом» [299], – слушно зауважує О. Шереметьєв.

Порушення принципу несуперечності в тексті тлумачення призводить до деформації системи права, оскільки страждає основна функція права – бути регулятором суспільних відносин. Суперечливість може стати грубою помилкою і законодавця, і безпосередньо тлумача юридичних норм. Вона полягає в тому, що заперечують те положення, яке нещодавно стверджувалося. Оскільки

з'являються нові види і форми тлумачення норм права, зростає кількість суб'єктів такого тлумачення, проблема ефективності та якості актів тлумачення й надалі актуальна. Словесне вираження норми права може допускати різні варіанти розуміння і тлумачення. У зв'язку з цим в англо-американській системі права традиційно одним із способів уникнення сваволі в інтерпретації і обмеження маніпулювання смислами висловлювань у корисливих інтересах однієї зі сторін є застосування канонів тлумачення (canons of construction, canons of interpretation).

Канони тлумачення – це правила міркування. Незважаючи на те, що вони мають рекомендаційний характер, існування їх є важливим, оскільки вони встановлюють однакові критерії розуміння й аналізу нормативно-правового тексту. «Ці канони – орієнтири, які пропонують можливі інтерпретації певних словесних формул, що використовуються в статутах або певних типах статутів» [310, р. 66]. Якщо дотримуватися логіки канонів інтерпретації, то подальший процес тлумачення стає простішим, зручнішим і зрозумілішим. Коли канони забувають, виникає розрив між дійсною думкою законодавця і думкою, вираженою в тексті акта тлумачення, що і призводить до труднощів і помилок у правозастосовній практиці.

Отже, враховуючи міжнародний досвід у тлумаченні, можна констатувати, що тільки законодавче регулювання тлумачення може стати оптимальним способом вирішення можливих суперечностей, зумовлених різним розумінням норм права використовуваних понять. Воно надасть ясності, чіткості самій юридичній діяльності, що полягає у з'ясуванні і роз'ясненні юридичних норм, позитивно позначиться на правовому регулюванні загалом і посилить ефективність самого тлумачення правових норм.

Отже, ефективність тлумачення правових норм – найважливіша властивість цієї особливої форми юридичної діяльності. Про результати тлумачення судять здебільшого лише за кількістю логічних помилок. Щоправда, трапляються й інші підходи до оцінки правотворчої та правотлумачної діяльності. Авторів актів тлумачення часто звинувачують у некомпетентності.

Аналіз таких оцінок їхньої роботи показує, що вони здебільшого є однаковими, бо науково-обґрунтованих критеріїв результатів тлумачення, його ефективності на сьогодні просто не існує. Крім того, чи коректно міркувати про якість актів тлумачення, ефективності такого виду діяльності в кожному випадку в конкретний період часу, якщо правотворчість у державі у цей момент його історії неефективна сама собою з огляду на системну кризу.

Важливе значення у теорії держави і права мають питання, пов'язані з розумінням ефективності правотворчості і тлумачення і його результатів загалом, і окремих видів тлумачення зокрема. З урахуванням обраної теми, першорядного значення набуває питання щодо зрозумілості для більшості членів суспільства категорій, в яких може бути виражена ефективність актів тлумачення.

Щоб правильно відповісти на сформульоване вище питання, згадаємо, що і правотворчість, і елементи її механізму – явища самі по собі системні [126, с. 8–9], отже, на них повністю поширюються правила теорії соціально-правових систем. Загальновідомо, що система у процесі функціонування виступає як цілісне утворення, в якому між її структурою і функціями існує взаємозв'язок та взаємозумовленість. У цьому зв'язку слід погодитися з Ю. Марковим, який стверджує, що «функція реалізується структурою і пояснюється за допомогою структури» [119, с. 20].

Функціональний ефект системи «правотворчість і правотлумачення» може бути зумовлений і ефективною роботою відразу всіх елементів системи, і здатністю одних елементів системи компенсувати порівняно низьку ефективність інших. Тобто, з одного боку, правотворчий орган як цілісна система легко може здійснити те, чого не під силу досягти складовим його елементам. З іншого – елементи цілого можуть бути дуже самостійні, а ефективність одних структур легко компенсує неефективність або повна відсутність інших.

Очевидно, що у розв'язанні завдань підвищення ефективності правотворчих і правотлумачних систем важлива роль належить правовій науці, передусім, провідній її галузі – теорії держави і права. Саме вона зобов'язана озброїти і «творців» правових актів, і правотлумачів конкретними

рекомендаціями щодо раціональних шляхів організації тлумачення, методів поліпшення всіх його видів та форм. Характерною рисою таких наукових досліджень є те, що в них знаходиться широке застосування системний підхід до вивчення соціально-правових явищ, в результаті чого детально аналізуються не тільки відповідні правові настанови, що регламентують функціонування окремих видів тлумачення, робота конкретних правових утворень, а й соціально-правове середовище їхнього існування.

Зі сказаного варто зробити висновок про те, що до визначення поняття ефективність функціонування такого соціально-правового інституту як тлумачення, ефективність актів тлумачення як його результат, необхідно підходити з системних позицій, при яких організаційна та процесуальна діяльність в ході тлумачення, норми, які його регулюють, розглядаються як єдине ціле, функціонують в інтересах досягнення заздалегідь визначеної соціально-політичної мети.

У розробці критеріїв ефективності актів тлумачення для початку важливо переконатися в наявності такої якості у його характеристиках, яка свідчить про здатність досягнення певної мети (про що зазначено на початку підрозділу). В сучасній юридичній літературі під метою розуміють ідеальну, відображену в свідомості модель цінностей. Це дає змогу стверджувати, що критерієм ефективності є ступінь досягнення відповідних цінностей [54, с. 11].

Втім, ефективність актів тлумачення норм права – явище, як вже зазначено, досить складне і багатогранне. Тож у його вивченні не можна обмежуватися тільки дослідженням мети прийняття інтерпретаційних актів і результатів їхньої дії. Створення та реалізація актів тлумачення не відбувається у вакуумі, а здійснюється під впливом багатьох обставин, які багато в чому і зумовлюють рівень ефективності інтерпретаційних актів. Отже, ефективність актів офіційної та неофіційної інтерпретації залежить від певних об'єктивних та суб'єктивних обставин реальної дійсності, що впливають на процес їх видання і дії [233, с. 106].

Проблема ефективності інтерпретаційних актів залежить від багатьох чинників, що одночасно існують у суспільстві, і таких, що по-різному впливають на процес створення та реалізації актів тлумачення. У цьому зв'язку існує

нагальна потреба в класифікації розглянутих умов задля найбільш повного і системного їх виявлення та вивчення [233, с. 107].

Більш розгорнуту класифікацію чинників забезпечення ефективності правозастосовних актів пропонує В. Лазарев. Він виокремлює матеріальні, соціально-політичні, ідеологічні, організаційні та правові чинники і дуже докладно розкриває кожен із цих типів [102, с. 120].

Основний напрям впровадження матеріального чинника в забезпеченні ефективності застосування права полягає в тому, щоб, ґрунтуючись на точному знанні досягнутого рівня економічного розвитку, діючи на всебічному обліку у сфері економіки закономірностей, погодившись з наявними можливостями і враховуючи перспективи, рішуче використовувати матеріальний стимул і стосовно суб'єкта правотлумачення, і стосовно адресатів правотлумачної діяльності, і щодо обіцянки відповідних матеріальних благ, і щодо їх позбавлення або такої загрози [102, с. 119].

Соціально-політичні чинники діють у напрямку підвищення ефективності юридичного впливу на суспільні відносини, якщо самі при цьому відповідають у своєму розвитку рівням і прогресивним тенденціям розвитку економічного ладу.

Ідеологічний вплив звернено до свідомості людей. Якісний стан останньої в сфері правових відносин так чи інакше виражається через правову свідомість. Тож є можливість докладніше простежити зв'язок правозастосування та правосвідомості. Тим паче, це треба зробити з огляду на те, що правотворча практика сама є одним із чинників, які формують правову свідомість, і в інтересах підвищення ефективності актів тлумачення слід визначити точки дотику в діяльності цього чинника з цілеспрямованими систематичними кроками з формування правової культури та правової свідомості громадян.

Організаційні заходи полягають лише в тому, щоб забезпечити умови для всебічного обговорення питання в колективі, для виявлення найпереконливішої думки, для творчої активності всіх учасників колективного розгляду. У разі одноособового вирішення питання організаційні міри спрямовані на організацію

належного санкціонування дій правотворчого суб'єкта, на отримання згоди зацікавленого органу, на виявлення думки керівних інстанцій [102, с. 158].

Про ефективність актів інтерпретації юридичних норм певною мірою свідчать: 1) його поширеність, 2) структура, 3) динаміка помилок, 4) наявність шляхів їх усунення.

Як критерії ефективності пропонуємо розглядати: а) відповідність норми – роз'яснення потребам суспільного розвитку (норма – дефініція, що перестала відповідати рівню суспільного розвитку, наповнюється новим сучасним змістом); б) збереження основного сенсу норми, що тлумачиться (норма і її роз'яснення становлять єдине ціле і застосовуються одночасно); в) незмінність форми тлумачення (виявлення волі законодавця, розкриття змісту, доповнення та розвитку роз'яснювальної норми); г) своєчасне застосування необхідного способу (способів) тлумачення; г) використання і дотримання граматичної однаковості і єдиної термінології; д) переважне використання легальних дефініцій; е) ясність і доступність мови норми – роз'яснення; є) відповідність самого акту тлумачення загальним і спеціальним вимогам інтерпретації юридичної техніки (тлумачення закону відбувається у формі закону). Існування акта тлумачення норм права ще не свідчить про наявність законності та правопорядку в суспільстві. Тобто краще відсутність акта тлумачення, аніж його неефективне існування та невиконання. Адже невиконання акта тлумачення породжує неповагу до них, правовий нігілізм [170, с. 72].

У юридичній літературі ефективність інтерпретаційного акта визначено як співвідношення між фактичним результатом його дії та тими соціальними цілями, для досягнення яких акти тлумачення і прийняті. Співвідношення цілей та результату визначає, на думку деяких дослідників, доцільність порівняння (зіставлення) отриманого результату із соціальною метою. Зокрема, треба довести, що:

- 1) ефективність акта тлумачення – це властивість їхньої дії;
- 2) цілі акта тлумачення – критерій оцінки їх ефективності;
- 3) неможливим є співвіднесення їх з метою визначення ефективності без інформації про результати дії інтерпретаційного акта;

4) ефективність акта тлумачення необхідно відділяти від інших властивостей їхньої дії [170, с. 162].

Досконалість результату тлумачення, що застосовується в правовому регулюванні, відповідність його цілям та завданням, характерові суспільних відносин, що піддаються юридичній регламентації, а також ступінь фактичної реалізації зазначених намірів відображаються в ефективності правового регулювання [57, с. 223].

Ефективність правового регулювання може оцінюватись щодо певних правових норм, на рівні правових інститутів та галузей, права загалом. До того ж, якщо у з'ясуванні ефективності окремих юридичних приписів достатньо використовувати емпіричні методи пізнання, вивчати конкретні прояви соціальної поведінки, то у всіх інших випадках це вимагає проведення комплексних досліджень, вивчення загальних тенденцій впливу правового регулювання на цілі масиви (сфери) суспільних відносин, стан упорядкованості всього суспільного життя [57, с. 224].

На думку В. Марчука, основними проблемами умов ефективності актів офіційного та неофіційного тлумачення, правова наука називає:

1. Відповідність вимог актів тлумачення рівню соціально-економічного розвитку суспільства. До прикладу, на сучасному етапі розвитку суспільства неефективними будуть кримінальні акти тлумачення, створені за часів Київської Русі.

2. Рівень досконалості законодавства. На прикладі неузгодженості норм законодавчих актів між собою та невідповідності актів тлумачення законам України можна стверджувати, що законодавство нашої держави недосконале, а отже, з огляду на це, окремі правові норми, щодо яких виникають колізії, такі, які неможливо реалізувати, тобто неефективні [124, с. 361].

3. Рівень правової культури громадян. Розроблені та прийняті акти тлумачення мають велике соціальне значення. Втім, створення інтерпретаційних актів – це лише початок справи, бо прийняті акти важливо втілити в життя, практично реалізувати. Щоб акти тлумачення реально

впливають на всі суспільні процеси, треба виховати у всього населення високу правову культуру [210, с. 38].

Правова культура особи характеризує рівень правової соціалізації члена суспільства, ступінь засвоєння і виконання правових начал державного і соціального життя. Вона означає не тільки знання і розуміння права, а й правові судження щодо нього як про соціальну цінність, і головне – активну роботу з його здійснення, зі зміцнення законності і правопорядку. Іншими словами, правова культура особи – це її позитивна правова свідомість у дії. Вона передбачає перетворення своїх здібностей і соціальних якостей на підставі правового досвіду [231, с. 471].

4. Рівень ефективності судової влади. Як слушно зауважує Б. Малишев, рівень ефективності певної правової системи визначений рівнем ефективності судової влади у цій правовій системі [116, с. 3], адже саме в суді право існує у всій його повноті [113, с. 34].

5. Ефективність актів тлумачення залежить також від особистих якостей суб'єктів правотворчої діяльності (тобто юристів, які безпосередньо працюють з нормами права), їх правової підготовки, практичного досвіду, професійних знань, умінь, навичок тощо [124, с. 362].

Рівень правової вихованості представників юридичної професії безпосередньо залежить від рівня правової освіти, ступеня опанування знань та усвідомлення принципів права перед усіма студентами вищих навчальних закладів юридичного профілю [278, с. 183].

Фахівець юридичного профілю повинен знати Конституцію України, етичні та правові норми, що регулюють ставлення людини до людини і суспільства, докільця, уміти враховувати їх у розробці екологічних та соціальних проєктів; бути здатним вести професійну діяльність в іншомовному середовищі; володіти культурою мислення та мистецтвом логічного аналізу, знати його загальні закони і вміти правильно їх вибудовувати в письмовій та усній формі; вміти на науковій основі організувати свою працю, знати комп'ютерні методи збору, зберігання й обробки інформації, що вживаються у сфері його професійної

діяльності; розуміти суть і соціальну значущість майбутньої професії, основні проблеми дисциплін, які визначають конкретну галузь його діяльності, бачити їхній взаємозв'язок у цілісній системі знань; бути здатним у професійній сфері на основі системного підходу будувати та використовувати моделі для опису і прогнозування різних явищ, здійснювати їх якісний та кількісний аналіз; визначати мету і формулювати завдання, пов'язані з реалізацією функцій, уміти використовувати для їх розв'язання наукові методи; бути методично та психологічно готовим до зміни характеру своєї професійної діяльності і роботи над міждисциплінарними проектами [221, с. 362].

6. Ефективність актів тлумачення зумовлена поведінкою учасників суспільних відносин. Як відомо, поведінка може бути правомірною і неправомірною. Отже, якщо акти тлумачення виконують учасники суспільних відносин і не створюють умов для їх невиконання (тобто передумов неправомірної поведінки), то такий акт тлумачення є ефективним [124, с. 361–362].

Якщо акт тлумачення має на меті передусім запобігти конкретним видам проступків, і її повністю або більшою мірою досягають за допомогою факту опублікування такої норми, то правова вимога, безперечно, реалізується (шляхом дотримання), а не застосування акта тлумачення і свідчить про високу її ефективність. Звичайно, незастосування інтерпретаційного акта може в такому разі виступати показником його ефективності лише за відсутності відповідних правових правопорушень. Навпаки, систематична реалізація акта тлумачення шляхом правозастосування зовсім необов'язково має свідчити про його ефективність. Якщо, наприклад, встановлено, що неодноразове застосування якоїсь санкції практично не справляє бажаного впливу на правопорушників, відповідний акт тлумачення можна назвати високоефективним [23, с. 200].

На думку російського науковця А. Скрябіна, важливими умовами забезпечення ефективності офіційних та неофіційних інтерпретаційних актів необхідно розглядати:

- правопорядок у суспільстві, під яким розуміють стан суспільних відносин, що виражений у правомірній поведінці людей, їхніх колективів та організацій;

- дотримання принципу законності, який передбачає точну і неухильну реалізацію усіма суб'єктами не тільки нормативних, а й інших правових актів, зокрема й інтерпретаційних;

- досконалість матеріальних правових приписів, насамперед норм права, роз'яснення яких відбувається у процесі інтерпретаційної діяльності;

- досконалість процесуальних норм і правил, що регулюють створення та реалізацію інтерпретаційних актів. Що повніше і детальніше регламентовані всі стадії практики тлумачення, серед них і визначені підстави та приводи тлумачення, коло прав та обов'язків суб'єктів і учасників інтерпретації, основні вимоги до форми і змісту інтерпретаційних актів тощо, то більш якісні роз'яснення закріпляться в акті і будуть ефективно реалізовуватися [233, с. 134–137].

Ефективність і результативність усіх інтерпретаційних актів великою мірою залежить від точності та зрозумілості юридичних формулювань, їх логічності та послідовності, правильності застосування юридичних понять і термінів. Текст – головний реквізит, завдяки якому складається та оформляється будь-який документ, де кожне слово повинне нести смислове навантаження [2, с. 72].

Причини неефективних актів тлумачення пов'язані з негативними чинниками у діяльності самого суб'єкта правотворчості. До цієї групи причин належить: недостатня кваліфікація суб'єкта правотворчості, недотримання ним правил юридичної техніки у складанні проекту інтерпретаційного акта, допущена ним неухильність. Низка вчених вказують на те, що іноді інтерпретатор свідомо залишає ті чи інші суспільні відносини не до кінця врегульованими, щоб практика правозастосовних органів завершила процес правового регулювання. однак при аналізі конкретних прикладів прогалин у вітчизняному законодавстві стає зрозумілим, що в абсолютній більшості випадків їх причиною є не цілеспрямований намір надати суб'єктові правозастосування (насамперед судовим органам) ширших повноважень у реалізації тих чи інших інтерпретаційних актів, а елементарна неухильність суб'єкта правотворчості або недотримання ним правил юридичної техніки [117, с. 164].

Висновки до Розділу 4

Проаналізовано вплив актів офіційного та неофіційного тлумачення на функціонування різних сфер суспільного та державно-правового життя. Зазначено, що тлумачення правової норми є цілісним процесом, який супроводжує правотворчість і правореалізацію, а також систематизацію нормативно-правових актів. Залежно від виду правової діяльності його вплив має прямий чи опосередкований характер. Зокрема, у правотворчій діяльності акти тлумачення сприяють суб'єктові в розробці і прийнятті таких норм права, які ефективно врегульовують суспільні відносини. Для цього тлумачать норми права, їх проекти, зміни і доповнення до них, інші правові джерела на стадіях розробки і прийняття норм.

Акцентовано, що тлумачення в правозастосовному процесі відіграє особливу роль: воно повинно не тільки робити положення норм права, а й неминуче приводити до правильного вирішення юридичних справ. Щоб правозастосування мало уніфікований і прозорий характер, пропоновано запровадити не тільки обов'язкове розуміння юридичних норм у тому значенні, яке їм надає орган офіційного тлумачення, а й можливості контролю за виконанням і відповідальність за невиконання положень інтерпретаційних актів.

Встановлено, що не менш вагому роль відіграють акти тлумачення норм права у процесі систематизації – кожна форма систематизації правових норм вимагає тлумачення дійсного змісту правових норм та їх системних зв'язків. Для того щоб з усього масиву правового матеріалу вибрати і підготувати для систематизації потрібні норми, важливо насамперед з'ясувати їх дійсний зміст, внаслідок чого виникають інтерпретаційні акти.

Зауважено, що належний рівень правового регулювання забезпечується якістю актів офіційного та неофіційного тлумачення норм права, а також ефективністю діяльності щодо застосування інтерпретаційних актів.

Констатовано, що об'єктивні причини інтересу до проблеми актів тлумачення правових норм – це глобальні зміни у сфері формування

нормативно-правової бази, що вимагає принципово нових видів, форм, способів, прийомів і методів тлумачення. Зміна системи правотворчих органів, зміна масштабів, конструкції та «швидкості» правотворчості неминуче спричиняють і модифікацію сутності актів тлумачення норм права.

Встановлено, що необхідність актів тлумачення норм права зумовлена низкою взаємопов'язаних чинників. Виділено та проаналізовано найвагоміші з-поміж них: абстрактну (загальну) форму викладення норми права, її невідповідність конкретним, фактичним обставинам життя; системність викладення норм права, що потребує розкриття обсягу змісту норми права з уваги на зв'язок з нормами, закріпленими в приписах цього ж нормативного акта чи інших актів; складність та невизначеність термінів, які виражають спеціальні юридичні поняття; прогалини і колізії в нормативно-правових актах; зміни в розвитку суспільних відносин, коли затребуваною стає вимога з'ясувати волю законодавця не на момент видання норми права, а відповідно до сучасних умов. Наголошено, що аналіз цих чинників дає змогу виявити основні перспективні напрямки розвитку і вдосконалення правової системи на сучасному етапі, адже тлумачення норм права є необхідною передумовою правильної реалізації права, підвищення ефективності правового регулювання суспільних відносин.

Визначено, що ефективність тлумачення правових норм – важлива властивість цієї особливої форми юридичної діяльності. Зазначено, що у вирішенні завдань підвищення ефективності актів офіційного та неофіційного тлумачення важлива роль належить правовій науці. Саме вона зобов'язана озброїти творців правових актів та інтерпретаторів норм права конкретними рекомендаціями щодо раціональних шляхів організації тлумачення, методів поліпшення всіх його видів та форм.

Зроблено висновок про те, що варто досліджувати ефективність актів тлумачення і результати повідомляти суб'єктам тлумачення, робити їх надбанням громадськості і публічно обговорювати. Необхідно узагальнювати і позитивну практику тлумачення, і негативну. Активну участь у тлумаченні правових норм мають брати фахівці – вчені-юристи і практики. Форми їхньої

участі у цій діяльності можуть бути різні – науковий висновок, наукова експертиза, правові рекомендації, розробка канонів тлумачення, розробка уніфікованих правових термінів і легальних дефініцій, складання проекту норми-роз'яснення. Це все стане реальністю, якщо діяльність із тлумачення правових норм буде нормативно врегульована.

Наголошено, що в разі комплексної оцінки ефективності інтерпретаційного акта та його наслідків, звичайно ж, потрібно вивчати не тільки його формальну (юридичну) ефективність, а й економічність, корисність, істинність, соціальну цінність та інші характеристики акта, що, без сумніву, сприятиме підвищенню рівня правового регулювання суспільних відносин.

ВИСНОВКИ

Розроблені наукові положення й одержані результати сукупно сприяли вирішенню актуального наукового завдання – комплексно на загальнотеоретичному та прикладному рівнях проаналізувати юридичну природу актів тлумачення норм права та окреслити можливості подальшого використання отриманих наукових результатів у практичній діяльності. На основі виконаного дослідження сформульовано низку висновків та рекомендацій.

1. Констатовано, що в юридичній науці немає узагальненого підходу до розуміння проблеми актів тлумачення норм права, що й зумовлює необхідність її дослідження. Пріоритетними на сьогодні є три аспекти: 1) вивчення сучасного розуміння юридичної природи актів тлумачення норм права з погляду їх правотворчих і правозастосовних особливостей; 2) вивчення окремих різновидів актів офіційного та неофіційного тлумачення норм права; 3) вивчення ступеня допустимості закріплення деяких видів інтерпретаційної правотворчості як джерела права в національній правовій системі.

Зважаючи на те, що акти тлумачення є досить складним предметом дослідження, достовірність результатів здійсненої наукової розвідки забезпечено за допомогою комплексного підходу з використанням загальнонаукових та конкретно-наукових методів пізнання, що дало змогу всебічно розкрити зміст та особливості досліджуваного явища.

2. Напрацювання в царині вибраної проблематики дозволяють зробити висновок, що тлумачення є дієвим засобом адекватного пізнання змісту норм права. Не претендуючи на довершеність та пріоритетність, запропоновано оновлене трактування поняття тлумачення правових норм – встановлення (з'ясування, роз'яснення) дійсного змісту норм права, що спрямоване на розкриття вираженої в них волі законодавця з метою забезпечення єдності у правильному розумінні і реалізації чинних норм права.

Акцентовано, що науково обґрунтоване розуміння сутності тлумачення, його основних принципів дозволяє правильно усвідомлювати зміст норм права,

забезпечує їхню ефективну реалізацію, зміцнює законність та правопорядок, стає вагомим чинником розвитку правової системи держави.

3. Запропоноване в роботі інтегративне визначення поняття акта тлумачення норм права конкретизовано шляхом виділення основних сутнісних його ознак: 1) інтерпретаційні акти не змінюють норм права і не створюють нових, а лише допомагають зрозуміти зміст наявних та діють в єдності з нормативними актами, які тлумачаться; 2) акти офіційного тлумачення норм права наділені юридичною силою та формальною обов'язковістю, акти ж неофіційного тлумачення, попри відсутність згаданих характеристик, часто розглядаються як доктринальна основа правової політики держави, правотворчої діяльності державних органів; 3) актам офіційного тлумачення норм права властива ієрархічність; 4) інтерпретаційні акти характеризуються письмовою або усною формою вираження; 5) акти офіційного тлумачення мають спільні риси з правовими актами, що дає підстави деяким ученим відносити їх до системи правових актів, однак це не стосується актів неофіційного тлумачення; 6) акти офіційного тлумачення можуть приймати лише правотворчі або спеціально уповноважені суб'єкти, акти неофіційного тлумачення – не уповноважені на це державою суб'єкти; 7) сфера дії правотлумачних актів зумовлена сферою дії витлумачених норм, однак не може бути ширшою за неї.

Задля всебічної загальнотеоретичної характеристики предмета дослідження виділено і проаналізовано специфічні функції актів офіційного та неофіційного тлумачення норм права. Встановлено, що кожна функція інтерпретаційних актів, синтезуючи багатоманітність однопорядкових напрямків впливу, складається з певних підфункцій. Якщо функція – це найбільш загальний напрямок впливу, у якому виражаються природа, соціальна роль і призначення актів тлумачення права в тих чи інших сферах життєдіяльності, то підфункції позначають у межах конкретного напрямку специфічні форми впливу на свідомість і поведінку людей, їх об'єднань та різних організацій. Наприклад, у межах регулятивної функції актів тлумачення права можна виділити орієнтаційну, реєстраційну та інші підфункції, а в межах охоронної функції – превентивну, забезпечувальну тощо.

4. Визнано, що складність, багатоаспектність актів тлумачення норм права, а також множинність підходів до розуміння їх сутності зумовили фрагментарність у науковому аналізі структури цього явища. Саме тому досі немає однозначного підходу до розуміння структури актів офіційного та неофіційного тлумачення норм права ні в закордонній, ані у вітчизняній літературі.

Обґрунтовано, що під структурою акта тлумачення норм права доцільно розуміти його будову, тобто розташування основних елементів і зв'язків, які забезпечують збереження його (акта) необхідних властивостей і функцій при впливі на нього різноманітних внутрішніх і зовнішніх, об'єктивних і суб'єктивних чинників правової дійсності.

5. Зауважено, що аналіз практики тлумачення дав змогу, взявши за основу поділ актів тлумачення норм права на акти офіційного та неофіційного тлумачення, згрупувати (за різними критеріями) та схарактеризувати види інтерпретаційних актів. Видова характеристика актів тлумачення проведена за низкою підстав, як-от: повноваження та правовий статус суб'єкта тлумачення; обсяг тлумачення; юридична форма акта тлумачення; предмет правового регулювання; галузева належність інтерпретованої норми; сфера дії актів тлумачення тощо. Наголошено, що різні види актів тлумачення об'єднує те, що вони не мають на меті створення нових правових норм, їхнє завдання – логічний розвиток, уточнення і конкретизація чинного права задля його ефективної реалізації.

Вказано, що детальний аналіз видів актів тлумачення має вагоме теоретичне і практичне значення, оскільки сприяє повному та всебічному розкриттю їх змісту, пізнанню їхніх особливостей, а також пошуку дієвих заходів щодо їхнього вдосконалення.

6. Встановлено, що оприлюднення актів тлумачення норм права має на меті довести до відома всіх зацікавлених громадян і посадових осіб зміст і форму ухвалених рішень, що, безумовно, відіграє істотну роль для ефективної реалізації нормативних приписів, підвищення рівня правосвідомості та правової культури

суб'єктів права, якості й ефективності правового регулювання суспільних відносин; зміцнення законності та стабільності правопорядку в суспільстві.

Зазначено, що акти офіційного та неофіційного тлумачення, що потребують термінового і широкого оприлюднення, разом з опублікуванням в офіційних виданнях можуть бути оприлюднені по радіо і телебаченню, а також в Інтернеті. Акти тлумачення норм права, які не мають загального значення, підлягають розсилці певному колу осіб, органів та організацій. Акти нормативного тлумачення можуть бути опубліковані в інших (окрім офіційних) друкованих виданнях, опубліковані у вигляді окремого видання, передані каналами зв'язку тощо.

7. Відзначено, що дію акта тлумачення в часі можна розглядати як регулювання суспільних відносин розтлумаченим нормативно-правовим актом з урахуванням інтерпретаційних положень відповідного акта тлумачення у визначений період часу.

Наголошено, що інтерпретаційні акти мають зворотну дію, тому момент набуття ними чинності не має такого принципового значення, як момент набуття чинності закону. На підставі аналізу наявних наукових підходів до розуміння природи актів тлумачення норм права доведено, що акти тлумачення здебільшого діють у часі за загальними правилами дії нормативних правових актів, однак питання їх зворотної сили має бути врегульоване нормативно, оскільки правових приписів щодо окресленого питання чинне законодавство України не містить.

Що стосується припинення дії акта тлумачення, то зазначено, що він перестає діяти разом із відповідним нормативно-правовим актом. Призупинення або відновлення дії нормативного акта спричиняє відповідно призупинення або поновлення акта тлумачення норми права. У разі припинення дії нормативного акта шляхом його скасування, фактичної заміни, закінчення терміну дії акт його тлумачення й надалі діє, якщо в новому нормативному акті містяться аналогічні норми. Із припиненням дії нормативного правового акта шляхом визнання його нечинним у судовому порядку відповідні положення акта його тлумачення

припиняють діяти з того ж моменту, що й відповідний нормативний акт. Акт тлумачення може бути змінений або скасований, навіть якщо інтерпретований нормативний правовий акт не змінюється. При цьому акт тлумачення в новій редакції має зворотну силу.

8. Аналіз теоретичних джерел і матеріалів інтерпретаційної та інших різновидів юридичної практики дав підстави стверджувати, що було б доцільно безпосередньо в актах тлумачення норм права вказувати просторові межі їхньої дії. Це сприяло б зрозумілості та чіткості правового регулювання, зміцненню законності та правопорядку в суспільстві.

Вказано, що загалом просторові межі дії інтерпретаційних актів визначаються відповідними межами правової норми, що тлумачиться. Як носії прецеденту тлумачення, інтерпретаційні акти можуть бути використані і за межами їх безпосередньої територіальної сфери дії. Окрім того, якщо виникає потреба звернутися до законодавства іноземної держави, то воно повинно застосовуватися відповідно до тих тлумачень, які мають місце в державі, котра безпосередньо прийняла нормативно-правовий акт.

9. Доведено, що дія актів тлумачення за колом осіб залежить не тільки від загальної або індивідуальної їх природи, а й від суб'єктів та учасників правороз'яснювальних дій та операцій, засобів і способів їх здійснення, об'єктів і результатів інтерпретації, типів (видів і підвидів) юридичної практики (правотворчої або правозастосовної, інтерпретаційної, судової або прокурорської, слідчої тощо) і сфер суспільного життя (економічної, соціальної, культурної тощо), які обслуговують акти тлумачення. Також досить часто дія інтерпретаційних актів за колом осіб пов'язана з їх предметною і територіальною сферою здійснення, дією в часі і багатьма іншими обставинами. Сфера їх дії фактично збігається зі сферою дії відповідної норми права. Щоправда, іноді акти тлумачення формально обов'язкові тільки для окремих державних органів (наприклад, постанови Пленуму Верховного Суду України адресуються судам нижчих інстанцій), але на їх роз'яснення орієнтуються й інші суб'єкти, що реалізують норму, яка підлягає тлумаченню, оскільки вони прагнуть уникнути

можливих ускладнень у майбутньому, пов'язаних з оскарженням, переглядом і скасуванням прийнятих на підставі конкретних норм рішень.

10. Відзначено, що правова реформа, яка розгорнулася в Україні, модернізація правової системи, конвергенція правових сімей внаслідок глобалізації призвели не тільки до зміни законодавства в усіх галузях права, а й реконструкції структурних елементів правової системи, появи нових юридичних технологій, форм і джерел права, способів і засобів правового впливу на суспільні відносини. Швидкість і поспішність таких змін, новизна і складність завдань, що стоять перед законодавцем у принципово нових соціально-політичних умовах, неминуче призвели до зниження якості прийнятих законів з погляду їх техніко-юридичної форми і правового змісту, до виникнення колізій і прогалин у законодавчому матеріалі. Наслідком цього стало зростання ролі правозастосовної діяльності, у котрій найважливішим є досвід кваліфікованого та науково обґрунтованого тлумачення норм права як необхідної складової частини правового регулювання в сучасному суспільстві.

Доведено, що дослідження актів тлумачення норм права є складником загальної проблеми вдосконалення законодавства та підвищення ефективності його реалізації. Функція контролю та нагляду, здійснювана компетентними органами за допомогою офіційних роз'яснень змісту і порядку застосування правових норм, є однією з найважливіших. Заразом інтерпретаційні акти є явищем багатограним, їх можна розглядати з різних сторін: а) як одну з правових форм здійснення державою своїх функцій, зокрема правотворчої; б) як засіб зміцнення законності в діяльності правозастосовних органів; в) як одну із форм правового виховання – правової пропаганди; г) як метод підвищення ефективності правового регулювання тощо. Офіційне роз'яснення змісту законодавства покликане відігравати вагомую роль у вдосконаленні суспільних відносин. Будучи сформульованими в загальнодоступній формі, акти офіційного тлумачення сприяють виробленню в суб'єктів права стійкої позитивної правосвідомості та правової культури. Це, своєю чергою, слугує важливим

чинником подальшого зміцнення законності та правопорядку, формування і функціонування правової держави.

11. Встановлено, що необхідність видання та вдосконалення актів тлумачення норм права зумовлена системою взаємопов'язаних і взаємозумовлених чинників об'єктивного та суб'єктивного характеру.

З'ясовано, що необхідність інтерпретаційних актів визначена також особливістю чинних норм права. Зокрема, норми права мають загальний і абстрактний характер, поширюються на велику кількість суб'єктів і ситуацій. Водночас вони реалізуються в конкретних діях осіб у конкретних випадках. Отже, виникає потреба деталізувати й розкрити зміст норми права, вираженої в загальній та абстрактній формах, і в такий спосіб наблизити його до конкретних дій суб'єкта та ситуацій. Окрім того, норми права мають певну мовно-логічну зовнішню форму, особливості якої також потребують тлумачення. Необхідність тлумачення правових норм зумовлена і їх юридичною формою, тобто застосуванням у нормах права спеціальних юридичних термінів або термінів з інших галузей знань, які не мають аналогів у звичайній мові. Необхідність тлумачення впливає ще й з такої властивості правових норм, як системність, що потребує розкриття обсягу змісту норми права у зв'язку з нормами, закріпленими в приписах цього ж нормативного акта чи інших актів.

12. У дослідженні доведено, що акти тлумачення входять до різних ланок механізму правового регулювання і виконують функції обслуговування, впливаючи на ефективність чинних правових норм. Акти тлумачення виконують специфічну роль у регулюванні діяльності суб'єктів і суспільних відносин, що виникають на їхній основі. Акти тлумачення норм права обслуговують нормативну основу механізму правового регулювання. Вони виконують складну і відповідальну функцію, використовуючи юридичну техніку для правильного тлумачення норм права. До того ж акти тлумачення норм права доповнюють і збагачують один одного. Акти неофіційного тлумачення, володіючи не юридичною силою, а силою особистого високопрофесійного авторитету, залучаються до актів застосування права, породжуючи відповідні правовідносини.

Акцентовано, що, будучи залученим у єдину систему правових засобів, акт тлумачення забезпечує ефективний правовий вплив на правову свідомість, політичну і правову культуру громадян, переконуючи і спонукаючи їх до конкретних дій учасників правовідносин, відповідно до точного змісту і волі законодавця. Саме акт тлумачення норм права відповідає своєму призначенню, здатен ефективно регулювати суспільні відносини, а отже, виправдовує закладені в ньому суспільні очікування тільки тоді, коли характеризується високою якістю, системністю та узгодженістю з міжнародними правовими стандартами, демократичною і гуманістичною спрямованістю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдюков М. Г. Принцип законности в гражданском судопроизводстве / М. Г. Авдюков. – М. : Госюриздат, 1970. – 164 с.
2. Актуальні проблеми вдосконалення та уніфікації термінології Кримінального кодексу України. – Х. : Права людини, 2011. – 152 с.
3. Алексеев П. Б., Панин А. В. Философия : учеб. / П. Б. Алексеев, А. В. Панин. – М., 1997. – 428 с.
4. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. – М. : БЕК, 1994. – 224 с.
5. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2 т. – М. : Юрид. лит., 1982. – Т. 2. – 360 с.
6. Алексеев С. С. Право: азбука-теория-философия: опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1999. – 711 с.
7. Алексеев С. С. Теория государства и права : учеб. для юрид. вуз. и фак. / С. С. Алексеев. – М. : Норма, 2004. – 453 с.
8. Антология мировой правовой мысли : в 5 т. Т. 3 : Европа. Америка : XVII–XX вв. / Нац. общ.-науч. фонд ; рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин ; отв. ред. О. О. Жидков. – М. : Мысль, 1999. – 830 с. ; Т. 4.
9. Арутюнян Г. Г. Конституционализм: уроки, вызовы, гарантии : сб. избр. публ. и выступ. на междунар. форумах, посвящ. данной проблематики / Г. Г. Арутюнян. – Киев : Логос, 2011. – 308 с.
10. Ахматов А. С. Логические формы и их выражение в языке / А. С. Ахматов // Мышление и язык. – М., 1957. – 340 с.
11. Ахундов М. Д. Концепции пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы / М. Д. Ахундов. – М., 1982. – 224 с.
12. Бабаев В. К. Советское право как логическая система / В. К. Бабаев. – М., 1978. – 224 с.
13. Бабаев В. К. Теория современного советского права: фрагменты лекций и схемы / В. К. Бабаев. – Н. Новгород, 1991. – 156 с.
14. Бабурин С. Н. Территория государства: правовые и геополитические проблемы / С. Н. Бабурин. – М. : Изд-во МГУ, 1997. – 276 с.

15. Балинська О. М. Правова комунікація: вербально-біхевіористський підхід : моногр. / О. М. Балинська. – Львів : ПАІС, 2008. – 212 с.
16. Балинська О. М. Проблеми теорії держави і права : [навч. посіб.] / О. М. Балинська, Т. З. Гарасимів. – [Вид. 2, допов. і переробл.]. – Львів : Вид-во ЛьвДУВС, 2010. – 416 с.
17. Барак А. Судейское усмотрение / А. Барак ; пер. с англ. – М., 1999. – 376 с.
18. Баранов В. М. Законодательная дефиниция как общеправовой феномен / В. М. Баранов // Законодательная дефиниция: логико-гносеологические, политико-юридические, морально-психологические и практические проблемы : матер. междунар. «круглого стола» / под ред. В. М. Баранова, П. С. Пацуркивского, Г. О. Матюшкина. – Н. Новгород, 2007. – С. 32–35.
19. Бартошек М. Римское право (понятия, термины, определения) / М. Бартошек. – М. : Юрид. лит., 1989. – 448 с.
20. Басай В. Д., Ковальчук С. О. Правова природа рішень Конституційного Суду України та їх роль у механізмі правового регулювання кримінально-процесуальних відносин / В. Д. Басай, С. О. Ковальчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Evp/2011_2_1/Basay_Ko.pdf.
21. Бахрах Д. Н. Действие норм права во времени / Д. Н. Бахрах. – М. : Норма, 2004. – 224 с.
22. Бачинін В. А. Філософія права : словник / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. – К. : Ін Юре, 2003. – 408 с.
23. Бірченко Ю. І. Визначення поняття ефективності правових норм. Наукові записки. Т. 19. Спеціальний випуск : у 2 ч. / НУ «Києво-Могилянська академія». – К., 2001. – Ч. 2. – С. 200–204.
24. Богачов А. Л. Філософська герменевтика : навч. посіб. / А. Л. Богачов. – К. : Курс, 2006. – 406 с.
25. Богданов А. А. Всеобщая организационная наука (тектология) / А. А. Богданов. – Ленинград, 1925. – Ч. 1. – 300 с.

26. Бойцов А. Уголовный закон: субстанциональный, атрибутивный и нормативный аспекты : дис. ... д-ра юрид. наук в форме науч. доклада : 12.00.08 / А. И. Бойцов. – СПб., 1996. – 35 с.
27. Бойцов А. А., Волженкин Б. В. Уголовный закон: действие во времени и пространстве / А. А. Бойцов, Б. В. Волженкин. – СПб., 1993. – 104 с.
28. Будько З. М. Момент набуття чинності та введення в дію нормативно-правового акта в контексті забезпечення реалізації права на знання особою своїх прав та обов'язків [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/Vznu/Jur/2011_1/060-65.pdf.
29. Бужор В. Г. Общая теория права и государства : курс лекций / В. Г. Бужор. – Измаил, 2008. – 254 с.
30. Буркацкий Л. К. Складання процесуальних документів на захист прав та інтересів громадян: коментарі, позовні заяви, скарги : навч. посіб. / Л. К. Буркацкий. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 288 с.
31. Васильев А. М. Правовые категории: методологические аспекты разработки системы категорій теории права / А. М. Васильев. – М. : Юрид. лит., 1976. – 264 с.
32. Васьковский Е. В. Учение о толковании и применении гражданских законов / Е. В. Васьковский. – М., 1901. – 402 с.
33. Васьковский Е. В. Руководство к толкованию и применению законов : (практ. пособие) / Е. В. Васьковский. – М. : Городец, 1997. – 128 с.
34. Ващук О., Дембіцька Т. Оприлюднення актів органів влади як доступ до публічної інформації / О. Ващук, Т. Дембіцька. – Львів : Інформаційно-правовий центр «Наше Право», 2012. – 64 с.
35. Ведерніков Ю. А., Папірна А. В. Теорія держави і права : навч. посіб. / Ю. А. Ведерніков, А. В. Папірна. – К. : Знання, 2008. – 334 с.
36. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Юрид. думка, 2012. – 1020 с.
37. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_118.

38. Власов Ю. Л. Проблеми тлумачення норм права : моногр. / Ю. Л. Власов. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 180 с.
39. Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. / К. Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – 240 с.
40. Волошин Ю. О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: теоретико-методологічні аспекти : моногр. / Ю. О. Волошин ; за ред. М. О. Баймуратова. – К. : Логос, 2010. – 428 с.
41. Вопленко Н. Н. Официальное толкование норм права / Н. Н. Вопленко. – М. : Юрид. лит., 1976. – 118 с.
42. Гаврилов Д. А. Правоприменительное толкование : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Д. А. Гаврилов. – Саратов, 2000. – 20 с.
43. Гаврилов Д. А. Правоприменительное толкование : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Гаврилов Дмитрий Анатольевич. – В., 2000. – 236 с.
44. Гаврилюк Р. О. Дія норм податкового права в часі, просторі та за колом осіб / Р. О. Гаврилюк. – Чернівці : Рута, 2002. – 392 с.
45. Гайтан В. В. Методологічні засади дослідження інформаційних прав людини / В. В. Гайтан // Питання удосконалення методології сучасної юриспруденції : тези II Міжнар. наук. конф., присвяч. пам'яті проф. О. В. Сурілова (м. Одеса, 30–31 березня 2012 р.) / за заг. ред. Ю. М. Оборотова. – Одеса : Фенікс, 2012. – 276 с.
46. Гончаров В. В. Офіційне тлумачення юридичних норм як засіб встановлення і трансформації їх змісту : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Гончаров Володимир Вікторович. – Львів, 2012. – 228 с.
47. Гранат Н. Л. Реализация законодательной воли / Н. Л. Гранат // Общая теория права и государства / под ред. В. В. Лазарева. – М. : Юрист, 1996. – 472 с.
48. Григорьева И. В. Теория государства и права : учеб. пособие / И. В. Григорьева. – Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2009. – 304 с.
49. Грюнбаум А. Философские проблемы пространства и времени / А. Грюнбаум ; пер. с англ. – Изд. 2, стер. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 568 с.

50. Гусарєв С. Д., Олійник А. Ю., Слюсаренко О. Л. Теорія права і держави : навч. посіб. / С. Д. Гусарєв, А. Ю. Олійник, О. Л. Слюсаренко. – К. : Всеукр. асоц. вид. «Правова єдність», 2008. – 270 с.

51. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози ; пер. с фр. В. А. Туманова. – М. : Междунар. отнош., 1999. – 400 с.

52. Демківський А. В., Безус П. І. Основи методології наукових досліджень : навч. посіб. / А. В. Демківський, П. І. Безус. – К. : Акад. муніцип. упр., 2012. – 276 с.

53. Ельцова Т. С. Действие во времени нормативных правовых актов и актов официального нормативного толкования: проблемы теории и практики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ельцова Татьяна Сергеевна. – Н. Новгород, 2010. – 236 с.

54. Ефективність і законність: національні інституції з прав людини / Харківська правозахисна група. – Х. : Права людини, 2009. – 184 с.

55. Завальна Ж. В. Професійні навички юриста : навч. посіб. / Ж. В. Завальна, М. В. Старинський. – Суми : Універсальна книга, 2006. – 160 с.

56. Загальна теорія держави і права / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 583 с.

57. Загальна теорія держави і права : [підруч. для студ. юрид. ВНЗ] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с.

58. Загребельский Г. Толкование законов: стабильность или трансформация? / Густаво Загребельский // Сравнительное конституционное обозрение. – 2004. – № 3 (48). – С. 80–82.

59. Заєць А. Г. Тлумачення норм права – спеціальний вид юридичної діяльності / А. Г. Заєць // Держава і право : зб. наук. пр. – К., 2005. – № 28. – С. 85–89.

60. Застосування норм права : навч. посіб. – Ірпінь : Нац. акад. ДПС України, 2007. – 138 с.

61. Зубенко А. В. Особливості поняття, структури, змісту та форми інтерпретаційних актів / А. В. Зубенко // Держава і право. – 2011. – Вип. 51. – С. 94–99.
62. Зубенко А. В. Акти тлумачення норм права в системі правових актів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Алла Володимирівна Зубенко ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2013. – 20 с.
63. Зубенко А. В. Акти тлумачення норм права в системі правових актів : дис. ... канд. юрид. наук / Алла Володимирівна Зубенко ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2013. – 220 с.
64. Иванов Е. А. Логика : учеб. / Е. А. Иванов. – М., 1998. – 29 с.
65. Иванов С. А. Трудовое право переходного периода: новые источники / С. А. Иванов // Государство и право. – 1996. – № 1. – С. 16–22.
66. Интерпретационная юридическая практика : текст лекций. – Ярославль : Ярослав. гос. ун-т, 1998. – 128 с.
67. Исаев М. И. Судебная практика Пленума Верховного Суда СССР как источник советского уголовного права / М. И. Исаев // Ученые записки ВШЮН. – 1947. – Вып. 5. – С. 75–78.
68. Каминская В. И. Роль Верховного Суда СССР в развитии советского социалистического права / В. И. Каминская // Советское государство и право. – 1948. – № 6. – С. 43–46.
69. Канке В. А. Философия: исторический и систематический курс : учеб. для вуз. / В. А. Канке. – М. : Логос ; Владос ; Наука. 1997. – 352 с.
70. Капліна О. В. Правозастосовче тлумачення судом норм кримінально-процесуального права : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Капліна Оксана Володимирівна. – Х., 2009. – 478 с.
71. Карасев М. Н. Некоторые аспекты толкования норм права / М. Н. Карасев // Журнал российского права. – 2000. – № 11. – С. 18–19.
72. Карбонье Ж. Юридическая социология / Ж. Карбонье ; пер. с фр. и вступ. ст. В. А. Туманова. – М. : Прогресс, 1980. – 352 с.
73. Карташов В. Н. Теория правовой системы общества : учеб. пособие : в 2 т. / В. Н. Карташов ; Яросл. гос. ун-т. – Ярославль : ЯрГУ, 2005. – Т. 1. – 548 с.

74. Кацавець Р. С. Мова у професії юриста : підруч. / Р. С. Кацавець. – 2-ге вид. – К. : Центр учб. л-ри, 2007. – 304 с.
75. Кашанина Т. В. Юридическая техника : учеб. / Т. В. Кашанина. – М. : Эксмо, 2007. – 438 с.
76. Кашанина Т. В. Юридическая техника : учеб. / Т. В. Кашанина. – 2-е изд., пересмотр. – М. : Норма : ИНФРА-М, 2011. – 496 с.
77. Квіт С. М. Герменевтика : [навч. посіб.] – К. : Києво-Могилян. акад., 2005. – 42 с.
78. Кельман М. С. Методологічні проблеми теорії держави і права : (курс лекцій) / М. С. Кельман. – Львів, 2010. – 124 с.
79. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підруч. / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К. : Кондор, 2006. – 478 с.
80. Керимов Д. А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права / Д. А. Керимов. – 4-е изд. – М. : Изд-во СГУ, 2008. – 522 с.
81. Кириць Б. О. Офіційне оприлюднення закону про кримінальну відповідальність / Б. О. Кириць [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvlduvs/2012_4/12kbopkv.pdf.
82. Коваль В. М. Проблеми застосування норм матеріального права господарському судочинстві : моногр. / В. М. Коваль. – Одеса : Юрид. л-ра, 2011. – 528 с.
83. Ковальський В. С., Козінцев І. П. Правотворчість: теоретичні та логічні засади / В. С. Ковальський, І. П. Козінцев. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 192 с.
84. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.
85. Колоколов Я. Н. Аутентическое толкование норм права: поиск новых парадигм : моногр. / Я. Н. Колоколов. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 376 с.
86. Коломоєць Т. О. Тлумачення актів адміністративного законодавства : моногр. / Т. О. Коломоєць, О. І. Костенко. – Запоріжжя : Запор. нац. ун-т, 2011. – 200 с.

87. Коментар до Закону «Про судоустрій України» / за заг. ред. В. Т. Малярєнка. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 464 с.
88. Конвенція ООН з морського права від 10 грудня 1982 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_057.
89. Конвенція про континентальний шельф від 29 квітня 1958 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_179.
90. Конституційне право України : навч. посіб. / за ред. проф. Ю. І. Крегула. – 2-ге вид., допов. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2012. – 528 с.
91. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
92. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол. : В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2011. – 1128 с.
93. Кордун А. Правовая природа актов Конституционного Суда Украины / А. Кордун // Юридическая практика. – 1998. – 16–30 нояб.
94. Корж А. В., Фонтош Н. М. Проблеми вдосконалення юридичної термінології в українському законодавстві / А. В. Корж, Н. М. Фонтош // Держава і право. – 2009. – Вип. 46. – С. 610–616.
95. Коцан Ю. Я. Правові колізії та механізм їх розв'язання: теоретико-правові аспекти : моногр. / Ю. Я. Коцан. – Львів : ЛьвДУВС, 2011. – 248 с.
96. Кравчук В. М. Зміст та форма постанови адміністративного суду першої інстанції / В. М. Кравчук // Вісник Верховного Суду України. – 2010. – № 11 (123). – С. 36–48.
97. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
98. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. проф. В. Г. Гончарєнка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. – К. : Юстиніан, 2012. – 1224 с.

99. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
100. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2004. – 304 с.
101. Курс российского уголовного права : в 2 т. Т. 1. Общая часть. – М., 2001. – 266 с.
102. Лазарев В. В. Эффективность правоприменительных актов: вопросы теории / В. В. Лазарев ; науч. ред. А. К. Безина. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1975. – 208 с.
103. Лазарев В. В. Применение советского права / В. В. Лазарев. – Казань, 1972. – 314 с.
104. Лазарев В. В. Толкование права / В. В. Лазарев // Проблемы общей теории права и государства / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Норма, 2001. – 832 с.
105. Ленин В. И. Полн. собр. соч. / В. И. Ленин. – Т. 19.
106. Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / С. Л. Лисенков. – К. : Юристконсульт, 2006. – 356 с.
107. Лісовський П. М. Суспільна риторика : навч. посіб. / П. М. Лісовський. – К. : Кондор, 2012. – 244 с.
108. Лукашук И. И. Действие международного уголовного права во времени и пространстве / И. И. Лукашук // Российский юридический журнал. – 1998. – № 1. – С. 34–37.
109. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права : навч.-метод. посіб. (за кредитно-модульною системою) / Л. А. Луць. – К. : Атіка, 2008. – 412 с.
110. Маганова М. В. К вопросу о причинах развития судебного правотворчества в современных государствах / М. В. Маганова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://sibac.info/2009-07-01-10-21-16/102-arhiv-statej/2012/08-2012>.
111. Мадьярова А. В. Разъяснения Верховного Суда Российской Федерации в механизме уголовно-правового регулирования / А. В. Мадьярова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 406 с.

112. Мазан Л. М. Дія законів та інших нормативно-правових актів у часі в Стародавній Римській державі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_gum/dip/2011_52/01_11.pdf.
113. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : моногр. / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 328 с.
114. Малахов В. П. Методологические и мировоззренческие проблемы современной юридической теории : моногр. / В. П. Малахов, Н. Д. Эриашвили. – М. : Юнити-Дана : Закон и право, 2011. – 432 с.
115. Малента В. С. Неофіційне тлумачення норм права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Малента Володимир Степанович. – К., 2010. – 244 с.
116. Малишев Б. В. Судовий прецедент у правовій системі Англії / Б. В. Малишев. – К. : Праксіс, 2008. – 344 с.
117. Малишев Б. В., Москалюк О. В. Застосування норм права (теорія і практика) : навч. посіб. / Б. В. Малишев, О. В. Москалюк ; за заг. ред. Б. В. Малишева. – К. : Реферат, 2010. – 260 с.
118. Мамедов Э. Ф. Значение терминов и дефиниций в обеспечении эффективности правового регулирования / Э. Ф. Мамедов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://sibac.info/2009-07-01-10-21-16/100-arhiv-statej/2012/08-2012>.
119. Марков Ю. Г. Функциональный подход в современном научном познании / Ю. Г. Марков. – Новосибирск : Наука, 1982. – 256 с.
120. Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Социалистическое право. – М., 1973. – 648 с.
121. Маркуш М. Шляхи підвищення ефективності виконання рішень Конституційного Суду України: теоретичні та практичні аспекти / М. Маркуш // Вісник Конституційного Суду України. – 2009. – № 5. – С. 76–88.
122. Мартиненко П. Конституційний Суд України: повноваження у контексті дворічного досвіду (квітень 1997 – квітень 1999 року) // Вісник Конституційного Суду України. – 1999. – № 4. – С. 46–62.
123. Марченко М. Н. Правовая система Европейского Союза : моногр. / М. Н. Марченко, Е. М. Дерябина. – М. : Норма : ИНФРА-М, 2012. – 704 с.

124. Марчук В. М. Теорія держави і права : навч. посіб. / В. М. Марчук, О. В. Корольков. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2012. – 416 с.
125. Матвєєва Л. Г. Юридична природа та місце офіційних інтерпретаційних актів у правовій системі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Матвєєва Лілія Георгіївна. – Х., 2005. – 276 с.
126. Машков А. Проблеми теорії держави і права: співвідношення та межі / А. Машков. – К. : К.І.С., 2011. – 344 с.
127. Машков А. Проблеми теорії держави і права: основи : курс лекцій / А. Машков. – К. : К.І.С., 2008. – 470 с.
128. Медведчук В. Питання ефективності чинного законодавства / В. Медведчук // Право України. – 1998. – № 6. – С. 69–75.
129. Мейер Д. И. Русское гражданское право : (в 2 ч. Ч. 1) / Д. И. Мейер. – М. : Статут, 1997. – 290 с.
130. Михайлович Д. М. Офіційне тлумачення закону : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Михайлович Дмитро Мар'янович. – Харків, 2003. – 204 с.
131. Михайловский К. В. Очерки философии права / К. В. Михайловский. – Томск, 1914. – Т. 1. – 632 с.
132. Міжнародне право : учеб. / под ред. Ю. М. Колосова, В. И. Кузнецова. – М.: Междунар. отношения, 1996. – 608 с.
133. Мірошниченко М. І. Державність і право України: генезис у європейському контексті (з найдавніших часів до початку ХХІ ст.) : моногр. / М. І. Мірошниченко. – К. : Атіка, 2006. – 544 с.
134. Модлован В. В., Кацавець Р. С. Юридичний практикум: кримінальний процес, судова риторика / В. В. Модлован, Р. С. Кацавець. – К. : Центр учб. л-ри, 2008. – 158 с.
135. Молибога М. П. Тлумачення норм права: сучасні характеристики / М. П. Молибога // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 2. – С. 42–45.
136. Москалькова Т. Н., Черников В. В. Нормотворчество : науч.-практ. пособие / Т. Н. Москалькова, В. В. Черников. – М. : Проспект, 2013. – 384 с.

137. Мостепаненко А. Н. Проблемы универсальности основных свойств пространства и времени / А. Н. Мостепаненко. – Л. : Наука, 1969. – 230 с.
138. Мостепаненко А. Н. Пространство и время в макро, мега- и микромире / А. Н. Мостепаненко. – М. : Политиздат, 1974. – 240 с.
139. Мужикова Н. М. Набрання та втрата чинності нормативно-правовими актами обласних державних адміністрацій [Електронний ресурс] / Н. М. Мужикова. – Режим доступу : http://archive.nbuiv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr_du/2011_2/files/DU211_32.pdf.
140. Надеев Р. Законотворческие ошибки / Р. Надеев // Российская юстиция. – 2001. – № 5. – С. 20–22.
141. Написання судових рішень : посіб. для суддів / підгот. Р. Хофер та Н. Нетесайм ; відп. ред. та упоряд. : Девід Вон, Наталія Петрова, Юлія Голованова ; Акад. суддів України. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 80 с.
142. Настасяк І. Ю. Тлумачення правових норм : навч. посіб. / Ірина Юрїївна Настасяк. – Львів : ЛьвДУВС, 2009. – 336 с.
143. Насырова Т. Я. Телеологическое (целевое) толкование советского закона / Т. Я. Насырова. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1988. – 144 с.
144. Національні тенденції та міжнародний досвід сучасного праворозуміння : моногр. / [Ю. С. Шемшученко, Н. М. Онїщенко, О. В. Зайчук та ін.] ; за заг. ред. Н. М. Онїщенко. – К. : Юрид. думка, 2013. – 480 с.
145. Недбайло П. Е. О толковании советских законов / П. Е. Недбайло // Доклады и сообщения Львовского университета. – Львов, 1957. – Вып. 7, ч. 2. – 328 с.
146. Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм / П. Е. Недбайло. – М. : Госюриздат, 1960. – 150 с.
147. Нелюба А. Професійна мова юриста / А. Нелюба. – Х. : Прапор, 2002. – 208 с.
148. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. – К. : Аконіт, 1999. – Т. 1. – 910 с.
149. Новітнє вчення про тлумачення правових актів : навч. посіб. з курсу тлумачення правових актів для суддів, що проходять підвищення кваліфікації, і

кандидати на посади суддів, що проходять спеціальну підготовку / В. Г. Ротань, І. Л. Самсін, А. Г. Ярема та ін. ; відп. ред. кер. авт. кол. В. Г. Ротань. – Х. : Право, 2013. – 752 с.

150. Нормы советского права: проблемы теории / под ред. М. И. Байтина и В. К. Бабаева. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 248 с.

151. Оборотов І. Г. Темпоральні грані права : моногр. / І. Г. Оборотов. – Миколаїв : Іліон, 2009. – 230 с.

152. Оборотов Ю. М. Парадигми права і держави в епоху постмодерну / І. Г. Оборотов // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. л-ра, 2002. – Вип. 16. – 744 с.

153. Общая теория государства и права. Академический курс : в 2 т. / отв. ред. проф. М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 1998. – Т. 2 : Теория государства. – 622 с.

154. Общая теория права / под ред. А. С. Пиголкина. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1998. – 384 с.

155. Общая теория права : в 2 т. – М. : Юрид. лит., 1981. – Т. 2. – 354 с.

156. Общая теория советского права / под ред. С. Н. Братуся и И. С. Самощенко. – М. : Юрид. лит., 1985. – 304 с.

157. Ожегов С. И. Словарь русского языка: 70 000 слов / С. И. Ожегов. – М. : Юрид. лит., 1991. – 918 с.

158. Опотяк С. З. Роль тлумачення правових норм в удосконаленні законодавства України / С. З. Опотяк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 1 (1). – С. 46–52.

159. Осауленко О. І. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / О. І. Осауленко. – К. : Істина, 2007. – 336 с.

160. Основы современной философии. – Изд. 2, доп. – СПб. : Лань, 1999. – 352 с.

161. Офіційне друковане видання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki>.

162. Офіційний сайт Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://sc.gov.ua/ua/oficijni_drukovani_vidannja.html.

163. Паліюк В. П. Рішення Конституційного Суду України : навч. посіб. / В. П. Паліюк. – Миколаїв, 2002. – 178 с.
164. Панько К. К. Методология и теория законодательной техники уголовного права России / К. К. Панько. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 2004. – 272 с.
165. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : моногр. / Н. М. Пархоменко. – К. : Юрид. думка, 2008. – 336 с.
166. Пиголкин А. С. Толкование нормативных актов в СССР / А. С. Пиголкин. – М. : Госюриздат, 1962. – 166 с.
167. Пиголкин А. С. Опубликование нормативных актов / А. С. Пиголкин. – М. : Юрид. лит, 1978. – 168 с.
168. Пиголкин А. С. Толкование норм права и правотворчество: проблемы соотношения / А. С. Пиголкин //Закон: создание и толкование. – М., 1998. – 2834 с.
169. Пилипчук М. І., Григорєв А. С., Шостак В. В. Основи наукових досліджень : підруч. / М. І. Пилипчук, А. С. Григорєв, В. В. Шостак. – К. : Знання, 2007. – 270 с.
170. Плавич В. П., Плавич С. В. Сучасна правотворчість: проблеми теорії і методології : [моногр.] / В. П. Плавич, С. В. Плавич. – Одеса : Астропринт, 2013. – 276 с.
171. Погорєлов Є. В. Загальнотеоретичні питання про форми удосконалення законодавства [Електронний ресурс] / Є. В. Погорєлов. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/UZTNU_law/uch_20_11/02_pogorelov.pdf.
172. Погребна Л. Діловодство, яким воно повинно бути / Л. Погребна. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Фактор, 2008. – 416 с.
173. Подорожна Т. С. Законодавчі дефініції: поняття, структура, функції : моногр. / Т. С. Подорожна. – Львів : ПАІС, 2009. – 196 с.
174. Політико-правові інститути сучасності: структура, функції, ефективність : моногр. / М. І. Панов (кер. авт. кол.), Л. М. Герасіна (наук. ред.),

В. Д. Воднік та ін. ; за заг. ред. М. І. Панова, Л. М. Герасіної. – К. : Ін Юре, 2005. – 384 с.

175. Поляков И. И. Теория права и государства : учеб. / И. И. Поляков. – Одесса : Феникс, 2011. – 542 с.

176. Порядок підписання та оприлюднення нормативно-правових актів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://radnuk.info/pidrychnuku/konst-protsec/466-konst-prostes/7913-s-9.html>.

177. Правове письмо : навч. посіб. / В. А. Ватрас, Д. А. Монастирський, В. Г. Рогожа та ін. ; за ред. Р. О. Стефанчука. – К. : Алерта ; ЦУЛ, 2011. – 148 с.

178. Прийма С. Принцип розумності тлумачення норм права / С. Прийма // Вісник Національної академії правових наук. – 2012. – № 3 (70). – С. 34–43.

179. Про амністію : Закон України від 19 квітня 2007 р. № 955-V [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/955-16>.

180. Про вибори народних депутатів України : Рішення Конституційного Суду України в Рішенні у справі про тлумачення Закону України від 25 березня 1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-98>.

181. Про вибори Президента України : Закон України від 5 березня 1999 р. № 474-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/474-14>.

182. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3781-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3781-12>.

183. Про державний кордон : Закон України від 4 листопада 1991 р. № 1777-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1777-12>.

184. Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади : Указ Президента України від 3 жовтня 1992 р. № 493/92 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/493/92>.

185. Про деякі питання застосування судами України адміністративного та кримінального законодавства у зв'язку з набранням чинності Законом України від 22 травня 2003 р. «Про податок з доходів фізичних осіб»: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 28 травня 2004 р. № 9. – Режим доступу : <http://www.viaduk.net/clients/vs.nsf/0/B0AED28C985709C7C3256EBD003BB55>.

186. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13 січня 2011 р. № 2939-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>.

187. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві : Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3782-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3782-12>.

188. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності : Закон України від 11 вересня 2003 р. № 1160-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1160-15>.

189. Про застосування законодавства, що передбачає державний захист суддів, працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у судочинстві : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 18 червня 1999 р. № 10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-99>.

190. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 р. № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96>.

191. Про звернення громадян : Закон України від 2 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр>.

192. Про іноземні інвестиції : Закон України від 13 березня 1992 р. № 2198-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2198-12>.

193. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 7 жовтня 2010 р. № 2591-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2591-17>.

194. Про Конституційний Суд України : Закон України» 16 жовтня 1996 р. № 422/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/422/96/page2>.

195. Про окремі питання юрисдикції адміністративних судів : Постанова Пленуму Вищого Адміністративного Суду України від 20 травня 2013 № 8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vasu.gov.ua/ua/plenum__vas.html?_m=publications&_t=rec&id=2875.

196. Про офіційне оприлюднення регуляторних актів, прийнятих місцевими органами виконавчої влади, територіальними органами центральних органів виконавчої влади та їх посадовими особами, і внесення змін до Порядку оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2004 р. № 150 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/150-2004-%D0%BF>.

197. Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України : Постанова президії ВАК України від 15 січня 2003 р. № 7-05/1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nads.gov.ua/control/uk/publish/article?jsessionid=A970ACC0BE69762273CB687095134B2A?art_id=37585&cat_id=37402.

198. Про політичні партії України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2365-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>.

199. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22 вересня 2011 р. № 3773-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>.

200. Про практику розгляду судами справ про корупційні діяння та інші правопорушення, пов'язані з корупцією : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 3 березня 2000 р. № 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-98>.

201. Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності : Указ Президента України від 10 червня 1997 р.

№ 503/97 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/503/97>.

202. Про прокуратуру : Закон України від 5 листопада 1991 р. № 1789-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1789-12>.

203. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1086.730.0>.

204. Про режим іноземного інвестування : Закон України від 19 березня 1996 р. № 93/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/93/96-вр>.

205. Про судові рішення у цивільній справі : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 18 грудня 2009 р. № 14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-09>.

206. Про судову практику у справах про хабарництво : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-02>.

207. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 7 липня 2010 р. № 2453-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2453-17>.

208. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 грудня 1997 р. № 776/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр>.

209. Проблеми правового регулювання суспільних відносин: загальнотеоретичні аспекти : [моногр.] / О. І. Левченков ; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. – 528 с.

210. Проблеми правосвідомості особи : [навч. посіб.] / О. М. Балинська, Т. З. Гарасимів. – [Вид. 2, допов. і переробл.]. – Львів : Вид-во ЛьвДУВС, 2010. – 416 с.

211. Проблемы общей теории права и государства : учеб. / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – 2-е изд., пересмотр. – М. : Норма : ИНФРА-М, 2010. – 816 с.
212. Прозоров В. Ф. Качество и эффективность хозяйственного законодательства в условиях рынка. – М. : Изд-во ВНИИСЗ, 1987. – 208 с.
213. Протасов В. Н. Теория права и государства: проблемы теории права и государства: вопросы и ответы / В. Н. Протасов. – М. : Новый юрист, 1999. – 240 с.
214. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович . – Вид. 5, зі змін. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.
215. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович – Вид. 10, допов. – Львів : Край, 2008. – 224 с.
216. Радько Т. Н. Теория государства и права : учеб. для вуз. – М. : Акад. Проект, 2005. – 816 с.
217. Рассолов М. М., Малахов В. П., Иванов А. А. Актуальные проблемы теории государства и права : учеб. пособие для студ. вуз., обучающихся по спец. «Юриспруденция» / М. М. Рассолов, В. П. Малахов, А. А. Иванов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юнити-Дана : Закон и право, 2011. – 448 с.
218. Регламент Конституційного Суду України від 5 березня 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v001z710-97/page2>.
219. Рез Р. С. Толкование гражданско-правовых нормативных актов : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства, история права и государства, история учений о праве и государстве» / Р. С. Рез. – Л., 1958. – 18 с.
220. Рехтина И. В. Истоки принципа правовой определенности (res judicata) в законодательстве древнего мира [Электронный ресурс] / И. В. Рехтина. – Режим доступа : <http://sibac.info/2009-07-01-10-21-16/113-arhiv-statej/2012/08-2012>.
221. Рижиков В. С. Зміст та складові професійної підготовки майбутніх юристів відповідно професіограми / В. С. Рижиков // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – 2011. – № 2. – С. 360–364.

222. Рикер П. Конфликт интерпретаций: очерки о герменевтике / П. Рикер. – М. : Медиум, 1995. – 416 с.

223. Рішення від 16 квітня 2009 р. № 7-рп у справі про скасування актів органів місцевого самоврядування // Офіційний вісник України. – 2009. – № 32.– Ст. 1084.

224. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України (справа про зворотню дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) від 9 грудня 1999 р. № 1-рп/99 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-99>.

225. Российская правовая политика : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М. : НОРМА, 2003. – 528 с.

226. Рощина І. О. Ефективність норм кримінального права України у запобіганні злочинам : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Рощина Інна Олександрівна. – К., 2009. – 218 с.

227. Самсін І. Л. Тлумачення актів законодавства про оподаткування : лекційно-практичний курс : навч. посіб. / Ігор Леонович Самсін. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. – 364 с.

228. Сердюк В. В. Верховний Суд України в системі розподілу функцій влади : моногр. / В. В. Сердюк. – К. : Істина, 2007. – 324 с.

229. Серeda Г. П., Стеценко С. Г. Проблеми теорії держави і права : навч. посіб. у визначеннях і схемах / Г. П. Серeda, С. Г. Стеценко. – К. : КНТ, 2009. – 184 с.

230. Сивицкий В. А. К вопросу о специфике конституционного правосудия / В. А. Сивицкий // Современный рос. конституционализм: доктрина и практика. – Ростов н/Д. ; СПб. : Профпресс, 2011. – С. 347–353.

231. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консул, 2001. – 656 с.

232. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун. – К. : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2009. – 520 с.

233. Скрыбин А. Л. Эффективность актов официального юридического толкования : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Скрыбин Алексей Леонидович. – Армавир, 2005. – 166 с.
234. Словарь иностранных слов. – [18-е изд.]. – М. : Рус. яз., 1989. – 624 с.
235. Смирнов А. В. Толкование норм права : учеб.-практ. пособие / А. В. Смирнов, А. Г. Манукян. – М. : Проспект, 2008. – 144 с.
236. Советский энциклопедический словарь. – М. : Сов. энцикл., 1982. – 836 с.
237. Соцуро Л. В. Толкование норм права: теория и практика / Л. В. Соцуро. – М. : Триада, 2003. – 492 с.
238. Соцуро Л. В. Неофициальное толкование норм права / Л. В. Соцуро. – М., 2000. – 112 с.
239. Спасов Б. П. Закон и его толкование / Б. П. Спасов ; пер. с болг. В. М. Сафонов ; отв. ред. Е.И. Калюшин. – М. : Юрид. лит., 1986. – 248 с.
240. Спиркин А. Г. Философия : учеб. / А. Г. Спиркин. – М. : Гардарика, 1998. – 816 с.
241. Старостюк А. В. Застосування норм права : навч. посіб. / А. В. Старостюк. – Ірпінь : Нац. акад. ДПС України, 2007. – 138 с.
242. Стрижак А. А. Конституція в актах Конституційного Суду України (аналіт. огляд та комент) / А. Стрижак. – К. : Ін Юре, 2010. – 632 с.
243. Сухонос В. В. Теорія держави і права : навч. посіб. / В. В. Сухонос. – Суми : Університет. кн., 2005. – 536 с.
244. Сырых В. М. Предмет и система законодательной техники как прикладной науки и учебной дисциплины / В. М. Сырых // Законодательная техника современной России: состояние, проблемы, совершенствование : сб. ст. / отв. ред. В. М. Баранов. – Н. Новгород, 2001. – Т. 1. – С. 14–18.
245. Сырых Е. В. Технично-юридическіе критеріи качества закона / Е. В. Сырых // Проблемы юридической техники : сб. ст. / под ред. В. М. Баранова. – Н. Новгород, 2000. – С. 162–179.
246. Таганцев К. С. Курс уголовного права / К. С. Таганцев. – СПб., 1902. – 660 с.

247. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / Б. Таманага ; пер. з англ. А. Іщенко. – К. : Києво-Могилян. акад., 2007. – 208 с.
248. Тарасов М. А. Применение и толкование специальных правовых норм / М. А. Тарасов // Социалистическая законность, толкование и применение советских законов : тезисы докладов на межвуз. науч. конф. – К., 1961. – С. 11–13.
249. Тарасова В. В. Акты судебного толкования правовых норм: юридическая природа и классификация / В. В. Тарасова ; под ред. М. И. Байтина. – Саратов : Изд-во СГАП, 2002. – 152 с.
250. Теория государства и права : учеб. для юрид. вуз. и фак. / под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. – М. : НОРМА – ИНФРА М, 1999. – 570 с.
251. Теория государства и права : учеб. для вуз. / под ред. М. М. Рассолова, В. О. Лучина, Б. С. Эбзеева. – М. : Юнити-Дана : Закон и право, 2000. – 640 с.
252. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2001. – 776 с.
253. Теория права и государства : учеб. – Харьков : Одиссей, 2006. – 480 с.
254. Теорія держави і права : навч. посіб. / [О. М. Головки, І. М. Погрібний, О. В. Волощенко та ін.] ; за заг. ред. І. М. Погрібний ; МВС України Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х. : ХНУВС, 2010. – 274 с.
255. Теорія держави і права : посіб. для підгот. до держ. іспитів / за заг. ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2012. – 192 с.
256. Теорія держави і права: академічний курс : підруч. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
257. Теплюк М. О. Введення закону України в дію: проблема правового регулювання [Електронний ресурс] / М. О. Теплюк. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ppip/2010_9/Tepluk.pdf.
258. Тертишник В. М. Зразки юридичних документів: настільна книга слідчого : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. М. Тертишник. – К. : Правова єдність, 2009. – 344 с.
259. Тесленко М. В. Судебный конституционный контроль в Украине : моногр. / М. В. Тесленко ; вступ. ст. В. Ф. Погорилко. – Киев : Ин-т гос. и права им. В. М. Корецкого НАН Украины, 2001. – 344 с.

260. Тилле А. А. Время, пространство, закон: действие советского закона во времени и пространстве / А. А. Тилле. – М. : Юрид. лит., 1965. – 204 с.
261. Тимченко С. М., Удовика Л. Г. Теорія держави і права : практикум для студ. юрид. спец. – К. : Центр учб. л-ри, 2008. – 248 с.
262. Тихий В. Захист конституційних прав і свобод Конституційним Судом України за зверненнями фізичних та юридичних осіб / В. Тихий // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – №2. – С. 67–71.
263. Тихонова С. С. Юридическая техника в уголовном праве : курс лекций / С. С. Тихонова. – Н. Новгород, 2008. – 216 с.
264. Тлумачення актів адміністративного законодавства : моногр. / Т. О. Коломієць, О. І. Костенко. – Запоріжжя : Запор. на. ун-т, 2011. – 200 с.
265. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та Судом України : навч. посіб. / М. В. Мазур, С. Р. Тагієв, А. С. Беніцький, В. В. Кострицький ; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ; [відп. ред. канд. іст. наук, доц. В. М. Карпунов]. – Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2006. – 600 с.
266. Тодика Ю. М. Тлумачення Конституції і законів України: теорія та практика : моногр. / Ю. М. Тодика. – Х. : Факт, 2003. – 328 с.
267. Токарська А. С., Кочан І. М. Українська мова фахового спрямування для юристів : підруч. / А. С. Токарська, І. М. Кочан. – К. : Знання, 2008. – 414 с.
268. Толстик В. А., Дворников Н. Л., Каргин К. В. Системное толкование норм права / В. А. Толстик, Н. Л. Дворников, К. В. Каргин. – М. : Юриспруденция, 2011. – 136 с.
269. Третяк Н. В., Карпалюк В. С. Українська мова за професійним спрямуванням : навч. посіб. / Н. В. Третяк, В. С. Карпалюк. – Кам'янець-Подільський : Вид. Зволейко Д. Г., 2012. – 376 с.
270. Тропер М. Функция отправления правосудия или судебная власть? / М. Тропер // Мировой судья. – 2006. – № 2. – С. 3–8.
271. Трубецкой Е. Н. Лекции по энциклопедии права [Электронный ресурс] / Е. Н. Трубецкой. – М., 1909. – Режим доступа : <http://www.allpravo.ru/library/doc108p/instrum4439>.

272. Удовика Л. Г. Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір : моногр. / Л. Г. Удовика. – Х. : Право, 2011. – 552 с.

273. Фаткуллин Ф. Н., Фаткуллин Ф. Ф. Проблемы теории государства и права : учеб. пособие / Ф. Н. Фаткуллин, Ф. Ф. Фаткуллин. – Казань : КЮИ МВД России, 2003. – 352 с.

274. Федик С. Є. Тлумачення за «обсягом» юридичних норм щодо прав людини Конституційним Судом України та Європейським Судом з прав людини // Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т. держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – Вип. 12. – С. 13–18.

275. Федик С. С. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Федик Сергій Євгенович. – Львів, 2002. – 216 с.

276. Философский словарь / [под ред. И. Т. Фролова]. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1986. – 590 с.

277. Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – 338 с.

278. Філософія правового виховання : навч. посіб. / А. П. Гетьман, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. ; за ред. А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2012. – 248 с.

279. Фуллер Лон Л. Мораль права / Лон Л. Фуллер ; пер. з англ. Н. Комарова. – К. : Сфера, 1999. – 232 с.

280. Хабриева Т. Я. Толкование Конституции Российской Федерации: теория и практика / Т. Я. Хабриева. – М. : Юристъ, 1998. – 244 с.

281. Ходунов М. Судебная практика как источник права / М. Ходунов // Социалистическая законность. – 1956. – № 6. – С. 30–33.

282. Хропонюк В. Н. Теория государства и права : учеб. для высш. учеб. зав. / В. Н. Хропонюк ; под ред. проф. В. Г. Стрекозова. – М. : Интерстиль, Омега-Л. 2008. – 384 с.

283. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page2>.

284. Циппеліус Р. Юридична методологія / Райнгольд Циппеліус ; пер, адаптація, приклади з права України і список термінів – Роман Корнута. – К. : Реферат, 2004. – 176 с.

285. Цоклан В. І., Федоренко В. Л. Система сучасних джерел конституційного права України : моногр. / В. І. Цоклан, В. Л. Федоренко ; за ред. В. Л. Федоренка. – К. : Ліра-К, 2009. – 400 с.

286. Черданцев А. Ф. Основные проблемы теории толкования советского права : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история правовых учений» / А. Ф. Черданцев. – Свердловск, 1972. – 22 с.

287. Черданцев А. Ф. Толкование права / А. Ф. Черданцев // Общая теория государства и права: акад. курс : в 2 т. / В. В. Борисов, Н. Л. Гранат, Ю. И. Гревцов и др. ; под ред. М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 1998. – Т. 2 : Теория права. – 458 с.

288. Черданцев А. Ф. Теория государства и права : учеб. для вуз. / А. Ф. Черданцев. – М. : Юрайт, 2000. – 432 с.

289. Черданцев А. Ф. Толкование права и договора : учеб. пособие / А. Ф. Черданцев. – М. : Юнити-Дана, 2003. – 382 с.

290. Черданцев А. Ф. Толкование советского права / А. Ф. Черданцев. – М. : Юрид. лит., 1979. – 166 с.

291. Черненко А. К. Конституционное правосудие и правовая система: теоретико-методологический аспект / А. К. Черненко // Журнал конституционного правосудия. – 2008. – № 1. – С. 71–77.

292. Чиннова М. В. О значении теоретических вопросов толкования права в правоприменительной деятельности [Электронный ресурс] / М. В. Чиннова. – Режим доступа : <http://sibac.info/2009-07-01-10-21-16/100-arhiv-statej/2012/08-2012>.

293. Чулінда Л. І. Юридико-лінгвістичне тлумачення текстів нормативно-правових актів : моногр. / Л. І. Чулінда. – К. : Атака, 2006. – 152 с.

294. Чулінда Л. І. Юридико-лінгвістичне тлумачення текстів нормативно-правових актів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Чулінда Людмила Іванівна. – К., 2003. – 208 с.

295. Шаблій О. А. Німецько-український юридичний переклад: методологія, проблеми, перспективи : [моногр.] / О. А. Шаблій. – Ніжин : Вид. Лисенко М. М., 2012. – 320 с.

296. Шайхутдинов Е. М. Интерпретационные акты : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Е. М. Шайхутдинов. – Красноярск, 2004. – 20 с.

297. Шаранов А. Н. Сущность и пределы (сферы) действия актов официального юридического толкования (проблемы теории и практики) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Антон Николаевич Шаранов. – Ярославль, 2004. – 210 с.

298. Шемшученко Ю. С. Український парламентаризм у світі загальносвітових тенденцій / Ю. С. Шемшученко // Правова держава. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. – Вип. 24. – С. 3–5.

299. Шереметьев А. А. Проблема терминологии в правоустанавливающих актах, регулирующих отношения в образовательной сфере [Электронный ресурс] / А. А. Шереметьев. – Режим доступа : <http://sibac.info/2009-07-01-10-21-16/99-arhiv-statej/2012/08-2012>.

300. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права / Г. Ф. Шершеневич. – Рига : Д. Гликсман, 1924. – 806 с.

301. Шестопалова Л. Теорія права та держави : посіб. / Людмила Шестопалова. – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2012. – 256 с.

302. Шульга А. М. Теория государства и права : пособие для подгот. к государственному (выпускному) экзамену / А. М. Шульга. – Х., 2000. – 116 с.

303. Юдін З. М. Тлумачення договору : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Юдін Зореслав Михайлович. – Одеса, 2004. – 194 с.

304. Юридический энциклопедический словарь / О. Г. Румянцев, В. Н. Додонов. – М. : ИНФРА – М, 1996. – 378 с.

305. Юридична енциклопедія : 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2001. – 792 с.

306. Юхимюк О. М. Використання філологічного способу тлумачення права Судом справедливості Європейського Союзу / О. М. Юхимюк // Науковий вісник

Ужгородського національного університету. Сер. Право. – 2013. – Вип. 22, ч. 1, т. 1. – С. 87–89.

307. Ющик О. І. Конституційні проблеми законотворчого процесу в Україні / О. І. Ющик // Конституційні засади державотворення і правотворення в Україні: проблеми теорії і практики: до 10-річчя Конституції України і 15-ї річниці незалежності України : зб. наук. ст. / за ред. Ю. С. Шемшученка ; упоряд. І. О. Кресіна, В. П. Нагребельний, Н. М. Пархоменко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. – С. 32–34.

308. Явич Л. С. Проблемы правового регулирования советских общественных отношений / Л. С. Явич. – М. : Госюриздат, 1961. – 280 с.

309. Ermecerus. Lehrbuch des burgerlichen Rechts. – 1909. – Т. 1. – 168 p.

310. Shapo Helen S. Writing and analysis in the law / Helen S. Shapo et all. – 3-rd ed. – Westbury ; New York : The Foundation Press, Inc., 1995. – 218 p.

311. Zitelmann. Die Gefahren des burgerlichen Gesetzbuchs fur die Rechtswissenschaft. 1896. – 320 p.

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Львівського державного
університету внутрішніх справ
з навчально-методичної та
наукової роботи

кандидат юридичних наук,
полковник міліції

В.В. Серета

2013

АКТ

25.12. 2013

м. Львів

№ 45

Про впровадження результатів дисертації
Лепіш Наталії Ярославівни на
здобуття наукового ступеня кандидата
юридичних наук за темою «Акт
тлумачення норм права: питання теорії та
практики» у навчальний процес

ПІДСТАВА: наказ ректора Львівського державного університету
внутрішніх справ від 24 вересня 2012 року № 431

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження
позитивного досвіду роботи у складі:

- полковника міліції, начальника відділу організації наукової роботи,
доктора юридичних наук, доцента Балинської О.М.;
- полковника міліції, начальника навчально-методичного центру,
кандидата юридичних наук Строцького Р.Є.;
- завідувача кафедри теорії та історії держави і права, доктора
юридичних наук, професора Кельмана М.С.

Комісія відповідно до наказу по університету від 24 вересня 2012 р.
№ 431 розглянула й узагальнила наукові праці Лепіш Н.Я. за темою
дисертації «Акт тлумачення норм права: питання теорії та практики».

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Лепіш Н. Я. Особливості класифікації актів тлумачення норм права /
Н. Я. Лепіш // Мина справа: науково-аналітичний журнал. – 2012. –
№ 6 (84). – Частина 2, книга 1. – Листопад-грудень. – С. 45–52.
2. Лепіш Н. Я. Ознаки інтерпретаційних актів / Н. Я. Лепіш // Науковий
вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. – Випуск
20. – Частина 1. – Т. 1. – С. 46–48.

3. Лепіш Н. Я. Функції актів тлумачення норм права / Н. Я. Лепіш // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – Вип. 2. – С. 486–493.

4. Лепіш Н. Я. Структура актів тлумачення норм права / Н. Я. Лепіш // Публічне право: науково-практичний юридичний журнал. – 2013. – № 2 (10). – С. 307–313.

5. Лепіш Н. Я. Действие актов толкования норм права во времени / Н. Я. Лепіш // Экономика, социология и право: журнал научных публикаций / Науч.-инф. издат. центр «Институт стратегических исследований»; гл. ред. А. Н. Зотин. – Москва, 2013. – № 4 (апрель). – С. 144–148.

6. Лепіш Н. Я. Види актів офіційного тлумачення норм права за суб'єктами / Н. Я. Лепіш // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні: (Львів, 28 вересня 2012 р.). – Львів: ЛьвДУВС, 2012. – С. 111–115.

7. Лепіш Н. Я. Окремі аспекти структури актів тлумачення норм права / Н. Я. Лепіш // Międzynarodowej Naukowi-Praktycznej Konferencji (29.01.2013 – 31.01.2013 roku). – Krakow, 2013. – С. 48–50.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані наукові праці Лепіш Н.Я. містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації та запровадженні для використання у навчальному процесі Львівського державного університету внутрішніх справ, зокрема при викладанні навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Проблеми теорії держави і права», «Тлумачення правових норм», а також можуть бути рекомендовані до вивчення під час самостійної роботи курсантів та студентів.

Члени комісії:

О.М. Балинська

Р.Є. Строцький

М.С. Кельман